

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Волошин Роман Олексійович

УДК 130.2:159.953:[327+94-047.44](477)(043.3)

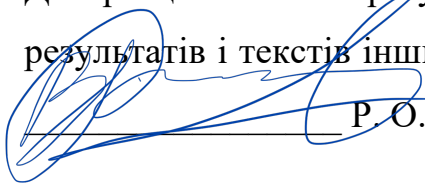
ДИСЕРТАЦІЯ
ІСТОРИЧНА ТА КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ЧИННИК
ГЕОПОЛІТИЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ
(ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)

033 – Філософія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Р. О. Волошин

Науковий керівник: Гончаренко Катерина Сергіївна, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Соціально-гуманітарного факультету

Київ – 2026

*Каті,
якій назавжди шістнадцять*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ТА НАЦІЄТВОРЕННЯ	18
1.1 Методологічні підходи, використані в процесі дослідження	19
1.2 Обґрунтування теоретичних засад філософського дослідження проблем пам'яті і націєтворення.....	25
РОЗДІЛ 2. НАЦІЯ І ПАМ'ЯТЬ ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ	
ІДЕНТИЧНОСТІ.....	41
2.1 Націєтворення: формування української нації (3-етапний концепт)	43
2.2 Колективна та історична пам'ять: політика пам'яті в Україні, меморіалізація.....	86
2.3 Пам'ять як чинник формування національної ідентичності	130
РОЗДІЛ 3. ГЕОПОЛІТИЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ.	
МІЖНАРОДНЕ ПАРТНЕРСТВО, ЄВРОПЕЙСЬКА ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНА	
ІНТЕГРАЦІЯ, УЧАСТЬ У ПРОЦЕСІ РОЗБУДОВИ МИРУ: СУЧАСНИЙ СТАН	
.....	144
3.1 Парадигма Схід-Захід як цивілізаційний та символічний вибір.....	145
3.2 Визнання та міжнародне співробітництво України: пропозиції щодо впровадження 4-го етапу націєтворення	160
3.3. Інтеграція України до наддержавних організацій: участь у миротворчих процесах	165
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	178

АНОТАЦІЯ

Волошин Р. О. *Історична та колективна пам'ять як чинник геополітичного самовизначення сучасної України (історико-філософський аналіз)*. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – Філософія. – Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене історико-філософському аналізу історичної та колективної пам'яті як одного з ключових чинників формування національної ідентичності та геополітичного самовизначення сучасної України. У роботі пам'ять розглядається як важливий соціокультурний і політичний ресурс, що бере участь у конструюванні смислів, ціннісних орієнтацій і моделей колективної дії.

Актуальність дослідження зумовлена сучасними безпековими викликами, війною Росії проти України, процесами деколонізації гуманітарного простору та зростанням ролі пам'яті у внутрішній і зовнішній політиці держав. В умовах конкуренції історичних наративів і гібридних конфліктів колективна пам'ять постає як чинник політичної мобілізації, суспільної консолідації та цивілізаційного вибору України.

Метою дослідження є філософське осмислення ролі історичної та колективної пам'яті у процесах націєтворення, формування української ідентичності та геополітичного самовизначення України в контексті постімперських трансформацій і міжнародного визнання.

Методологічну основу дисертації становить міждисциплінарне поєднання герменевтичного, феноменологічного, дискурс-аналітичного, концептуального та деколонізаційного підходів. У роботі також застосовано гендерну оптику як інструмент аналізу асиметрій репрезентації досвіду в колективній пам'яті. Джерельну базу дослідження складають філософські та історієграфічні праці українських і зарубіжних науковців, нормативно-правові акти у сфері політики пам'яті, утвердження національної та

громадянської ідентичності, декомунізації та деколонізації, матеріали медіа, а також усні свідчення.

У першому розділі дисертації проаналізовано теоретико-методологічні підходи до дослідження пам'яті, ідентичності та націєтворення, обґрунтовано доцільність міждисциплінарного підходу й окреслено обмеження редукціоністських моделей пам'яті. Другий розділ присвячено аналізу колективної та історичної пам'яті як чинника формування української національної ідентичності, політики пам'яті та практик меморіалізації. Особливу увагу приділено процесам декомунізації та деколонізації, конкуренції наративів, а також «місцям пам'яті» як просторам концентрації колективних смислів. Третій розділ зосереджений на проблемі геополітичного самовизначення України в парадигмі «Схід-Захід» та осмисленні міжнародного визнання як завершального етапу націєтворення.

Наукова новизна дослідження полягає у філософській концептуалізації колективної пам'яті як політико-ціннісного ресурсу націєтворення; уточненні взаємозв'язку між політикою пам'яті, ідентичністю та геополітичним вибором; обґрунтуванні можливості виокремлення четвертого етапу націєтворення, а саме етапу міжнародного (зовнішнього) визнання; осмисленні українського досвіду як моделі постімперської трансформації.

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні філософського розуміння пам'яті як чинника ідентичності та геополітичної суб'єктності. Практичне значення полягає у можливості використання результатів дослідження при формуванні державної політики у сфері пам'яті, утвердження національної та громадянської ідентичності, освітній діяльності, аналітичній роботі, стратегічних комунікаціях, розбудові миру і міжнародному співробітництві.

Ключові слова: колективна пам'ять, історична пам'ять, культура пам'яті, нація, націєтворення, ідентичність, політика пам'яті, меморіалізація, геополітика, геополітичне самовизначення, дипломатія, зовнішнє визнання, Україна, колективна травма, міжнародна співпраця,

розбудова миру, війна Росії проти України, місце пам'яті, глобалізація, відповідальність, західна цивілізація, Захід, Схід, партнерство.

Список публікацій здобувача

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Волошин Р. О. Герой як символ і елемент колективної пам'яті нації. творення героїв у сучасну епоху. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. Випуск 62. 2025. С. 45-54. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.5>*
2. Волошин Р. Етапи формування української нації: аналіз можливості розширення триетапної концепції націогенезу, *Актуальні проблеми філософії та соціології №54. 2025. С. 3-9. DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.1>*
3. Волошин Р. Український народ у контексті глобальних геополітичних процесів початку XX століття. *Worldview explications of modernism and postmodernism : Scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. 310 р. Розділ в колективній монографії.*
4. Волошин Р. Роль колективної пам'яті у процесі формування спільнот: Майдан як «місце пам'яті». *Вища освіта України № 3. 2024. С. 14- 21. DOI: [https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2024.3\(94\).02](https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2024.3(94).02)*

Інші публікації за темою дисертаційного дослідження:

5. Волошин Р. Колективна пам'ять про національно-визвольну боротьбу як джерело життєстійкості українців. *Криза сучасної геополітики: світ між демократією й авторитаризмом: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Переяслав, 2025, 207 с.*
6. Волошин Р. «Люблінський трикутник» як приклад безпекової інтеграції держав регіону в контексті російської агресії», тези. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Трансформація системи відносин в умовах російсько-української війни» (до дня спротиву окупації

Автономної республіки Крим та м. Севастополя) 23 лютого 2023 року, м. Київ. С. 142-144.

7. Волошин Р. «Колективна пам'ять як чинник міцного геополітичного партнерства України з державами Центральної Європи», тези. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Четверті академічні читання пам'яті Г.І. Волинки: Філософія, освіта, наука: в глобальному вимірі соціально-турбулентного світу», 24-25 травня 2023 року. м. Київ С. 35-38.

8. Волошин Р. «Історико-філософські аспекти геополітичного самовизначення України», тези. Наукове видання Міжцивілізаційні виклики та соціальна відповідальність людства в умовах глобалізації. Збірник наукових праць. м. Київ, 2022 рік. С. 18-23.

ABSTRACT

Voloshyn, R. Historical and Collective Memory as a Factor in the Geopolitical Self-Determination of Modern Ukraine (Historical and Philosophical Analysis).

This dissertation, authored by Voloshyn R., is submitted for the Doctor of Philosophy degree in specialty 033 – Philosophy at Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, in 2026.

This dissertation research is devoted to a historical and philosophical analysis of historical and collective memory as one of the key factors in the formation of national identity and the geopolitical self-determination of modern Ukraine. In this work, memory is considered as an essential sociocultural and political resource involved in the construction of meanings, value orientations, and models of collective action.

The relevance of the study is driven by contemporary security challenges, Russia's war against Ukraine, the processes of decolonizing the humanitarian space, and the growing role of memory in the domestic and foreign policies of states. Amidst the competition of historical narratives and hybrid conflicts,

collective memory emerges as a factor of political mobilization, social consolidation, and the civilizational choice of Ukraine.

The aim of the research is a philosophical reflection on the role of historical and collective memory in the processes of nation-building, the formation of Ukrainian identity, and the geopolitical self-determination of Ukraine in the context of post-imperial transformations and international recognition.

The methodological basis of the dissertation is an interdisciplinary combination of hermeneutic, phenomenological, discourse-analytical, conceptual, and decolonial approaches. The work also applies a gender lens as a tool for analyzing asymmetries in the representation of experience within collective memory. The source base of the research consists of philosophical and historiographical works by Ukrainian and foreign scholars, legal acts in the field of memory policy, the consolidation of national and civic identity, decommunization and decolonization, media materials, and oral testimonies.

In the first chapter of the dissertation, theoretical and methodological approaches to the study of memory, identity, and nation-building are analyzed; the expediency of an interdisciplinary approach is substantiated, and the limitations of reductionist models of memory are outlined. The second chapter is dedicated to the analysis of collective and historical memory as a factor in the formation of Ukrainian national identity, memory policy, and memorialization practices. Special attention is paid to the processes of decommunization and decolonization, the competition of narratives, as well as “sites of memory” (*lieux de mémoire*) as spaces of concentrated collective meanings. The third chapter focuses on the problem of Ukraine’s geopolitical self-determination within the East–West paradigm and the conceptualization of international recognition as the final stage of nation-building.

The scientific novelty of the study lies in the philosophical conceptualization of collective memory as a political and value resource for nation-building; clarification of the relationship between memory policy, identity, and geopolitical choice; substantiation of the possibility of identifying a fourth stage of nation-

building, namely the stage of international (external) recognition; and reflection on the Ukrainian experience as a model of post-imperial transformation.

The theoretical significance of the work consists in deepening the philosophical understanding of memory as a factor of identity and geopolitical agency. The practical significance lies in the possibility of using the research results in the formation of state policy in the field of memory, the consolidation of national and civic identity, educational activities, analytical work, strategic communications, peacebuilding and international cooperation.

Keywords: *collective memory, historical memory, memory culture, nation, nation-building, identity, memory policy, memorialization, geopolitics, geopolitical self-determination, diplomacy, external recognition, Ukraine, collective trauma, international cooperation, peacebuilding, Russia's war against Ukraine, site of memory, globalization, responsibility, Western civilization, the West, the East, partnership.*

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному гуманітарному та соціально-філософському дискурсі проблема історичної та колективної пам'яті посідає важливе місце, оскільки саме пам'ять виступає чинником, завдяки якому суспільства осмислюють власний минулий досвід, формують уявлення про теперішнє та конструюють образ бажаного майбутнього. У XX–XXI ст. пам'ять дедалі більше виходить за межі суто історієграфічного чи культурологічного аналізу і постає як активний соціально-політичний чинник, залучений до процесів ідентифікації, мобілізації та легітимації політичних рішень.

Актуальність звернення до проблеми пам'яті зумовлена також трансформаціями світового порядку та глобальною нестабільністю, зростанням ролі символічної політики, інформаційних і гібридних конфліктів, у яких інтерпретація минулого стає інструментом впливу на масову свідомість і міжнародні відносини. У цьому контексті пам'ять перетворюється на стратегічний ресурс, що здатен визначати не лише внутрішню політику держав, а і їхній геополітичний вибір.

Для України ця проблематика має особливу вагу. Формування української нації значний період відбувалося в умовах тривалої бездержавності, імперського та совєтського домінування, системного витіснення або спотворення власних історичних наративів. Унаслідок цього питання пам'яті в Україні тісно пов'язане з процесами деколонізації, подолання травматичної спадщини, відновлення суб'єктності та переосмислення власного місця у світі. Події Помаранчевої революції, Революції гідності, а згодом і війна Росії проти України радикально актуалізували пам'ять як чинник суспільної консолідації, політичної мобілізації та цивілізаційного вибору.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває історико-філософське осмислення ролі історичної та колективної пам'яті у формуванні геополітичного самовизначення України. Геополітичний вибір у цій роботі

розглядається як глибоко вкорінений у символічному, ціннісному та історичному вимірах процес, що формується через інтерпретацію минулого та колективний досвід, а не тільки на основі політичних, економічних чи безпекових чинниках.

Відтак принципового значення набуває розрізнення між історією та пам'яттю як відмінними, хоча й взаємопов'язаними способами осмислення минулого. Пам'ять, будучи динамічним і соціально сконструйованим процесом, є особливо вразливою до політичних маніпуляцій, ідеологічних спрощень та зловживань. Водночас саме історія, як сфера критичної рефлексії, методологічної дисципліни та джерельної верифікації, може виконувати коригувальну й нормативну функцію щодо колективної пам'яті. Можна навести слушне висловлювання з книги Т. Джадта та Т. Снайдера: *«Без історії пам'ять вразлива до зловживань. Та якщо історія стоїть на першому місці, у пам'яті є взірець і путівник, за якими вона може працювати і відносно яких її можна оцінити»* [57, с. 267]. Саме таке співвідношення історії та пам'яті дозволяє уникнути редукції минулого до політичної кон'юнктури та створює умови для відповідальної політики пам'яті, що спирається не лише на емоційний досвід, а й на критичне знання.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Проблематика пам'яті має тривалу традицію осмислення у філософії, історіографії, соціології та культурних студіях. У класичних працях пам'ять розглядалася як індивідуальна когнітивна функція або як історичний наратив, пов'язаний із фіксацією подій минулого. У ХХ ст. відбувся так званий «поворот до пам'яті», в межах якого було сформульовано концепції соціальної, колективної та культурної пам'яті, що дозволили розглядати пам'ять як соціально сконструйований процес.

Значний внесок у опрацювання проблематики колективної пам'яті зробили дослідники, які осмислювали пам'ять у контексті ідентичності, символів, ритуалів і «місць пам'яті». У межах цих підходів пам'ять постає як простір взаємодії між індивідуальним та колективним, між історією та

сучасністю, між державою та суспільством. Водночас у багатьох дослідженнях ми можемо побачити, що пам'ять аналізується переважно в культурному або історичному вимірі, без достатньої уваги до її геополітичного потенціалу.

У дослідженнях питання націєтворення, пам'ять часто розглядається як один із допоміжних чинників формування національної ідентичності, поряд із мовою, культурою, політичними інститутами. Разом із тим, можемо стверджувати, що взаємозв'язок між колективною пам'яттю та геополітичним самовизначенням українців залишається недостатньо концептуалізованим, особливо в контексті постімперських та постколоніальних трансформацій.

В українській гуманітаристиці проблема пам'яті активно опрацьовується в контексті осмислення Голодомору, совєтської спадщини, політики пам'яті після 1991 року, подій Майданів і початку війни 2014 р. Проте філософське узагальнення цих процесів як чинників геополітичного самовизначення все ще потребує системного дослідження, що і зумовлює необхідність цієї дисертаційної роботи.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексне історико-філософське осмислення історичної та колективної пам'яті як важливого чинника формування української національної ідентичності та геополітичного самовизначення в умовах постімперських трансформацій, війни та переосмислення місця України у сучасному світовому порядку.

Задля досягнення зазначеної мети дослідження спрямоване на виявлення філософських засад взаємодії пам'яті, ідентичності та політики; аналіз механізмів інституціалізації пам'яті через політику пам'яті й практики меморіалізації; осмислення ролі колективних травм і символічних наративів у процесах націєтворення; а також на концептуалізацію міжнародного виміру пам'яті як чинника зовнішнього визнання та геополітичної суб'єктності України.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких основних завдань:

- *проаналізувати* теоретичні та методологічні підходи до дослідження пам'яті, ідентичності і націєтворення у філософському й міждисциплінарному контекстах;
- *осмислити* колективну та історичну пам'ять як соціально сконструйований процес і чинник формування української національної ідентичності;
- *дослідити* політику пам'яті та практики меморіалізації в Україні після здобуття незалежності;
- *проаналізувати* роль «місць пам'яті», колективних травм і символічних наративів у процесах суспільної консолідації;
- *розкрити* взаємозв'язок між трансформаціями колективної пам'яті та геополітичним самовизначенням України;
- *обґрунтувати* можливість розширення концепції триетапного націєтворення шляхом введення етапу міжнародного (зовнішнього) визнання.

Об'єктом дослідження є процеси формування національної ідентичності та геополітичного самовизначення в умовах постімперських трансформацій.

Предметом дослідження є історична та колективна пам'ять як чинник формування національної ідентичності та геополітичного самовизначення сучасної України.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить поєднання герменевтичного, феноменологічного, дискурс-аналітичного, концептуального, деколонізаційного та гендерного підходів, специфіку яких ми характеризуємо в першому розділі дослідження. У роботі також застосовано загальнофілософські методи аналізу й синтезу, порівняння, а також міждисциплінарний підхід, що дозволив комплексно осмислити досліджувану проблематику.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

Вперше:

Запропоновано філософську концептуалізацію історичної та колективної пам'яті як політико-ціннісного ресурсу геополітичного самовизначення України, що дозволяє розглядати пам'ять як активний чинник формування стратегічних орієнтацій держави, цивілізаційного вибору та міжнародної суб'єктності. Такий підхід розширює межі традиційних досліджень пам'яті, поєднуючи філософський аналіз із проблематикою геополітики та міжнародних відносин.

Обґрунтовано можливість розширення концепції націєтворення, за якою так звані неісторичні нації формуються у три етапи, шляхом введення четвертого етапу, а саме етапу міжнародного (зовнішнього) визнання, який інтерпретується як тривалий процес інституціалізації ідентичності на міжнародному рівні, створення двосторонніх партнерств, включення держави до системи союзів, безпекових і політичних форматів та прийняття відповідальності за участь у глобальних процесах замість формального акту дипломатичного визнання і встановлення дипломатичних відносин. Запропоноване розширення дозволяє по-новому осмислити сучасні націєтворчі процеси в умовах глобалізації та війни.

Український досвід осмислено як аналітичну модель постімперської трансформації пам'яті та ідентичності, що має універсальний евристичний потенціал для дослідження інших суспільств, які перебувають у процесі подолання імперської або колоніальної спадщини. Це дає змогу виходити за межі суто національного кейсу й інтегрувати результати дослідження у ширший філософський і міждисциплінарний дискурс.

Уточнено:

Уточнено взаємозв'язок між політикою пам'яті, історичною та колективною пам'яттю, ідентичністю та геополітичними орієнтаціями держави. Зокрема увиразнено той факт, що політика пам'яті виконує не лише внутрішню ідентифікаційну функцію, а й впливає на формування зовнішньо-

політичних пріоритетів, образів союзників і ворогів, а також на процеси міжнародної легітимації держави.

Уточнено роль колективних травм і «місць пам'яті» у формуванні громадянської суб'єктності та національної солідарності та в контексті цього доведено, що травматичний досвід не є виключно деструктивним чинником, а може виступати ресурсом мобілізації, консолідації та вироблення спільних ціннісних орієнтирів у кризові періоди історії.

Уточнено значення війни як каталізатора трансформації колективної пам'яті та цивілізаційного вибору, показано, що війна радикалізує процеси переосмислення імперської спадщини, прискорює деколонізацію символічного простору та остаточно знімає ілюзію «проміжного» геополітичного статусу України, актуалізуючи її європейську та євроатлантичну орієнтацію.

Теоретичне значення дослідження. Теоретичне значення роботи полягає у розширенні філософського осмислення пам'яті як чинника націєтворення та геополітичного самовизначення, а також у розвитку міждисциплінарного підходу до аналізу пам'яті, ідентичності та політики.

Практичне значення дослідження. Практичний потенціал дослідження полягає у можливості застосування його результатів на кількох рівнях.

По-перше, на рівні державної гуманітарної політики отримані висновки можуть бути використані для формування більш цілісної та інклюзивної політики пам'яті, що поєднує деколонізаційний підхід, критичну роботу з травмою та орієнтацію на формування суб'єктної моделі національної ідентичності.

Результати можуть бути використані при формуванні та впровадженні державної політики у сфері утвердження національної ідентичності, єдності, збереження спадщини, за яку відповідають одразу кілька різних державних інституцій: наприклад, під час експертних обговорень в межах громадської платформи IDEM, започаткованої Міністерством молоді та спорту України.

Платформа забезпечує сталу координацію експертних позицій, регулярну взаємодію та вироблення спільних підходів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, зокрема й може ініціювати зміни до діючого законодавства, дотичного до питань пам'яті, ідентичності та єдності.

По-друге, результати дослідження можуть бути корисними у сфері стратегічних комунікацій, адже здатні посприяти більш усвідомленій роботі з наративами, що апелюють до спільної історичної пам'яті у взаємодії з міжнародними партнерами. Аналіз показує, що пам'ять може виконувати функцію стратегічного ресурсу м'якої сили, сприяючи формуванню довіри, легітимації союзів та інтеграції України у європейський і євроатлантичний простір. У цьому контексті особливої ваги набуває коректна артикуляція українського історичного досвіду у міжнародному публічному дискурсі.

По-третє, напрацювання дисертації можуть бути використані в аналітичній та експертній діяльності для оцінки ризиків маніпуляції пам'яттю, інформаційних впливів і гібридних стратегій, спрямованих на підрив ідентичності та міжнародної суб'єктності України.

Таким чином, робота має потенціал не лише теоретичного осмислення, а практичного застосування у формуванні довгострокових стратегій розвитку держави.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження активно обговорювалися на засіданнях кафедри філософії Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Крім того, їх було представлено на міжнародних й всеукраїнських науково-практичних конференціях, що підтверджує їх наукову обґрунтованість і практичну значущість.

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 8 публікаціях, зокрема: 4 – у фахових виданнях України; 4 – тези й інші публікації.

Структура та обсяг дисертації. З метою належного виконання завдань дослідження роботу вибудовано за такою структурою: вступ, три розділи (що охоплюють 8 підрозділів), вступи і висновки до кожного розділу, узагальнені висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 203 сторінки, із яких 175 сторінок відведено під основний текст. До списку використаних джерел увійшли 293 позиції, з них 72 джерела – публікації іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ТА НАЦІЄТВОРЕННЯ

Вступ до першого розділу. Аналіз історичних та культурних феноменів, до якого вдаємося і ми для досягнення цілей дослідження, вимагає роботи з сенсами, інтерпретаціями й наративами. Така робота апріорі не може відбуватися в межах одного підходу. Саме тому, для забезпечення максимально комплексного вивчення та всебічного розгляду питань пам'яті та нації, ми виходимо з ідеї про врахування різних аспектів у їх розумінні, зважаючи при цьому, що це не лише історичні або соціальні чи політичні явища, а багатовимірні феномени, що формуються на перетині філософських, культурних, політичних і символічних процесів, які потребують таких методологічних та теоретичних рамок, що забезпечують пошук відповідей на питання: 1) Чи є євроінтеграційний вибір українців наперед визначеним такими чинниками, як колективна та історична пам'ять?; 2) Як пам'ять про спільні трагедії, боротьбу і перемоги вплинула на процеси творення української нації і формує сьогодишню національну ідентичність українців?; 3) Як ті чи інші події і постаті входять в пам'ять суспільства?; 4) Які символи, міфи і факти були викривлені, витіснені з колективної свідомості або, навпаки, насажені ззовні?; 5) Чиї голоси були маргіналізовані або не почуті? тощо.

Вибір теоретико-методологічних підходів у нашому дослідженні є свідомим і рефлексивним актом, що ґрунтується на розумінні неможливості незаангажованого, абсолютно об'єктивного знання. Як слушно зауважує польська дослідниця гуманітарних наук Є. Доманська, за рішенням науковця застосувати ту чи ту теорію, спосіб інтерпретації або мислення *«стоять конкретні вибори, які пов'язані з його світоглядними настановами, екзистенційною ситуацією, ідентифікацією з певною традицією мислення, що відповідає його візії світу та людини»* [61, с. 75]. Таким чином, доходить

висновку дослідниці, «у найглибших основах цей вибір є екзистенційним та етичним».

1.1 Методологічні підходи, використані в процесі дослідження

Вибір методологічних підходів детермінований відправною тезою, що колективна пам'ять є чинником геополітичного самовизначення українців. Будучи пов'язаними, ці концепти невіддільні від історії і національної свідомості, а отже і від буття нації.

Відтак, найпершим методологічним підходом дослідження ми визначаємо *герменевтичний*, який спирається, в першу чергу, на доробок Г.-Г. Гадамера [52] і М. Гайдеггера [193]. Якщо для першого герменевтика розуміння текстів є насамперед мистецтвом, то другий дозволяє розширення в розумінні об'єкту інтерпретації. Це і є для нас ключовим, адже, використовуючи класичне поняття герменевтичного кола [171], можна сказати, що і колективну пам'ять, і геополітичні інтенції українського народу (частини цілого) можливо пізнати виключно в розумінні контексту цілого, тобто української нації. І навпаки: наближення до суті нації можливе за рахунок розуміння окремих явищ, які впливають на її становлення і функціонування. Водночас необхідно зауважити, що інтерпретація окремих елементів неможлива без попереднього уявлення про ціле, саме тому, найперше, що увагу в даній роботі приділено дослідженню концепту нації, який накладається на український контекст.

Окрім того, в ході дослідження було використано *феноменологічний* підхід, представлений постаттю та ідеями Е. Гусерля [51]. З-поміж феноменологічного загалу саме він передбачає фокусування уваги на суб'єктивному досвіді. Такий досвід безпосередньо впливає на колективну пам'ять та ідентичність, адже колективна пам'ять формується не лише завдяки «офіційній» історії та наративу, а, зокрема, постає на ґрунті особистого переживання подій і особистої і трансгенераційної травми. Феноменологічний підхід дозволяє простежити, як ті чи інші аспекти

колективної пам'яті закріплюються в ритуалах, як використовуються і інтерпретуються вже наявні й постають нові символи, які сенси надаються тим чи іншим подіям, а також як пережитий досвід впливає на уявлення про «ворога», «союзника», місце нації в історичній перспективі і в сучасному геополітичному середовищі тощо.

Інший аспект феноменологічного підходу, що дає нам ґрунтовні денотати у веденні власної дослідницької роботи, закладено у «Феноменології досвіду» українського філософа В. Кебуладзе [77]. Найперше, український інтелектуал вносить уточнення в саме розуміння феноменології, яка завжди виступає *«пояснювальним досвідчуванням досвіду»*. Це є фактичним обґрунтуванням постійної обумовленості будь-якого дослідження дослідницьким емпіричним досвідом. А з іншого боку, саме його твердження вносять розуміння в те, що будь-яке дослідження (і наше не є виключенням) завжди є *аісторичним реконструюванням*, що тримається на реконструкції та реактуалізації. Останні сприяють постійному наданню нових смислів та значень явищам, що переносяться в інший контекст, в оптику іншого дослідника та стають засновком до нових поглядів в горизонті розуміння.

Під час проведення дослідження ми також послуговувалися методом *дискурс-аналізу*, зокрема для того, аби простежити, як саме пам'ять про минуле відтворюється в мовних практиках, і виявити ключові наративи, а також з'ясувати, чий досвід був виключений. Ми спираємося на низку дискурсів, ключовим з яких визначаємо націєтворчий, який на чільне місце підносить історію утвердження державності, емансипаційні процеси і формування нації. З-поміж інших обраних дискурсів виокремимо *культурно-символічний*, що дозволяє зрозуміти, у яких формах (символах, традиціях, ритуалах, місцях тощо) існує пам'ять; *політичний*, який відповідає на наше питання, як і за допомогою яких інструментів держава формує образ минулого і як цей образ використовується, зокрема, на міжнародній арені. В цьому контексті обґрунтовувальною теорією та теоретичним орієнтиром для

даного методу виступає пропонована М. Йоргенсен та Л. Філіпс [205] модель, що тримається на уявленні про дискурс-аналіз як соціальний контруктивізм, в якому постійно відбиватимуться дискурсивні уявлення про «правду», «норму», «реальність» тощо. Цінність цього підходу полягає ще й в тому, що з його допомогою можна прослідкувати, як дискурси, що конструюють ідентичність, залишають місце для змін та критики.

Звідси ж виводимо й інший опорний методологічний підхід, а саме *концептуальний аналіз*, що допомагає дослідити еволюцію і варіативність сенсів ключових термінів і сформуванати понятійний апарат, який максимально точно відповідає потребам дисертаційної роботи. Зокрема, це стосується таких понять, як «колективна пам'ять», «історична пам'ять», «ідентичність», «нація» тощо [205].

Декolonізаційний підхід, застосований у нашому дослідженні, дає змогу простежити, як колоніальне минуле України відображається в культурних та історичних наративах, національній свідомості й уявленні про себе й «іншого». Постколоніальні студії дозволяють з'ясувати, як ті чи інші історичні події були викривлені, сфальсифіковані або витіснені зі свідомості українського народу, як відбувається деконструкція колоніальних наративів, переосмислюються травми, повертаються в історичну свідомість національні герої і формується нова ідентичність, позбавлена «периферійного» мислення. Геополітичне самовизначення нації з цієї перспективи можна розглядати як акт повернення суб'єктності, який відбувається, зокрема, під впливом зміни уявлення про «іншого», нав'язаного колонізаційним режимом.

Важливо зауважити, що щодо українського контексту неможливо беззастережно застосовувати деколонізаційний підхід, знаний західному світу. Адже на відміну від західноєвропейських імперій, Російська імперія (і далі Советський Союз) розбудовувалися не за рахунок заморських колоній, а за принципом внутрішньої континентальної експансії, включаючи поневолені народи і землі до складу своєї держави і заперечуючи сам факт колоніалізму. Іншою відмінністю є те, що Росія повсякчас проводила політику

«національного вирівнювання», як пропонує її називати Т. Мартин [96]: замість визнання локальних ідентичностей і культур проводилася уніфікація і розчинення інакшості в доміантній культурі імперії. З іншого боку, як зауважує П. Нора, процеси ідеологічної деколонізації (тобто відновлення зв'язків нації зі своєю традиційною, історичною пам'яттю) притаманні не лише державам, що отримали незалежність після розпаду Советського Союзу, а і багатьом іншим націям, які у ХХ ст. вийшли з тоталітарних і авторитарних режимів [110, с. 262]. Ми вважаємо доцільним спертися на підхід, який пропонує нідерландський науковець Г. Л. Весселінг [234]. На його думку, різні форми деколонізації варто розглядати крізь призму трьох сил, які співдіяли: *колоніальної влади, ситуації в колонії та міжнародного чинника*.

Окрім вищезазначеного, деколонізаційний підхід дає можливість виявляти імперські наративи, терміни і методологічні підходи під час роботи з джерелами. Ми вважаємо за потрібне зауважити, що свідомо не використовуємо в дослідженні історієграфічні джерела, створені науковцями советської школи, оскільки гуманітаристика Советського Союзу існувала обособлено. В ізоляції від світового інтелектуального дискурсу, всі зусилля істориків цього періоду зводились до створення «ідеологічно коректної» версії минулого. Окрім цього, ретельно проаналізувавши українські джерела, видані після 1991 р., ми відмовлялись від використання досліджень, які ґрунтуються на ідеях російських науковців. Ми також вживаємо назви, терміни і аббревіатури советського періоду в транслітерації, а не перекладі українською (наприклад, «советський» замість «радянський», «СССР» замість «СРСР») для підкреслення чужорідності і окупаційної природи советської системи для України. Цієї ж позиції притримується низка українських інтелектуалів, серед яких А. Любка [258] і Р. Мокрик [101, с. 12].

Враховуючи, що формування колективної пам'яті є соціально сконструйованим процесом, або ж культурною практикою селекції, інтерпретації та інституціоналізації сенсів, якщо спиратися на ідеї Аляйди та

Яна Ассманів [166, 167], важливим буде використання *гендерного підходу*. Такий підхід дозволяє поставити питання про те, як саме досвід жінок і чоловіків «входить» в колективну пам'ять, а що виключається з публічного дискурсу, замовчується або залишається на рівні приватних спогадів.

Канонічним наративам української національної пам'яті історично притаманне тяжіння до маскулінних моделей суб'єктності: історичних постатей, героїв, письменників, науковців. Жіноча емансипація публічної сфери (і разом колективної пам'яті) розпочинається з постатей Олени Пчілки, Лесі Українки та Ольги Кобилянської. Як зазначає М. Шкандрій, Леся Українка у своїй творчості доповнює дискурс національного визволення *«двома важливими чинниками: фемінізмом та бунтом проти народницьких поглядів»*, що, на його думку, кидає виклик *«і традиції українського контрдискурсу, і російському колоніальному дискурсу»* [154, с. 335]

Жіночий досвід потрапив до публічного простору під час Другої світової війни, проте в «ідеологічно правильній» наративній формі, сконструйованій Советським Союзом. Водночас, лише після 1991 року в український публічний і науковий дискурс почав потрапляти досвід жінок, які брали участь в національно-визвольній боротьбі різних часів (як-от досвід січових стрільчинь [93]), або досвід жінок у часи Голодомору. Найбільший злам стався після початку повномасштабного вторгнення, коли в колективному сприйнятті почав формуватися образ жінки-«дієвиці», захисниці, а також активної учасниці подій навіть в тих ситуаціях, коли жінка опиняється у вразливому стані.

Маргіналізація жіночого досвіду потребує окремих розширених досліджень. Та все ж у нашій роботі ми прагнемо об'єктивного вивчення, яке неможливе без врахування досвіду жінок у різні періоди становлення української нації, а також підходів до деколонізації пам'яті через критику тих гендерних норм, які Російська імперія і Советський Союз інтегрували в українські національні наративи як нібито «іманентні».

Що стосується *джерельної бази* нашого дослідження, то її можна згрупувати у чотири основні категорії. Насамперед, це історично-філософський доробок українських і закордонних науковців. Це найбільша за обсягом категорія джерел. До другої ми відносимо особисті емпіричні дані, які складаються зі свідчень українців і українок з різних поколінь, що представляють різні етапи життя української нації. Зокрема, в дослідженні використано спогади мешканців і мешканок різних регіонів України, з якими ми мали розмови упродовж 2025 року. Адже попри можливість автора *«дотягнутися до власної пам'яті»* [231, с. 77], важливо враховувати множинність досвідів, більшість з яких хоч і не потрапить до колективної пам'яті, проте залишатиметься на рівні комунікативної пам'яті кількох поколінь і чинитиме вплив на ідентичність конкретних людей. Третьою категорією джерел є публікації в медіа та на інших онлайн-ресурсах, які фіксують події останніх років в режимі реального часу. Нарешті, четвертою категорією є нормативно-правова база: ми аналізуємо закони та підзаконні акти, які врегульовують питання колективної та історичної пам'яті.

Для того, щоб коректно провести дослідницьку роботу, *часовими межами*, які становлять нашу цікавість, ми обрали період з початку XIX століття по наші дні; меншою мірою ми фіксуємося на більш ранньому періоді. Це обумовлено насамперед тим, що нація є продуктом модерної доби, а націєтворчі процеси в Україні, як і загалом у західному світі, розпочалися саме в XIX столітті. Попри це, у дослідженні ми вдаємося до загальнофілософських методів: діалектичного, порівняльного, дедуктивного тощо, що сприяє розширенню історичних меж та зверненню до тих чи інших теорій з раннього періоду модерної доби.

Також варто зауважити, що, попри те, що дослідження максимально спрямоване на об'єктивність, ми усвідомлюємо, що не можемо уникнути ангажованості, так само як її не могли уникнути і автори доробків, які ми досліджуємо. Тлумачення джерел відбувається крізь призму комплексу ідей, притаманних суспільству (і в більш широкому контексті культурі), до яких

себе відносить інтерпретатор. Це означає, що останній, як говорить Ю. Габермас, *«запитує з тієї чи іншої “догматичної” позиції»* [188]. Або ж, як вказує К. Ясперс, якщо історик перебуває в опозиції до державної політики і моральних норм, то він зазвичай є залежним від опозиції, яка, своєю чергою, перебуває під впливом політики й моралі, відмінних від панівних [204]. Ми вважаємо доречним також звернутися до ідей Е. Сміта [132], який вбачає національну ідентичність людини домінантною серед усіх можливих, що спонукає звернути увагу на національну ангажованість суб'єктів інтерпретації. Отже, можна сказати, що абсолютна об'єктивність націологічних, історіософських, історіографічних, етнологічних нарисів є недосяжною, однак є сенс в тому, щоби прагнути її уможливлення.

1.2 Обґрунтування теоретичних засад філософського дослідження проблем пам'яті і націєтворення

Нижче ми звернемося до характеристики специфіки понятійного апарату і спробуємо відстежити розвиток ключових теоретичних ідей, на яких ґрунтується дослідження. Адже, як писав А. Бадью, *«для нас, філософів, питання не в тому, що відбувалося в столітті, а що воно про себе думало»* [12, с. 26]. З іншого боку, Н. Ханенко-Фрізен нагадує, що філософія як дисципліна має навчитися мислити історично, що, власне, зауважував ще Гегель. У його розумінні це означало вивчати траєкторію еволюції мислення. Так філософи ставали істориками ідей [152].

Філософське обґрунтування цієї проблематики важливе також і тому, що, як зазначав науковець Дж. Мейс на зламі XX і XXI століть, необхідно уникати загроз горизонтального розвитку досліджень *«шляхом фактографування, без належного філософського осмислення, без набору ключів, якими можна відімкнути “скриньку Пандори”, якою може стати історія України»* [98, с. 75].

Тож насамперед звернемося до такого феномену, як «нація». Попри те, що саме слово «нація» було в обігу на землях західного світу протягом століть, перші розмисли про націю як народ з'являються в працях таких мислителів, як Г. В. Гегель [33], Дж. Мілль [217], Й. Г. Фіхте [107], закладаючи підґрунтя для подальшої кристалізації поняття, яким його використовують в наші дні. Можна стверджувати, що нація є продуктом модерної доби, а процес формування націй розпочався в Західній Європі з часів Французької революції. Українські дослідники В. Лісовий і О. Проценко зазначають: *«Коли говорять про XIX століття як “epochу націоналізму”, то слово “націоналізм” застосовують у широкому значенні: тобто як ідеології, націленої на утвердження націй та національних держав»* [107, с. xiv]. У XIX-XX століттях ідея нації набула політичного забарвлення, ставши невід'ємною частиною життя людей [137, с. 8]. Питання «що є нація?», поставлене французьким істориком Е. Ренаном [221] у 1882 р., вивело концепт нації в трансдисциплінарну площину і визначило поле дослідження для наступних поколінь істориків, політологів та інших науковців і мислителів, серед яких Б. Андерсон [162], О. Бочковський [18], Р. Брубейкер [173], Е. Геллнер [53], Е. Гобсбаум [197], М. Грох [199], В. Липинський [91], І. Лисяк-Рудницький [92], Ю. Крістева [208], Ф. Майнеке [107], П. Нора [110], Г. Сетон-Вотсон [223], Е. Сміт [133] та інші.

Е. Ренан визначив націю як духовний принцип [221]. В оптиці цього дослідника, в підмурках нації лежать дві складові: *«спільне володіння багатою спадщиною споминів»* і *«спільна згода, бажання жити разом, користуватися спільною спадщиною»*. Для Е. Ренана нація пов'язана з минулим і майбутнім: щоб бути нацією, потрібно мати *«спільну славу в минулому»* і *«спільні бажання в майбутньому»* [221]. Е. Геллнер зазначає, що *«нації робить людина»*, адже вони є продуктом переконань, вірності і солідарності людей [53]. За М. Вебером, нацією можна вважати спільноту людей, яка демонструє вмотивовану тенденцію створити власну державу [233]. Б. Андерсон [162] визначає націю як уявлену політичну спільноту, яка

є уявленою не лише у своїй окремішності, але й у суверенності. Підстави називати спільноту уявленою Б. Андерсону дає той факт, що будь-який член нації ніколи не матиме можливості побачитися з більшістю інших її членів, проте це не заважає людям вважати себе належними до конкретної нації.

Що стосується України, то тут можемо звернутись до праць таких діячів, як В. Антонович [3], О. Бочковський [18], М. Грушевський [47], М. Костомаров [86], В. Липинський [91], М. Міхновський [99], О. Потебня [120] тощо. У «Книзі буття українського народу» М. Костомаров доводить, що українському народові притаманні власні історія, мова, культура [42]. О. Потебня чітко розмежовує поняття народності і національності, надаючи перевагу першому як більш давнішому явищу. Народність для О. Потебні визначена мовою і, на відміну від національності, їй не властиві *«телеологічні ідеї кінцевої мети»* [137, с. 26-27]. Проблемі нації присвячений великий доробок іншого українського вченого, В. Антоновича [3]. Для нього поняття нації синонімічно народу, який має такі ознаки, як мова, звичаї, віра.

Період в кінці XIX і на початку XX ст. для української науки характеризується тим, що багато історичних та історіософських питань використовувалися для цілей політології, яка приділяла увагу насамперед таким поняттям, як нація, національна воля, свідомість, державність. О. Бочковський [118, с. 59-61] наголошував, що в процесі націєтворення спільнота проходить три стадії: від племені через народ до нації, причому від народу нація успадковує такі ознаки, як культура, пам'ять, територія, мова, а також етнічна основа. Втім, на думку дослідника, усі ці об'єктивні чинники не здатні визначити націю так, як її справжнє ядро, що лежить в психологічній площині: *«Нація – то воля бути нацією»* [118, с. 64]. М. Грушевський відходить від поняття нації, підміняючи його словом «народ», який може складатися з різних етносів і триматися разом на бажанні *«працювати для добра краю»* [48, с. 106], що дає привід стверджувати, що для М. Грушевського нація так само постулюється з вибору людей, їх суб'єктивного прагнення належності.

Український історик Я. Грицак також вважає, що *«не існує і не може існувати будь-якого набору відчутних характеристик, що є суттєвими для існування нації»* [42, с. 24]. Він апелює до позиції Е. Ренана, який ставить на чільне місце волю бути разом, тобто суб'єктивне відчуття спільності, а не об'єктивні чинники на кшталт мови або території. У цій ситуації вбачається логічним застосування підходу тих дослідників, які вважають, що немає «фіксованого» переліку критеріїв, сукупна наявність яких дозволяє ідентифікувати групу як націю. На способі, запропонованому Л. Вінгенштайном, який полягає в тому, що *«існує певний набір елементів або ознак, які в цілому властиві даній групі явищ, але окремі явища можуть мати тільки деякі з цих ознак»* [107, с. xxii], ґрунтується твердження В. Велімського і Я. Крейчі [207], які вирізняють п'ять чинників-передумов формування нації: територію, державу, мову, культуру та історію. Якщо наявні усі із зазначених чинників, майже без сумнівів можна визначати спільноту як націю; водночас нацією може бути і спільнота, якій притаманні лише деякі або навіть один із перелічених чинників, за умови, що ця спільнота відчуває себе нацією. У таких випадках В. Велімський і Я. Крейчі вважають суб'єктивний чинник самосвідомості вирішальним для питання національної ідентичності [207]. Отже, визначення нації в тому вигляді, як їх дали Е. Ренан і Б. Андерсон, ми покладаємо в основу власної позиції, а також теоретичної бази нашого дослідження.

Іншим явищем, яке цікавить нас в ході проведення дослідження, є поняття пам'яті, а саме – *пам'ять в її соціальному вимірі*. Французький соціолог М. Альбвакс [189] був одним з ключових науковців модерної доби, який вивчав пам'ять саме як соціальний феномен. У своєму основоположному дослідженні «Соціальні рамки пам'яті», яка вийшла друком у 1925 році і згодом вплинула на філософське осмислення цього феномена такими відомими в гуманітарних науках постатями як А. Ассман [9], П. Нора [110], П. Рікьор [222], М. Альбвакс розвиває думку про те, що пам'ять ніколи не є суто індивідуальним актом свідомості. Саме соціальна

група (родина, спільнота чи нація) визначає, які події вважатимуться значущими, як вони мають осмислюватися та в який спосіб інтегруватися в колективний досвід [189]. Таким чином, пам'ять є не фіксованим відтворенням минулого, а конструктом, який з більшою чи меншою динамічністю, проте безперервно, реконструюється відповідно до актуальних потреб і цінностей спільноти.

Пам'ять нерозривно пов'язана з минулим. А. Ассман наголошує, що *«спогади виникають лише тоді, коли досвід, якого вони стосуються, завершений»* [9, с. 20], а історик Джон Тош взагалі послуговується поняттям «минуле» для означення соціальної пам'яті [54, с. 11]. Попри це, можемо говорити, що пам'ять пов'язана і з теперішнім, а також майбутнім, оскільки впливає на ідентичність людини і, як наслідок, на її цінності, поведінку і рішення. Саме цей зв'язок ми і простежуємо в нашому дослідженні.

Насамперед нас цікавить така форма соціальної пам'яті, як *колективна*, оскільки вона є інструментом конструювання нації (деякі дослідники, як-от М. Голька [54], використовують поняття *суспільної пам'яті* як синонім колективної).

Польська науковиця Б. Шацька [227] вважає колективну пам'ять сукупністю уявлень окремих членів тієї чи іншої спільноти про її минуле, події і постаті, а також про те, як це минуле увіковічнюється і переказується. Б. Шацька зауважує, що колективна пам'ять є *«полем постійних зустрічей, сутичок і перемішуванням образів минулого, конструйованих із різних перспектив»* [54, с. 11].

Історик зі США Дж. К. Олік розглядає колективну пам'ять (collective memory) в протиставленні до збірної (collected). На його думку, *збірна пам'ять* є набором подібних індивідуальних пам'ятей всередині спільноти, які зазнають трансформування під час «збирання». Колективну ж пам'ять Олік визначає як набір понять, образів і символів, що є загальними для кожного індивіда спільноти і майже не залежать від суб'єктивного сприйняття людини [220].

Німецькі дослідники Аляйда [9] і Ян [168] Ассмани пропонують розуміти поняття *культурної і комунікативної пам'яті* як такі, між якими існують певні паралелі. Якщо культурна, як зазначає А. Ассман, *«охоплює епохи і спирається на нормативні тексти»*, то комунікативна передається у форматі усних спогадів у межах трьох-чотирьох генерацій [9, с. 22]. Ідею згасання спогадів (комунікативної пам'яті) знаходимо у німецького історика Р. Козеллека: *«з насиченого досвідом сучасного минулого живих свідків постає чисте минуле, позбавлене досвіду»* [209, с. 117]. Дослідниця М. Хірш іде далі, пропонуючи окреме поняття *«покоління постпам'яті»* [196] на позначення покоління, наступного після безпосередніх свідків подій.

Для Р. Козеллека безперервний процес забування є рухом до науковості [80]. В контексті цього доречно розглянути історичну пам'ять. Деякі науковці, як-от Ю. Зерній, визначають її як сукупність уявлень національної спільноти про своє минуле, зафіксовану у вигляді знань, символів, міфів [73, с. 72], що дозволяє зробити припущення про синонімізацію дослідницею понять історичної та колективної пам'яті. Для історикині Н. Яковенко історична пам'ять є колективним уявленням про минуле, *«яке не лише фіксує величезну кількість подій, а й синтезує, сплітає їх у єдине цілісне мереживо національної історії»* [271]. Н. Яковенко водночас говорить про історичну пам'ять як метафору і вважає її тотожною міфу [159, с. 34]. Темі історичної пам'яті присвячує свої праці і інша українська науковиця, Л. Нагорна [103]. Для неї історична пам'ять є *«не стільки масовим знанням про минуле, скільки сприйняттям минулого як спадщини, яке набуває значення інструментальної цінності»* [104, с. 311-312]. П. Коннертон замість історичної пам'яті пропонує поняття історичної реконструкції, називаючи її практикою і наголошуючи на необхідності відрізнити її від соціальної пам'яті [83, с. 31].

Французький історик П. Нора зауважує, що *«історична пам'ять, аналітична й критична, точна й виразна, залежить від розуму, що навчає, не переконуючи»* [110, с. 189]. У контексті цього М. Альбвакс припускає множинність версій колективної пам'яті на противагу історичній, яка завжди

одна [54, с. 56]. Ба більше, на думку П. Нора *«історична пам'ять об'єднує, а колективна роз'єднує»* [110, с. 189].

Саме тому в дослідженні ми розглядатимемо історичну пам'ять з таких позицій: 1) Історична пам'ять більш об'єктивна, ніж колективна, і ґрунтується на реальних історичних подіях, які відбулися в минулому і завершилися, і пантеоні героїв, які були реальними історичними постатями. Виходячи з цієї позиції, ми також погоджуємося з баченням М. Альбвакса, який говорить, що колективна пам'ять більше залежить від сучасності, ніж історична [54, с. 56], а також П. Конертонна, на думку якого *«образи з минулого виправдовують / легітимізують соціальний лад теперішнього»* [83, с. 17]; 2) Історична пам'ять не синонімічна історії: попри те, що історична пам'ять ґрунтується на дослідженні минулих подій, проведеному в академічній площині і з урахуванням критеріїв науковості, вона проходить крізь «соціальні рамки», крізь фільтр суб'єктивного сприйняття і досвіду. На думку деяких науковців, така ситуація *«видається бажаним або й просто необхідним елементом складної суспільної дійсності, у якій ми існуємо»* [81, с. 49]; 3) На відміну від історичної, колективна пам'ять апелює до цінностей і емоцій; 4) На противагу історичній, у колективну пам'ять також входить набір міфів, образів, символів, які можуть апелювати до реальних історичних подій і постатей, але не обов'язково; 5) Історичну пам'ять можна вважати колективною в тому контексті, що історична пам'ять є пам'яттю суспільства, а не конкретного індивіда.

П. Рікбор в роботі «Пам'ять. Історія. Забування» структурує феноменологію пам'яті навколо двох запитань: пам'ять про що саме? і чия це пам'ять? [222, с. 3]. Ми вважаємо доцільним спиратися на цей підхід у нашому дослідженні, оскільки він дозволяє уникнути редукції пам'яті до простої образності чи психологічного механізму і готує ґрунт для подальшого аналізу відносин між пам'яттю, історією та забуттям.

Наступним поняттям, яке нас цікавить, є *політика пам'яті*, яка безпосередньо пов'язана з історичною і колективною пам'яттю. За

визначенням О.Гриценка [46], політика пам'яті є одним з напрямів суспільної політики, цілеспрямованою діяльністю держави, що ставить за мету утвердити у суспільній свідомості уявлення про історичне минуле. Ці уявлення залежать від того, як держава в особі тих чи інших дієвців розуміє національні інтереси. В інших дослідників політика пам'яті є *«даниною пошани й поваги до зусиль і життєвих подвигів мільйонів людей, які створювали матеріальні та духовні цінності й захищали їх, часто ціною власного життя»* [88, с. 115].

Та попри існуючі твердження ми також можемо розглядати політику пам'яті як процес конструювання державними акторами образу нації, який би сприяв згуртованості суспільства всередині країни і побудові національної ідентичності, а також доносив необхідні меседжі до суспільств і влади інших країн.

Зважаючи на те, що політика пам'яті формується політичними і культурними елітами, результат залежить від їхнього вміння *«домовлятися, стежачи за суперництвом історико-культурних дискурсів»*. Саме на еліти покладається відповідальність за створення парадигм, які прищеплюють суспільству усвідомлення відповідальності за наслідки своїх вчинків і є максимально віддаленими від *«пошуків ворога»* [88, с. 114].

У нашому дослідженні ми підходимо до розгляду політики пам'яті через ціле, а також через окремі її аспекти, які сприяють віднаходженню відповідей на питання: як держава формує ставлення до тих чи інших подій? як вшановується пам'ять тих чи інших історичних постатей?

Колективна пам'ять *«дає усвідомлення спільного минулого, спільного існування, вона становить передавання цінностей і взірців поведінки»* [81, с. 192]. Відтак, з колективною (суспільною) пам'яттю безпосередньо пов'язане ще одне поняття, яке лежить в основі нашого дослідження: *ідентичність*.

Філософське осмислення ідентичності можна простежити від доби Платона. В різні часи воно цікавило різних мислителів, а нашу цікавість,

насамперед, становлять дослідження таких як-от: Г. Арендт [4], Ю. Габермас [187], М. Гайдеггер [193], Г. В. Гегель [33], Е. Гусерль [51], Дж. Локк [212], П. Рікьор [222], Г. Сковорода [131], Ч. Тейлор [229], М. Фуко [184] тощо. Так само, як пам'ять, ідентичність є трансдисциплінарним поняттям, яке має безліч тлумачень і підходів до визначення.

Сучасний ужиток поняття «ідентичність» у соціальних науках бере свій початок в середині ХХ ст. із доробку психолога Е. Еріксона [179]. Воно спирається на расу, етнічну і релігійну приналежність, гендер та національність як спільні для окремих індивідів соціальні характеристики [163, с. 65]. Ідентичність є відповіддю на питання «ким я є» або «ким ми є», в залежності від того, йдеться про індивідуальну чи колективну. Для Т. де Лауретис ідентичність є *«активною конструкцією й дискурсивно опосередкованим політичним тлумаченням власної історії»* [210]. С. Голл називає її «святим, яке завжди з тобою» і наголошує, що ідентичність визначається «історично, а не біологічно» [190, с. 598]. П. Нора доходить висновку, що *«ідентичність, як і пам'ять, є формою обов'язку»* [110, с. 264]. Поняття ідентичності відображає не лише номінальну належність людини до спільноти, але і те, що ця людина усвідомлює свою роль і місце в цій спільноті, або, як зазначає український дослідник Є. Бистрицький, *«ідентичність як поняття виникає і зникає разом з його інтенційним змістом»* [108, с. 13].

Серед усіх категорій ідентичності у нашому дослідженні цікавість становить насамперед *національна ідентичність* як конструкт, який сформовано під впливом колективної пам'яті й на якому базується геополітичне самовизначення українців. Тему національної ідентичності знаходимо в роботах таких науковців, як Б. Андерсон [162], Е. Геллнер [185], Е. Сміт [132], Ф. Фукуяма [149] тощо. Е. Сміт [132] доходить висновку, що для виникнення колективної ідентичності, яка б охопила все населення на певній території, природа цієї ідентичності має бути відмінною від тієї, що ґрунтується на економічних чи класових інтересах. Політолог виводить

перелік ключових рис, притаманних національній ідентичності. До цього переліку він відносить історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну культуру, єдині права і обов'язки для кожного члена суспільства і спільну економіку [132, с. 13-23], що лягає в концепцію нації, яка є для нас найбільш прийнятною та якої ми притримуємося в нашому дослідженні.

Як зазначає Р. Барт, «міфомотори» національної ідентичності (іншими словами, націєтворчі міфи, які надають нації сенс її існування) складаються з травм і тріумфів [169]. Тому в нашій роботі ми розглядаємо і вплив *колективних травм*, що їх переживали ті чи інші покоління, на формування пам'яті та ідентичності. Насамперед, це така безпрецедентних масштабів травма як Голодомор, для дослідження якої ми покладаємось на доробок Я. Грицака [43], Е. Епплбом [64], Р. Конквеста [82], Дж. Мейса [98], Н. Наймарка [106, 218], С. Плохія [115], Т. Снайдера [134], а також на усні і письмові свідчення очевидців і їхніх нащадків. Наслідки колоніального минулого для ідентичності українців окреслено в роботах В. Агєєвої [1], Т. Гундорової [49], М. Наєм [105], на які ми спираємось.

Окрему увагу приділено впливу повномасштабної агресії Російської Федерації. Зокрема, враховуючи виклики вимушеного переміщення, з якими зіткнулася Україна спершу у 2014 році, а в набагато більших масштабах після початку повномасштабного вторгнення (за оцінками, станом на листопад 2025 року 4,59 млн українців зареєстровані як внутрішньо переміщені особи [239], 4,33 млн перебувають на території Європейського Союзу під тимчасовим захистом [279]), ми вважаємо необхідним врахувати вплив такого переміщення і втрати дому на індивідуальну та колективну ідентичність. Для цього ми послуговуватимемось роботами таких науковців, як Дж. С. Александер [175], Р. Пападопулос [113].

Оскільки дисертація суттєвою мірою спирається на дослідження історичних фактів і напрацювань істориків, які репрезентують різні часові

періоди, варто також зробити заувагу щодо *підходів до історієписання* в часових межах, що встановлено в дослідженні.

Українська історикиня Н. Яковенко наголошує, що саме в першій половині XIX ст. усталився погляд на історію як науку, яка *«здобуває знання про минуле властивими тільки їй методами»* [159, с. 17]. А з другої половини XIX ст. *«минуле перетворилося на частину свідомості європейця»*, як зауважує румунський філософ М. Еліаде, апелюючи до великого інтересу до історії як однієї з ознак, притаманних європейській цивілізації [178]. Саме у XIX ст. постала традиція національної історії, розвиток якої відбувався в рамках, заданих процесом націєтворення [230, с. 71].

Підґрунтям для ідей XIX ст. став доробок доби романтизму, зокрема таких мислителів, як Й. Гегель [192], Й. Гердер [194], Т. Карлайл [75] тощо, які у своїх працях осмислювали історію. Гегель розглядав історію як процес, стадії якого безупинно змінюють одна одну і кожна наступна стадія набуває нової, вищої форми [192]. Британський філософ Т. Карлайл писав, що історичний процес є наслідком *«безмежної кількості біографій»* [75], маючи на увазі біографії не пересічних людей, а героїчні постаті.

Великий вплив на пробудження бездержавних етносів, до яких відносимо і українців, і початок в них процесів націєтворення мали погляди Гердера про унікальність і рівність усіх культур. В українській історієграфії важливим трактатом, що належить до романтичного націоналізму, забарвленого слов'янофільським сентиментом, є *«Книга буття українського народу»* М. Костомарова [86]. Як наголошує Н. Яковенко, саме ця книга, в якій Костомаров ставить на чолі *«волелюбний дух»* як іманентний для українського народу і проголошує народне життя першорядним, мала великий вплив на народницьку течію в українській історієграфії [159, с. 142]. Що стосується послідовника М. Костомарова історика В. Антоновича, то в його роботах можемо простежувати не лише романтизм, але і прихильність до позитивістського способу мислення. Позитивізму, що запанував у XIX ст., притаманне унауковлення, спирання на факти, визначені підходи до роботи з

джерелами замість пошуку ідеалів і осмислення сутності, а також переконаність у прогресі розвитку людства, який підпорядковується певним законам. Німецький соціолог Ф. Тьоніс вважав, що сама по собі історія як сукупність фактів не є ні наукою, ні філософією. Проте, *«якщо в ній можна виявити закони життя людства, вона стає і тим, й іншим. Вона являє собою цілісну сукупність подій»* [142, с. 10]. Представниками позитивістської течії в українській історієграфії можемо назвати М. Грушевського та М. Драгоманова, на чиї праці ми спираємось в дослідженні.

Кінець XIX ст. означився для світової гуманітаристики зародженням модерну, який, зокрема, привніс в науковий дискурс альтернативні щодо позитивізму філософські вчення. Як вказує Н. Яковенко, історична наука вперше *«задумалась над тим, яку роль у пізнанні / описуванні минулого відіграє особисте відчуття історика»* [159, с. 188]. В контексті історичного мислення важливо відзначити ідеї, запропоновані В. Дільтеєм [176], який відокремлює історію від природознавчих наук, позиціонуючи її як науку про дух. На відміну від світу природи, на думку мислителя, світ людини неможливо дослідити емпіричним шляхом, адже він є проявом суб'єктивної людської діяльності, яку визначає «дух доби». Як вважає В. Дільтей: *«минуле є певним образом, який можна пізнати тільки шляхом “розуміння”, “відчуття”, та “повторного переживання” на підставі “внутрішнього досвіду” дослідника»* [109, с. 266-267]. Варто також згадати, що для В. Дільтея «розуміння та «інтерпретація», які є ключовими об'єктами герменевтичної традиції, пов'язані з такими трьома типами «висловлювання», як «дії», «прояви емоції» і «поняття, судження й більші структури думок» [109, с. 266-267]. Саме з іменем В. Дільтея пов'язана популяризація історизму, що ґрунтується на тезі про те, що будь-яке знання має відносний характер, оскільки воно визначається свідомістю людини, що має це знання, її досвіду, а також доби, в яку вона живе [171].

На початку XX ст. у світову історієграфію увійшла ідея географічного детермінізму [159, с. 167], що не могло не позначитись і на працях

українських науковців. Зокрема, завдяки доробку В. Липинського [91] і С. Рудницького [126] Україна «посіла» законне місце між Заходом і Сходом, а згодом в обіг увійшло і поняття фронтиру. Важливо також згадати про течію неоромантизму, яка постала в західній історієграфії на ідеях Ніцше. Як зазначає Н. Яковенко, в підмурках неоромантизму лежав постулат про громадянський обов'язок історика *«творити символи нації, тобто виховувати людей, просякнути жагою подвигу, через оспівування жертовних вчинків на благо народу та через творення культу національних героїв»* [159, с. 193]. Вплив неоромантизму простежуємо в роботах В. Липинського, який є також основоположником державницької течії української історієграфії.

Перша світова війна спричинила переосмислення історії і підходів до її написання. Позитивістське бачення об'єктами історії спільнот і героїв змінюється, на сцену виходять соціальні феномени і людські історії. На початку своєї книги про історію XX ст. британський учений Е. Гобсбаум пише: *«Ми є частиною століття. Воно є частиною нас»* [198, с. 3-4]. В 40-і роки XX ст. німецький історик М. Блок зазначатиме: *«Інколи кажуть, що історія є наукою про минуле. На мій погляд, це неправильно. Предметом історії є ... люди»* [159, с. 19]. Сучасний польський історик В. Вжосек вважає, що, пізнаючи індивіда або анонімну групу людей, можливо пізнати *«універсальне, надодиничне (зокрема, й те, що суворо зобов'язує в певній спільноті чи добі)»* [24, с.151]. Гурт західноєвропейських науковців, до якого входив і М. Блок [172], який знаний нам сьогодні за часописом «Аннали: історія, соціальні науки» [272], оголосив про створення міждисциплінарної «науки про людину». Представники «Анналів» вважали, що історики нової доби потребують оновлених підходів до вивчення джерел, які б поєднували в собі традиційні історієграфічні практики з методологією, запозиченою в інших науках: етнології, соціології, антропології тощо [159, с. 205]. І поки в Союзі історична наука перебувала в заручниках ідеології, світова історієграфія і історичне мислення рухались стрімкими темпами далі.

У другій половині ХХ ст. відбувається кардинальне переосмислення сфери інтересів та можливостей істориків. У 70-ті роки конструктивізм вносить у науковий дискурс ідею про неможливість *«осягнення єдиного та правдивого образу минулого»*, як зазначає польська дослідниця Є. Доманська [61, с. 10], і натомість існування множинних версій історії (історій). З'являються такі відгалуження гуманітаристики, як соціальна і політична антропологія, історія повсякденного життя, мікроісторія, історія, що написана «знизу», або історія «суспільних невидимців», як її називає П. Берк [109, с. 25], локальні історії. Деколонізаційні та емансипаційні рухи, що істотно впливають на історієграфію, постулюють постколоніальні і гендерні студії, дослідження різних ідентичностей. Багато науковців починають звертатися до пам'яті, що дозволяє осмислити і винести з маргінесів конвенційних досліджень колективні травми, досвід, «місця пам'яті» тощо [206] і почути голос тих, кого не чути у «великій історії». На думку дослідника Г. Прінса, особиста пам'ять може дати *«свіжість і багатство нюансів, які неможливо пізнати в інший спосіб»* [109, с. 166]. Схожі думки зустрічаємо і у Р. Козеллека: *«Те, що історії на первісному рівні постають із власного досвіду їхніх активних або пасивних учасників, є передумовою ... можливості оповіді чужого досвіду, аналіз якого і домінує в сучасній історієграфії»* [80, с. 49]. Сьогодні в українському історієписанні ми зустрічаємо багато видів досліджень поруч з «класичними» працями з історії, включно з постколоніальними, гендерними студіями, історіями «знизу», що дозволяє скласти більш комплексний погляд на ті чи інші події. Адже, як стверджує Є. Доманська, *«історія як наукова дисципліна ... потребує “інших” (неконвенційних) історій для самоокреслення і використовує їх для зміцнення та відновлення»* [61, с. 95].

Висновки до першого розділу. З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що методологічна стратегія дослідницької роботи ґрунтується на міждисциплінарному поєднанні історико-філософського аналізу з

інструментами і підходами сучасної гуманітаристики. Використані в дослідженні підходи відображають складність і багатовимірність феноменів нації, колективної та історичної пам'яті, а також національної ідентичності.

Герменевтичний підхід дозволив розглянути колективну пам'ять і геополітичні прагнення українців в контексті української нації. Феноменологічний підхід уможливив зосередження уваги на досвіді переживання тих чи інших подій і на тому, як колективні уявлення про минуле вкорінюються в повсякденних практиках, ритуалах і самоідентифікації. Завдяки цьому *пам'ять* постає не тільки як об'єкт історієписання, а як *жива структура досвіду, що безпосередньо впливає на політичні орієнтації та уявлення про власне місце у світі*.

Метод дискурс-аналізу забезпечив можливість критичного осмислення мовних і символічних форм репрезентації пам'яті, виявлення домінантних наративів і тих досвідів, які залишалися маргіналізованими або виключеними з офіційного історичного дискурсу. У поєднанні з постколоніальним підходом це дало змогу розкрити імперські механізми виробництва знання про минуле і показати, яким чином советська та російська імперська спадщина продовжує впливати на структуру історичної пам'яті та геополітичні уявлення сучасних українців.

Важливим складником методології є гендерний підхід, який дозволяє проблематизувати уявлення про «універсальний» історичний досвід і звернути увагу на нерівномірний розподіл символічного визнання в межах колективної пам'яті. Гендерна перспектива висвітлює механізми виключення жіночих досвідів із національних наративів, що пов'язує дослідження пам'яті з ширшими питаннями ідентичності, постколоніального переосмислення історії.

Створення ядра поняттєвого апарату дослідження і вивчення еволюції ідей, що стосуються таких феноменів, як нація, пам'ять, ідентичність, а також підходів і течій в історієграфії та історичному пізнанні дозволяють

простежити вплив тих чи інших дискурсів на роботи конкретних науковців і зрозуміти контекст, в якому вони працювали.

Кожен із методів виконує окрему аналітичну функцію, доповнюючи інші й утворюючи цілісну рамку для історико-філософського аналізу. Специфіка ж теоретико-методологічного підходу дослідження полягає в його міждисциплінарності, рефлексивності та орієнтації на критичне осмислення ключових феноменів і процесів. Такий підхід відповідає як завданням дослідження, так і ширшому запиту сучасної гуманітаристики на переосмислення історії, ідентичності та національного досвіду.

РОЗДІЛ 2. НАЦІЯ І ПАМ'ЯТЬ ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Вступ до другого розділу. У книзі «Символізм, його значення і дія» А. Вайтгед зазначає: *«самоорганізація спільноти залежить від загальнопоширених символів, що викликають загальнопоширені ідеї та водночас вказують на загальнозрозумілі дії»* [20, с. 70]. Філософ також стверджує, що найбільшим проявом такого символізму є звичні форми мовного вираження, а символом безпосередньої цінності держави є героїчний аспект її історії [20]. У другому розділі дослідження ми, власне, і вдаємося до аналізу історичної та колективної пам'яті як чинників у формуванні національної ідентичності, а також як важливого ресурсу у процесі націєтворення. Ми також фокусуємося тут на конкретних механізмах, інституційних ініціативах, символічних проявах та політичному використанні осмислення феномену пам'яті в українському суспільстві.

В цьому контексті, на нашу думку, важливо спершу дослідити шлях становлення української нації. Процеси націєтворення в Україні розпочалися, як і у великої кількості інших європейських народів, що перебували під контролем більших держав, у ХІХ ст. Україна була розділена між Австро-Угорською та Російською імперіями. Держави-метрополії відрізнялися ступенем тиску й обмежень, однак мали спільність в інтересі залишити Україну у складі своєї держави і загалом контролювати усі процеси на українських землях. Російський режим, до того ж, запроваджував жорсткі обмеження та заборони, зокрема на використання української мови, а також переслідував деяких визначних діячів тогочасної України.

Мислитель Ф. Фанон зауважував, що колонізований індивід підноситься над нав'язаним йому «примітивним» статусом тією мірою, якою він засвоює культурні стандарти батьківщини [181]. Так само й Україна, яка перебувала в бездержавному статусі. В різних сферах люди довгий час зазвичай проявляли те, що можна назвати інтерпасивністю: стан, у якому

«суб'єкт інвестує в об'єкт ні активність, ні пасивність, а всього лиш ілюзорну причетність до дискурсу» [40, с. 32]. Науковиця К. Гончаренко [40], посилаючись на С. Жижека, наводить приклад, за якого індивід має певний стосунок до окремих систем (політичної, економічної, освітньої тощо) й разом з тим відчуває нестерпність від пасивного підкорення та зачарованості владою цієї системи. Оскільки проактивно діяти суб'єкт не може через різні обставини, єдиним можливим шляхом для нього залишається обрати інтерпасивний шлях захисту. Так доволі часто відбувається з суспільствами колонізованих держав.

Водночас, у ХІХ ст. по всій Європі, зокрема й в Україні, бездержавні нації починають проявляти інтерес до самих себе. Спочатку на рівні інтелігенції та науковців, які приділяють особливу увагу дослідженню народної культури, а згодом цей процес поширюється й на широкі верстви населення. Цей процес був початком націєтворення, яке, як стверджують деякі науковці, проходить у три етапи. Ми детально зупинилися на тлумаченні цієї концепції, а також проаналізували усі етапи в контексті формування української нації.

У цьому розділі ми також заглиблюємося в тему осмислення колективної та історичної пам'яті та політики пам'яті України. Адже, важливо здійснити аналіз механізмів формування публічного наративу, ролі державних інституцій, нормативно-правового поля, громадянського суспільства та експертного середовища. Окрему увагу приділено концепції «місць пам'яті» П. Нора як інструменту концентрації символічних смислів і формування колективної ідентичності. Зокрема, проаналізовано роль подій Майданів як елементів колективної пам'яті у процесі самовизначення держави. Ми також порушили тему постаті героя у сучасну добу, зокрема в контексті війни.

Крім того, ми також окремо зупиняємося на дослідженні впливу колективної травми, її усвідомлення та переосмислення, на національну ідентичність, зокрема в контексті трагедії Голодомору, політичних репресій

Советського Союзу і сучасної війни. Пам'ять про травматичне минуле розглядається як чинник, що одночасно може виконувати функцію інтеграції, мобілізації та переосмислення національного досвіду, але також залишається простором конфліктності й конкуренції наративів.

Таким чином, проведений в другому розділі аналіз, дає нам підстави до розуміння того, яким чином пам'ять, ідентичність і цілеспрямована державна політика впливають на здатність нації до самоконсолідації та стратегічного вибору.

2.1 Націєтворення: формування української нації (3-етапний концепт)

Поняття нації ввійшло у філософський дискурс як об'єкт для вивчення у XIX ст. Нації стали частиною політичного дискурсу багатьох країн Європи, витворили політичну ідеологію націоналізму і, зрештою, стали частиною наукових досліджень та філософських розмислів. За цей час наука запропонувала чимало різних тверджень як самому поняттю нації, так і загалом процесу націєтворення. До питання визначення цих явищ у філософії, історії, політології та інших галузях знання звертаються чимало інтелектуалів. Проведена нами дослідницька робота також великою мірою спирається на вивчення цього питання, і саме до обґрунтування своєї позиції ми звертаємося у розвідці «Етапи формування української нації: аналіз можливості розширення триетапної концепції націогенезу» [28].

В ключі вивчення різних підходів та теорій ми виходимо з тези, що дослідники майже одноставно сходяться на тому, що нації є відносно новим явищем, породженим Модерном. Античні міста-держави – такі, як Афіни, Мілет чи Спарта, – не визначали себе націями. Стародавні цивілізації Китаю, Індії чи Єгипту, імперії Александра чи асирійців, а також Римська імперія також не розглядалися під цим кутом зору. У перерахованих стародавніх державних утвореннях було дещо інше, що об'єднувало їхніх мешканців, як-то державні інституції стародавньої Греції чи інститут громадянства

стародавнього Риму, мовна чи культурна спільність певної групи тощо. Засновані Французькою революцією ідеї про *необхідність волевиявлення в існуванні нації* стають ключовими у підході до їх формування. На нашу думку, на цю тезу можна спиратися як на одну з головних в ході дослідження націєтворення і водночас наводити різні приклади держав, які дійсно є націями. Кілька таких прикладів подає і історик Е. Ренан, зауважуючи, що причини таких витворів геть відмінні, а інколи навіть випадкові. *«Єдність реалізує то династія (Франція), то безпосередньо бажання провінцій (Голландія, Швейцарія, Бельгія), то загальний дух, який поступово перемагає забаганки феодалізму (Італія, Німеччина)... Ми бачили, як в наші дні Італію з'єднали її невдачі, а Туреччину знесли її перемоги ... бо Італія – нація, а Туреччина (за винятком Малої Азії) не є нею»* [107, с. 261].

Чимало теорій ґрунтується на тому, що формування нації виходить передусім зі спільності людей за їх расовою, мовною чи релігійною характеристиками, з їхніх спільних інтересів або єднання географічними чинниками. Усі ці чинники безумовно можуть сприяти формуванню єдності спільноти, однак ані жоден з них окремо, ані усі разом вони не є визначальними. Існує багато прикладів, які підтверджують цю тезу. Наприклад, Іспанія та більшість країн Південної Америки говорять однією мовою, але не творять одну націю. Австрія та Німеччина розташовані в безпосередній близькості одна до одної, в обох говорять німецькою мовою, але не виникає жодного сумніву, що це різні нації. Ірландія та Шотландія англomовні, але безперечно є окремими народами [92, с. 11] Те саме зі спільною релігією. 2,3 млрд людей є християнами, 2 млрд сповідують іслам [276], однак належать до абсолютно різних націй.

Те саме стосується території. Особливості географії дійсно важливі, деякі природні ландшафти можуть слугувати перешкодами об'єднанню й вести до розмежування різних груп або навпаки сприяти комунікації між ними й зрештою призводити до злиття. Пересування водними артеріями значно полегшувало і пришвидшувало розширення ареалу життя однієї групи

або забезпечувало комунікацію з іншими. Однак можна взяти за приклад річку Дунай, яка протікає через 10 сучасних національних держав. На Дунаї розташовані 4 європейські столиці: Відень, Братислава, Будапешт, Белград. Звісно, ця річка була найголовнішою комунікаційною артерією для людей навколо, але не призвела до формування з цих людей єдиної нації.

Заглибившись у питання, ми можемо дійти висновку, що нація є не так предметом витвору території, раси, мови чи віри, хоч обґрунтувань цих чинників як ключових не бракує, а *предметом творення самої людини* завдяки тому, що називають народом, результатом глибоких комплікацій історії. Е. Ренан стверджує, що нація є душею: *«з двох речей, які є, властиво, однією, складається душа, цей головний духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком.* [107, с. 261].

Одразу можна провести паралель з одним з найвідоміших творів Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні та не в Україні...». Свідомо чи ні, але у середині XIX ст. Шевченко дав визначення нації (не вживаючи цього поняття), зокрема українській, яка на той момент лише була на зачатках становлення. «Шевченківська нація» повністю збігається з міркуванням Е. Ренана про духовну спільноту, що має спільне минуле, з якого може черпати матеріал для самоствердження та розвитку, живе в сучасності й будує плани на майбутнє. Тут доречним буде згадати і С. Рудницького, який підтверджує запропоноване розуміння нації: *«нарід-нація – се найважливіша збірна одиниця людства. Самостійний нарід – се велика громада людей, ... що мають свою історію, поспільне почуття добрих і злих хвиль, поспільно народом пережитих, що мають спільні стремління на будучину, що мають свою питому культуру і, що найважливіше, мають, де жити...»* [126, с. 221-222]. У своєму поясненні науковець також визначає в якості формотворчих чинників нації мову, наявність окремих звичаїв та традицій та навіть будову тіла (расову ознаку),

однак зрозуміло, що бачення спільного майбутнього і бажання бути членом нації є одним з основних її постулюючих констант.

При дослідженні теми націогенезу неможливо уникнути вивчення поглядів науковця зі США Б. Андерсона. Він пропонує підійти до визначення поняття з погляду антропології і стверджує, що: *«нація є уявленою політичною спільнотою, уявленою як в обмеженості своєї суті, так і в суверенності»* [162, с. 6]. На думку Б. Андерсона уявленість спільноти можна пояснити тим, що будь-яка окремо взята людина, яка належить навіть до найменшої нації, за своє життя навряд чи зустрінеться чи в будь-який інший спосіб комунікуватиме з більшістю інших членів цієї нації. Ба більше, не знатиме нічого про них. Разом з тим, кожна людина завжди пам'ятає про свою спільність з іншими [162]. Ще одним підтвердженням нації як уявленої спільноти є те, що попри експлуатацію та нерівність, які також можливі всередині, вона завжди сприймається як міцне, горизонтально орієнтоване товариство, у якому мільйони людей готові не так вбивати, як іти на смерть з відчуттям братерства і єдності [107, с. 335]. Разом з цим, кожна нація має свої межі й не може поширюватися на все людство, якою б великою вона не була.

Існують і інші теорії, які стверджують, що нація формується на інших засадничих принципах. Зокрема, Я. Крейчі та В. Велімський стверджують, що для ідентифікації спільноти як нації існують п'ять чинників: територія, держава, мова, культура та історія [207]. Якщо говорити про окрему групу, то відповідно до кожного з цих показників можна знайти позитивні ознаки, і таку спільноту можна вважати нацією. В такому випадку має виникнути шостий, суб'єктивний показник: національна свідомість [107, с. 308].

На основі чинників, які домінують у спільноті, можна також розділити нації на: а) етнічні, якщо в їхній основі лежить мова та поєднана із нею культура; б) політичні, якщо вони постають на окремих політичних одиницях (наприклад, державах), значущість яких ґрунтується на історичній традиції або на конкретній суспільно-політичній системі; в) етнічні й політичні водночас, якщо етнічні та політичні елементи тісно переплетені [107, с. 310].

Учені, котрі виводили формування нації з народу або ж ототожнювали ці два поняття, часто приписували націям / народам одне, найважливіше завдання: здобуття власної держави та врядування у ній. Здебільшого це тлумачення терміну нації здобуло популярність у мовах тих народів, де процес націєтворення відбувався паралельно з формуванням національних держав. Одним з таких науковців наприкінці XVIII ст. був французький мислитель Д. Дідро. Він у своїй монументальній праці «Енциклопедія» сформував поняття нації як значної кількості людей, що живуть на певній території та мають один центр управління. [137, с. 12]. Й. Г. Фіхте вбачав у створенні національної держави головну мету німецького народу. Його називають одним з фундаторів німецького націоналізму, передусім тому, що у 1808 році у творі «Промова до німецької нації» він зробив першу спробу обґрунтування теорії нації й, за словами К. Поппера, *«забезпечив німецький націоналізм першою теорією»* [119, с. 61-62]. Ще одним філософом, який вважав *«найприроднішою державою»* ту, в основі якої є один народ *«з єдиним національним характером»*, був Й. Г. Гердер. За твердженням мислителя, *«народ – це природне зрощення, на зразок родини, лише більш розширене»* [119, с. 61]. Подібну тезу у своїх працях наводив І. Лисяк-Рудницький, який стверджував, що народ – це етнічна одиниця, тоді як нація – політична. Водночас у його розумінні народ творить *«сукупність певних об'єктивних прикмет, таких як походження, мова, побут, своєрідний спільний стиль, що пронизує всі ділянки життя даного колективу й надає йому одностайний (простірно й часово) “народний характер”»* [92, с. 11]. Наведений перелік можна вважати змінним, адже важко стверджувати однозначно, які з прикметних характеристик обов'язково потрібні для постання народу. Разом з тим, внутрішню суть існування нації І. Лисяк-Рудницький виводив з ідеї суспільного договору, у якому точкою тяжіння є бажання групи бути одним товариством, підпорядковуватися одній владі й законам, розділяти права та обов'язки. У цьому він погоджувався з твердженням Е. Ренана про націю як велику солідарність, що відображено у

відомому вислові, що нація це *«щоденний плебісцит»* [221]. А згідно з думкою І. Лисяка-Рудницького, *«нація – колектив людей, що хочуть бути державою»* [92, с. 13].

Ф. Майнеке [107], як і інші науковці, згадує *«неповторний характер»* нації, який, подібно до характеру окремої людини, формується, зокрема й зазнаючи впливу (*«зіткнень та співжиття»*) з іншими націями. Водночас дослідник зупиняється на дещо іншому розрізненні націй. За переконанням Майнеке, нації поділяються на культурні та політичні, тобто на такі, що *«ґрунтуються переважно на певній, спільно нажитій культурній спадщині»*, і такі, що *«мають своїм підґрунтям переважно об'єднану силу спільної політичної історії і спільного духу творення»*; до того ж, серед цих націй вирізняються старіші і новіші утворення [107, с. 265]. Разом із тим, філософ погоджувався, що ці типи держав тісно пов'язані й навіть переходять одна в одну в історичній реальності.

Отже, можна зробити короткий підсумок щодо питання про виникнення й розмежування понять «народ» і «нація». Попри те, що їх часто ототожнюють і навіть у деяких мовах ці слова означають одне й те ж, різниця очевидна. Народ є поняттям значно давнішим за націю. Народ часто формується на основі етнічної спорідненості, мови, географічного розташування тощо. Народи можуть існувати століттями, мати або не мати держави, перебувати в колоніальному статусі, але зберегти свою народність і відроджуватися. Прикладом цьому можуть бути відродження індіанських народів Латинської Америки (Мексика, Болівія, Перу). У такому випадку можна говорити про *«суспільну силу інерції»*, що зберігає й передає *«народні прикмети»* з покоління в покоління [92, с. 15]. Кілька народів можуть разом творити одну націю. Прикладом цьому може слугувати Велика Британія, яка складається з Англії, Шотландії, Вельсу та Північної Ірландії, які безумовно є різними народами, але утворюють єдину націю. Понад те, Північна Ірландія та Ірландія є різними державами з різними домінантними релігіями, але у обох країн ірландці є одним народом. Надзвичайно строкатими й водночас

показовими є історії Франції та Німеччини як націй, які сформувалися з різних народів.

Натомість нація є поняттям і концептом доби модерну. Історик Я. Грицак [43] стверджує, що традиційне суспільство могло обійтися без націй, натомість модерне не може. У домодерній добі ми вже можемо знайти протомодерні спільноти, але зазвичай у їхньому випадку можна говорити про нації «в собі», а не «для себе». Ці спільноти могли чітко сказати, ким вони *не* є, і водночас не знати, ким є [43, с. 38]. У домодерну епоху населення європейських держав не було тісно інтегроване. Різні групи людей жили осібно й рідко перетиналися між собою. Зазвичай ці групи мали чимало відмінностей. Соціолог О. І. Бочковський зазначав, що суспільна складова населення того часу була занадто роз'єднана, розпорошена і, так би мовити, «мозаїкована», саме тому ані на стародавньому Сході, ані в часи давньої Греції чи Риму пізніші форми європейської етногенези не були можливі [19, с. 8]. І. Лисяк-Рудницький стверджує, що всі досягнення в області політики, зокрема здобуття держави, та високої культури належать саме нації: *«Нація – вищий щабель суспільного витвору, як народ»* [19, с. 16]. О. І. Бочковський наводить твердження Ф. Тьоніса про те, що *«нарід – це первісне живильне середовище суспільного життя; нація ж – яскраво новітнє поняття. Нарід – це груба, природна, біологічна дійсність; нація ж – скоріше ідея, соціологічний ідеал»* [19, с. 205]. Для Тьоніса поняття народу безпосередньо пов'язане із широкими верствами населення («низамми»), а нація є *«ідеєю горішніх керівних верств, від яких вона щойно прищеплюється народові»*. Це не означає, що до XIX ст. націй не існувало. У різний час цим словом описували різні поняття, включно з поняттям держави. Хоч вони також не тотожні. Е. Геллнер [107] зауважує, що нації, так само як держави, зумовлюються тією чи іншою сукупністю обставин, а не загальною необхідністю. На думку мислителя, нація і держава призначені одна для одної; і ця взаємопов'язаність лежить в підмурках націоналізму: *«одна без другої неповна і це породжує трагедію. Але перш ніж вони стали*

призначеними одна для одної, вони повинні були виникнути, їхнє ж виникнення було обопільно незалежним і випадковим» [107, с. 160]. Дійсно, деякі держави виникли задовго до націй, а деякі нації сформувалися у бездержавних умовах.

Існувала також загальна тенденція називати словом «нація» виключно вищі верстви населення певної держави як носіїв сили й слави, тоді як нижчі верстви, політично пасивні з різних причин, називалися народом. Зокрема, ці поняття в новітньому застосуванні, хоч і в поодиноких випадках ще за Середньовіччя почали з'являтися, зокрема, в Англії та Франції [123, с. 16]. Орієнтовно починаючи з XI ст., після норманського завоювання, тяглість англійського національного розвитку не знає якихось тривалих розривів. Те саме стосується і французької історії приблизно з моменту встановлення правління династії Капетингів. Очевидно, що у цих держав також були періоди криз або радикальних змін, однак вони не суттєво не вплинули на тяглість національної історії.

Питання тяглості чи відсутності тривалого періоду національного розвитку детермінувало виникнення поділу націй на «історичні» (державні) та «неісторичні» (недержавні). У цьому контексті роль «історичних» часто приписують тим державам, які мали довгий і нерозривний процес державності. Ще одним критерієм так званої «історичності» є не самі державні утворення, а *«репрезентаційні провідні верстви як носій політичної свідомості й висока культура»* [92, с. 32]. Навіть за умови втрати незалежності державою, її вищі верстви (шляхта, духовництво) зберігали пам'ять про політичну традицію, що давало можливість відродити її, приклавши не так багато зусиль, як коли б довелося створювати їх з нічого. Вище ми згадували, що в домодерний час слово «нація» асоціювалося переважно зі знаттю. Історик Я. Грицак зауважує, що недержавні народи об'єднували три головні риси:

- етнічні кордони не збігалися з державними, тобто народи на кшталт українців чи євреїв були розділені між різними державами;

- такі народи мали неповноцінну соціальну структуру: був відсутній аристократичний прошарок, майже не існував середній клас;
- розвиток культури таких народів характеризувався довгими паузами. [43, с. 149].

Виходячи з цієї логіки, легко зробити висновок, що здебільшого народи Західної Європи з давньою традицією життя у власних державах є історичними. Звісно, у різних частинах Європи проживали народи, які підпадають під визначення неісторичних, але здебільшого народи Центральної та Східної Європи, що мали довготривалі розриви у процесі свого державотворення або й взагалі не мали своєї держави, вважаються неісторичними. Винятком у такому розподілі можна назвати Польщу. Попри те, що наприкінці XVIII та початку XIX ст. Польща була розділена між трьома іншими державами, польський народ заведено вважати історичним. Передусім тому, що польська держава, а пізніше польсько-литовська держава, Річ Посполита, була активним геополітичним гравцем на геополітичній мапі середньовічної та ранньомодерної Європи. Крім того, як зазначає Н. Дейвіс [55], *попри те, що «у сфері політики та міжнародних відносин Польща зринула щонайбільше спорадично ... у сфері політичних ідей вона всякчас займала важливі позиції. Адже Польща була тепер Ідеєю»*. Крім того, за твердженням Дейвіса, *«за браком національної держави польська національна свідомість мала чотири головні джерела натхнення: церкву, мову, історію та расу»* [55, с. 460].

Попри Польщу, переважну більшість народів Центральної та Східної Європи заведено вважати неісторичними (М. Драгоманов називав такі народи «плебейськими», що може бути синонімом [112, с. 373]). Передусім тому, що станом на початок XIX ст., у період після наполеонівських війн, усю Східну Європу, а також Балкани, й народи, які там проживали, було розділено між трьома імперіями, а саме Австрійською, Османською та Російською. Тож десятки різних народів, частина з яких мала бодай якийсь статус в імперській

структурі, а частина взагалі не мала жодного, перебували у бездержавному статусі.

Існує також думка, що поділ на історичні та неісторичні також вказує на розподіл націй на «вищі» і «нижчі». Неісторичним народам в цих теоріях інколи надають статусу меншовартісних – буцімто, якщо народ не оформився у державу, значить він «політично неспроможний». Науковці сперечаються між собою щодо «вищості» чи «нижчості» історичних та неісторичних націй. Ф. Ратцель [277], І. Бочковський [19], І. Лисяк-Рудницький [92] та інші науковці відстоюють позиції, що це протиставлення є хибним або його слід вважати досить відносним. Попри те, що історичні народи на початку мали певні політичні й культурні переваги, вони можуть нівелюватися. Крім того, як зауважує І. Бочковський, *«політика й держава не є єдиними вартостями народу»* [19, с. 205]. Учений додає, що існують також господарські, культурні та суспільні вартості, а неісторичних народів насправді не існує.

Важко заперечувати, що наявність держави та історична тяглість державотворення одних, і існування у бездержавному або колоніальному середовищі інших народів, детермінували їх розвиток та націєтворення в модерному розумінні за дещо іншими траєкторіями. П. Нора пише про те, що між народами, які сформувались нещодавно, і народами, які беруть початок в далекому минулому, існує кардинальна відмінність: перші *«вкорінюють найближче в найвіддаленіше; інші, щоб виправдати теперішнє, показують, як обіцянки засновників реалізувались у плодах вічного майбутнього, і проживають свою історію як вічну комеморацію»* [110, с. 204]. Філософ В. Єрмоленко зауважує, що ідейний відлік Європи, якою ми її знаємо, варто починати з Французької революції (1789-1799) [68, с. 31]. Саме Французька революція і, як наслідок, залученість різних верств населення до державних процесів, перетворила підданого на громадянина. Власне, нація в модерному розумінні цього слова детермінувала вихід поза вузьке коло еліти (в розумінні нації) й опертя на широкі народні маси, оскільки *«передумовою довершення народотворчого процесу є активна співпраця та співжиття всіх*

суспільних шарів і верств, з яких складається нарід» [19, с. 206]. Це твердження Бочковського чітко демонструє істотну різницю між модерною нацією і народом.

Якщо порівнювати процес націогенезу історичних та неісторичних народів, ми дійдемо висновку, що він відбувався у двох протилежних напрямках. Неісторичні народи мусили будувати свою модерну націю, спираючись на широкі народні маси, черпаючи джерела народності з культури, побуту, звичаїв та пам'яті більшості населення, яке переважно було селянським, й при цьому, залучаючи інші верстви до прийняття такого підходу. Такий підхід можна коротко описати соціологічним визначенням «знизу догори». В історичних народів процес національного самовизначення відбувався у протилежному напрямку або ж «згори донизу». Вищі верстви жили й розвивалися окремо від простого люду. Такий розвиток, зокрема в Європі, тривав *«від початків феодалізму до Великої французької революції»* [19, с. 206]. Тож верхівка (шляхта, духовництво, військові, інколи ремісники та купці) відчували свою цілковиту відмінність від «простого народу». Таким чином, головною метою модерного націєтворення історичних народів було *«розширити національну спільноту від дотогочасної еліти до простого народу»* [92, с. 206]. Інакше кажучи, модерна історична нація мала включати в себе не тільки верхівку суспільства, а й інші його верстви включно з селянством. Більше того, модерна історична нація не лише включала в себе колишніх підданих, а перетворювала їх на громадян і мусила знайти опору у цій народній масі. Це також унеможливлювало цілковите зникнення нації, як це було раніше, коли знищення еліти, тобто тих, хто є носієм національної самосвідомості, фактично означало зникнення усієї нації. У випадку, коли національну самосвідомість розділяють усі члени суспільства, знищити націю можна тільки здійснивши геноцид.

Та слід звернутися до питання, яким чином *формувався українська нація*. Протягом XIX ст. десятки так званих неісторичних народів, які перебували у складі різних держав, в різний спосіб поволі починали своє

національне пробудження. До цього їхній стан можна описати як тривале перебування в летаргії. Нижчі класи, зокрема селянство та робітники, не були ніяк дотичні до жодних державних чи навіть громадських активностей. Середні та вищі верстви населення під впливом націоналізації згори, як правило, переймали чужу, панівну ідею. Тобто були асимільовані до культури та звичаїв панівної держави. У випадку ж України, вони ставали зрусифікованими або колонізованими. Польський науковець М. Гандельсман описує цей процес утворення модерних націй через перетворення європейських народів *«зі станових народностей, із народностей однієї привілейованої верстви через усвідомлення до глибини суспільства. “Дух народності” народжується ... хоч не скрізь є однаково ясне розуміння прав до власного національного існування. Свобода особиста стає синонімом національної свободи. Через Європу йде великий здвиг світу, який народжується»* [191, с. 257-258].

Вчені, котрі досліджували націєтворення, зокрема недержавних народів, часто сходяться на тому, що процес формування націй «знизу догори» є органічнішим, хоч спостереження за націєтворчими і державотворчими процесами показують, що вони здебільшого відбувалися окремо й не перетиналися собою. Мова йде про відсутню комунікацію й запозичення способів, якими народи демонстрували свою окремішність та самобутність. Запозичення або копіювання форм емансипації майже не відбувалося. А така комунікація могла б бути дуже корисною і пришвидшити чимало процесів. Разом з тим, науковці спостерігали чимало спільних рис у формуванні недержавних націй. Згодом це спостереження було узагальнено у кілька теорій, які зводилися до триетапної схеми націєтворення. Зокрема М. Грох стверджує, що національний рух народу можна розділити на три етапи: академічний; просвітницько-патріотичний; масовий [199]. З іншою теорією, яку сформував О. І. Бочковський, формування націй також відбувається у три основні етапи: культурне відродження, господарське піднесення та політичний етап [118, с. 67-69]. Я. Грицак дещо узагальнює

триетапний націогенез та наводить наступну схему: стадія А (академічна, або збиральницька); стадія Б (інституційна, або організаційна); стадія В (політична, або масова) [43, с. 150]. Крім того, увагу до такої етапності у націєтворенні у своїх працях приділяли І. Гирич [35] та інші. Усі окреслені теорії мають багато спільного. Фактично, їхня суть є подібною і у своїй основі вони закладають подібні ознаки кожного з етапів. Тому надалі в цій роботі ми опиратимемося на усі наведені вище варіанти, при цьому також узагальнюючи їх, і розглянемо шлях, який пропонує М. Грох: *«Від аполітичного зацікавлення еліти фольклором і народною культурою (перший етап) – через гуртування національної еліти, відданої ідеї створення власної держави (другий етап) – до появи національного руху, що має масову народну підтримку (третій етап)»* [201].

Триетапний націєтворчий процес цілком притаманний більшості поневолених у ХІХ ст. народів. Він мав за мету не просто сформувати націю, а здобути незалежність народів і створити власну державу. Власне, з історичного погляду, можемо зауважити, що здобути власну національну державу в тих умовах міг той народ, який перетворився у справжню модерну націю і був готовий до емансипації. Прагнення людей до створення держави пояснює у своїх працях Г. В. І. Гегель. Філософ розмірковує про те, що вся притаманна людині духовна реальність дається їй тільки через державу [122, с. 667]. Більш того, в «Основах філософії права» Гегель безпосередньо вказує, що утворення держав є абсолютно природним процесом для людства: *«Розумне визначення людини полягає в тому, аби жити в державі, і якщо немає держави, то розум вимагає заснувати її»* [151, с. 446]. Сучасний французький мислитель А. Бадью вважає, що народ існує згідно зі «складним майбутнім часом» неіснуючої держави [11, с. 134]. За його твердженням, слово «народ» *«має позитивне значення лише з огляду на можливе неіснування держави: або держави забороненої, яку бажать створити, або держави офіційної, якій бажать зникнути. “Народ” – слово, що*

набуває всієї своєї ваги або у формі (перехідній) війни за національне визволення, або в формі (остаточній) комуністичних політик» [11, с. 134].

Серед науковців існує також думка про нероздільність націєтворчого процесу. До прикладу Р. Шпорлюк пропонує розглядати процес формування нації як політичний від самого початку, навіть за умови, що безпосередні учасники національного руху заперечуватимуть будь-який політичний контекст або стверджуватимуть, що за єдину мету вони мають досліджувати народну культуру або локальну історію [155]. Нуковець підкреслює, що саму владу можна розглядати як здатність формувати та розповсюджувати смисли, цінності та ідеї (будь-то економічні, соціальні чи культурні). Тож якщо під цим кутом подивитися на так званих «будителів нації» як на творців структур такої влади, а також цінностей, що *«освячують цю владу»*, має стати зрозуміло, що діяльність «будителів» має щонайменше потенційний політичний сенс, а *«її наслідком була дестабілізація домінуючої ідеології, в якій найбільше значення для суспільної влади мали символи й цінності, а не ідентичність»* [155].

Що стосується України, то, як зазначалося, її національний розвиток мав суттєві розриви, що не дає можливості простежити націєтворчий процес від часів Русі, крізь Гетьманщину й до модерну. С. Рудницький зазначав: *«Ми від століть бездержавний нарід»* [126]. І. Лисяк-Рудницький вбачав трагізм українського історичного процесу, якщо порівнювати його з Англією чи Францією, в тому, що український національний розвиток неодноразово переривався й, фактично, зупинявся. *«Нема прямого помосту між Україною короля Данила та гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи та Петлюри. Здобутки та традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх. Доводилося починати “наново”»* [92, с. 20]. Українці безперечно мали у своїй історії різні періоди й дуже різні досвіди, від політичних та академічних, до здобутків у сфері культури та архітектури. Усі ці надбання в XIX ст. в умовах відсутності власної держави і розділеності українських земель між двома імперіями стали основою для формування модерної нації.

Лише процес формування потрібно було починати від самого початку. Власне тому український народ можна віднести до неісторичних. Хоча О. І. Бочковський в цьому контексті називає українців «напівісторичним» народом, зважаючи та попередню історію [18]. Хоч навіть таке твердження не має особливого значення. Довге ХІХ ст. мало принесло українцям чимало сюрпризів, саме в цей час український народ почав перетворюватися в націю. Три етапи націєтворення, запропоновані різними науковцями, цілком органічно можуть бути застосованими і до України.

Під час першого етапу націєтворення неісторичних народів, який можна назвати етапом культурного та академічного відродження, у народі чи окремих його представників з'являється зацікавлення у глибшому дослідженні самих себе. В цей час місцеві традиції та звичаї, фольклор стають предметом академічного інтересу та джерелом натхнення. Етнографи, історики, фольклористи, лінгвісти, філософи, митці та літератори замість того, щоб працювати на задоволення імперських інтересів, починають досліджувати своє надбання й з народної, у широкому сенсі, основи створюють нові академічні та культурні продукти. Надзвичайно важливим чинником цього етапу є також формування мови. Народна мова, яка до цього функціонувала лише як засіб для комунікації між людьми, перетворювалася на мову нації. Мову, якою написано літературні твори та наукові праці. В цьому контексті можна пригадати твердження Арістотеля, який надавав поетові перевагу над істориком. Філософ зазначав, що *«відрізняє їх те, що один говорить про події, які справді відбулися, а другий – про те, що могло б статися. Тим-то поезія і філософськи глибша, і серйозніша за історію: поезія говорить більш про загальне, а історія про окреме»* [165, с. 16]. Під час цього етапу створюється своєрідне підґрунтя для подальшого розвитку нації або, в ширшому плані, «національна ідеологія» [43, с. 150]. Його творців називають по-різному: «піонерами національних ідей» або за аналогією з чеським відповідником «будителями» нації. *«Представники еліт звеличують минуле нації й пророкують їй ще величніше майбутнє,*

визначають її кордони та малюють мапи, пишуть національну історію, створюють граматику національної мови, а передусім – обирають або вигадують назву своїй нації» [43, с. 38]. Так само, як у інших народів, які не мали власної нації, в Україні культурне відродження у ХІХ ст. почалося зі створення живої української мови та літератури, підвищення інтересу до історії і фольклору, що мало на меті допомогти українцям усвідомити спільність між собою та відмінність від інших народів, які мешкали поряд (до таких народів можна віднести поляків, росіян, білорусів, німців, австрійців, євреїв тощо). Цей період отримав назву українського національного відродження, і саме він заклав міцний підмурок для подальшого формування нації. Важливість дослідження народного життя свого часу одним з перших серед європейських філософів обґрунтував Ж.-Ж. Руссо. Мислитель вважав, що завдяки незіпсованості цивілізаційними стандартами народне життя зберегло незмінну ментальну та культурну самотність народів й основи природної моралі [138, с. 215].

Різні вчені стверджують, що на українське національне відродження на початкових етапах вплинули ідеї Великої французької революції та тло популярної тоді доби романтизму. Діячі-романтики *«зруйнували старе погірдливе ставлення до народної культури як до чогось завідомо нижчого, вульгарного, ствердивши, що саме з народного джерела інтелектуали можуть черпати найкращі зразки для своєї творчості»* [42, с. 21]. Українське козацтво та доба козацтва надзвичайно органічно накладалися на романтичні ідеї. До сюжетів та легенд з української історії звертаються не тільки самі українці, а й західні діячі, такі як Байрон, Міцкевич, Руссо, Гердер. Відома праця «Історія Русів», авторство якої досі не встановлене достеменно, стала поштовхом для українських інтелектуалів, адже засвідчувала спільність українського та європейського світоглядів, а в її основі лежала ідея про те, що українська нація має право мати свободу, власну державу, суверенітет, а державницькі традиції нації беруть своє коріння ще в Русі [137, с. 13]. Цю працю добре знали й обговорювали

найвизначніші діячі того часу. До прикладу, М. Драгоманов називав «Історію Русів» першим проявом українського політичного лібералізму та демократизму [63, с. 7]. Він також підкреслював, що автор праці *«був по своєму націоналіст політичний, а етнографічного націоналізму в него не було майже ні крихти»* [63, с. 15]. С. Єфремов зауважив, що «Історія Русів» була *«немов пророкуванням про близьке національне відродження України й оправданням її нового письменства, з якого те відродження почалося»* [69, с. 149].

Початковий етап українського національного відродження був також нерозривно пов'язаний із діяльністю культурних, освітніх та філософських діячів, таких, як уже зазначалося вище, у різних наукових працях нерідко називають «будителями». Поступове усвідомлення українцями своєї спільності та окремішності відбувалося передусім через роботу інтелектуалів, які запропонували нові символи, наративи і моделі ідентичності, що згодом стали базовими елементами української колективної пам'яті. Це може певною мірою збентежити, оскільки українське культурне відродження розпочалося в широкому сенсі та виявило інтерес до власного минулого в намаганні віднайти, дослідити і зберегти національно-історичну традицію, переосмислити її під впливом нових західних ідей народності й демократизму незадовго після того, як будь-які політичні прояви українства, Гетьманщина та Запорізька Січ, були ліквідовані [138, с. 217].

Як би це не було парадоксально, в часи, коли рука російського уряду доруйнувала рештки української державності на Лівобережній, козацькій Україні: на Слобожанщині, Запоріжжі й на Гетьманщині, саме тоді, коли завмирало українське культурне життя в старих формах і, здавалось, цього разу вже назавжди, якраз тоді серед освічених представників українського суспільства як антитеза до занепаду старого життя зароджувався новий духовний процес, пробудження. Серед найперших з хронологічного погляду та найпомітніших діячів зазначеного періоду варто передусім назвати Григорія Сковороду [131] як філософа доби бароко з його моральною та

екзистенційною філософією, що спирається на ідеї свободи, самопізнання внутрішньої автономії та гармонії індивіда зі світом навколо. Філософія Г. Сковороди стала важливим джерелом концептуального підґрунтя для подальших інтелектуальних рухів.

Фігура Г. Сковороди вказує на тяглість української історії й слугує певним помостом поміж розірваними періодами формування української нації. Твори філософа добре знали й вивчали провідні діячі того часу, доби національно-визвольних змагань та сучасності. Учні Сковороди залишили чимало згадок, листів та праць філософа. Наявність Г. Сковороди в умовному пантеоні визначних діячів держави також демонструє спільність тогочасних українських інтелектуальних і духовних розвідок із західними. Під час свого перебування в Європі в Сковорода відвідав кілька країн, де був активним слухачем відкритих лекцій провідних університетів. Крім того, він є типовим представником доби європейського бароко. Можна погодитися з думкою, що українське бароко не просто збіглося в часі з формуванням державності, натомість барокові інтелектуали підготували ґрунт для неї, оскільки в ранньомодерній Україні культурне відродження передувало політичному [114, с. 114]. З одного боку, це ще раз підтверджує, що українська культура є абсолютно органічною частиною західної. Деякі держави не мають чітко виражених представників цього періоду. З іншого боку цей факт створив додаткові претензії з боку Росії, яка у своїй імперській пропаганді та наукових дискусіях намагалася довести російськість українського філософа. Науковиця В. Агеєва зазначає: *«російські інтелектуали не мають на що спертися і починають конструювати наратив, позичаючи неприналежні до їхнього письменства імена»* [1, с. 82]. Пам'ять про філософа під впливом імперської, а пізніше совєтської пропаганди дещо спотворено. Часто навіть нашим сучасникам він уявляється бідним, босим, мандрівником. Варто зауважити, що мандри та мандрівне філософування були дуже притаманні бароковій добі [114, с. 115]. Власне, Г. Сковорода дійсно в якийсь момент почав вести мандрівний спосіб життя. Однак, враховуючи різні дані, можна

стверджувати, що в свої піші подорожі філософ почав збиратися у віці за 40 років, до цього, маючи за плечима надзвичайно якісну освіту Києво-Могилянської академії, вже згадані подорожі Європою, зокрема у складі Токайської комісії, службу в придворній капелі, академічну діяльність та приватне вчителювання. Зупинявся Г. Сковорода здебільшого у своїх знайомих, в будинках місцевої знаті або поміщиків. Всюди вважався за почесного гостя. Багато філософував, розмірковував про щастя в житті, цінності, духовний розвиток і те, що в сучасному науковому та публічному просторі називається національною ідентичністю та єдністю. Власне, популярність Г. Сковороди й поширеність його думок серед еліт того часу й стали своєрідним підмурком до інтелектуальної традиції та культурного відродження нації.

Ще одним з ключових діячів початку українського культурного відродження та націєтворення є І. Котляревський. Його головною заслугою можна вважати сприяння у переході спочатку суто етнографічної української спільноти до власного культурного самоусвідомлення. С. Єфремов говорить про І. Котляревського як про соціального реформатора який, висловлюючись метафорично, зорав цілину на ниві українського письменництва та засіяв її добрим зерном на користь рідному краєві [69, с. 202]. Твір «Енеїда», який вийшов друком у 1798 році, заведено вважати першим великим художнім твором, написаним живою українською мовою. Саме використання розмовної народної мови у художньому творі є елементом кодифікації мовної норми. Публікація твору спонукала тому, що жива, розмовна мова перестала бути виключно частиною усної народної творчості, натомість продемонструвала здатність творити складні літературні конструкти, виконувати культурні й націєтворчі функції. Деякі із згаданих науковців, теоретиків націєтворення стверджують, що кодифікація та легітимація мови є однією з фундаментальних передумов переходу від народу до модерної нації. Тому, в певному сенсі, «Енеїда» І. Котляревського здійснила мовну революцію. Мова стала інструментом повноцінного, всеохопного

висловлювання і ресурсом для подальшого формування символічного та лексико- семантичного поля української нації. Як наслідок, мова стала підвалиною української національної ідентичності. *«Надалі ж, мова батьківщини Котляревського – Полтавщини – стане основою літературної української мови для носіїв численних українських діалектів від Дніпра до Дону на сході та до Карпат на заході. Разом із Котляревським народилася нова література»* [115, с. 205].

Творчість І. Котляревського має ще один вимір крім демонстрації можливостей мови й елементу розваг. «Енеїда» також створила національний, україноцентричний образ світу, який здавався українцям дуже добре знайомим й абсолютно своїм. Українці легко могли впізнати себе у вигаданому всесвіті твору. Автор наклав на всесвітньовідомий класичний сюжет український фольклор і зробив це не аби як органічно. Це ще раз підтвердило, що українська культура здатна без зайвих зусиль інтегруватися або опрацьовувати чи й переосмислювати європейський канон як свої власні твори. З погляду сучасності можна стверджувати, що такий синтез сприяв формуванню уявлення, що український народ має свою культуру, звертається до народних мотивів, водночас органічно вписується й сприймає сюжети світові, а, отже, має здатність до розвитку й модерності.

Варто зазначити, що в умовах бездержавності й розділеності України ставлення до українців як серед представників імперій, так і всередині суспільства часто було не найкращим. Досить часто українці зображалися не більше ніж «простим людом», неосвіченим селянством, яке тільки зрідка може опанувати певну грамоту й дорости до нижчих щаблів духовництва. Існувала навіть говірка, що українці то народ «хлопів і попів» [43]. Поява такого твору, як «Енеїда», особливо важлива в цих умовах імперського середовища та за відповідного ставлення. І. Котляревський показав, що жива українська мова і культура не просто існують і можуть застосовуватись в літературі, вони також естетично та інтелектуально повноцінні. У цьому сенсі його роль у становленні української нації можна порівняти з роллю

Адама Міцкевича у Польщі або Шандора Петефі в Угорщині. Успіх «Енеїди» й наслідки для українського культурного відродження стали можливими завдяки тому, що цей твір набув популярності не тільки серед вищих, освічених верств суспільства, а й серед широких народних мас. Цю думку можна підтвердити висловом С. Єфремова: *«твори його ... зробились фактором громадської ваги, стали тим зерном, з якого однаково росте і письменство українське, і громадський рух в Україні, як певний комплекс ідей, що кладуть свій знак на всій національній справі»* [69, с. 203].

Поступове усвідомлення великою спільнотою людей своєї окремішності на ґрунті культури є характерним для першого етапу націєтворення. В цьому випадку національна самосвідомість починає формуватися не з політичних чи ідеологічних програм, а передусім за допомогою мови, культури, звичаїв, гумору та спільних міфів. Тож в контексті триетапної концепції націєтворення І. Котляревський є тим підмурком, без якого процес українського націєтворення ХІХ ст. важко уявити. Він виступає одним з «будителів» нації. Це є важливим в контексті того, що своєю творчістю Котляревський не тільки сприяв об'єднанню народу, а й забезпечив йому певну тяглість. Я. Грицак стверджує, що адаптація героїв оригінального твору Вергілія до українських умов свідчить про тісну спорідненість твору з народною пам'яттю про козацтво. *«Хоча “Енеїда” була новим явищем української культури, а все ж таки явищем, глибоко закоренилим у минулій епосі – козацькій добі»* [42, с. 17]. Козацькі традиції в той час все ще зберігалися на побутовому рівні серед закріпаченого селянства разом з пам'яттю про бунтівну Запорізьку Січ. Потомки козацької старшини, що отримали звання нового дрібного українського дворянства, пам'ять про славу козацьку добу пов'язували з козацькою державою Гетьманщиною. Тож твір Котляревського певним чином запевнив українців у тому, що їхня окремішність та самобутність має під собою славне історичне минуле, а, отже, здатна адаптуватися до викликів часу. Народна традиція отримала модерну форму, а локальна культура, до

якої мало зверталися раніше, стала підґрунтям для повстання нової модерної нації. Українська літературознавиця О. Петренко-Цеунова, аналізуючи творчість І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, зважає на те, що саме вони сформували виразно відмінні образи козацтва і тому асоціювали себе з такими ж козаками, а відтак головними героями. *«Згадати бодай “парубка моторного” з “Енеїди”, ... поховану в могилах козацьку славу й провіщений “вогонь новий” у Кобзаря, пошану до будівничих держави та осуд руїників у Куліша. Вплив був таким потужним, що в другій половині XIX ст. навіть Галичина, яка мала власні порахунки з козацтвом, перейнялася духом козакофільства»* [114, с. 15-16].

М. Грушевський тримався думки, що спільність українців не була обмежена виключно літературною цариною. Представники інтелігенції отримували все більше розуміння, наскільки важливими були соціальні умови життя народу. *«Традиції козацької доби, що жили серед інтелігенції та були вельми живучі в той час серед народу, з їхньою амальгамою національно-політичного і соціальних мотивів, добре прислужилися й тут»* [47, с. 444].

Формування української національної ідентичності та модерної української нації початку XIX ст. можна схарактеризувати як процес багаторівневий. Нечисленні «будителі» нації мають зреалізуватися у багатьох царинах. Зокрема, культурні, мовні та фольклорні традиції народу відобразилися у діяльності діячів, котрі створили необхідне інтелектуальне середовище для появи модерної нації. без яких також складно уявити раннє українське культурне відродження. Передусім мова йде про Я. Головацького, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, М. Шашкевича та інших.

Михайло Максимович, історик та фольклорист, перший ректор Київського університету, на думку багатьох науковців фактично заклав інтелектуальний фундамент для сприйняття українського народу як джерела духовної традиції. Його праці увібрали в себе й систематизували український

фольклор і стали важливим кроком у ствердженні української культури як окремої та обособленої від інших та повністю самодостатньої [47].

Діяльність Пантелеймона Куліша, письменника, перекладача, видавця й літературного критика також має окреме значення для розвитку української культури. С. Єфремов вважає П. Куліша першим українським критиком у справжньому розумінні цього значення. *«Він не тільки давав критичний перегляд літературного надбання в ... численних журнальних статтях та передмовах до творів українських письменників, але й пробував намітити вже й межі української критики, поставити перед нею певні завдання, підвести під неї теоретичні основи»* [69, с. 32]. П. Куліш також є автором першого українського фонетичного правопису, так званої «кулішівки», який відіграв виняткову роль у стандартизації літературної української мови. Публіцистичні твори П. Куліша, а також його перекладацька та видавнича діяльність створювали необхідні умови для поширення української літератури і як наслідок сприяли культурному відродженню нової нації. П. Куліш намагався вибудувати єдиний, цілісний простір, де б в українців була змога усвідомити себе європейською нацією зі значним історичним минулим.

Ще одним провідним діячем тієї доби можна назвати М. Костомарова, історика та етнографа, який вважав українців народом з особливо демократичною традицією, що сягає часів козацтва. Для праць Костомарова характерне поєднання науковості та романтичної інтерпретації народного духу, а також виведення відмінності між українцями та росіянами у політичній культурі, соціальних та побутових аспектах, навіть у ментальності. Це сміливе твердження науковця вкорінило ідею про окрему українську ідентичність.

Вищезгадані діячі жили та працювали на території підросійської України. Однак цілком доречно буде згадати, що й на території, яка перебувала в той час під владою Австрії, стрімко почало розвиватися культурне та духовне відродження. Представники греко-католицького

духівництва на Галичині Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич сформували громадсько-культурне угруповання, назване «Руська трійця». Це було реакційне рішення у відповідь на культурну полонізацію земель заходу України. Учасники «Трійці» акцентували на важливості функціонування народної мови, самобутності культури та літературних традицій. Відображенням цьому є відомий альманах «Русалка Дністров», який у 1837 році став першим друкованим виданням, опублікованим живою українською мовою на західноукраїнських землях, попри чимало викликів, пов'язаних із цензурними утисками та заборонами [42, с. 96-98]. Вихід альманаху був ще однією надзвичайно важливою віхою для усього загальноукраїнського націєтворення.

Той факт, що український народ формувався й поступово перетворювався в націю, одночасно перебуваючи розділеним кордоном, може видатися неймовірним. Однак, за такої нетривкості ситуації, одна чи інша частини поневоленої України демонстрували певні успіхи. Діяльність І. Вагилевича, Я. Головацького, П. Куліша, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Шашкевича та інших забезпечила українському народу необхідні базові культурні передумови та інтелектуальне підґрунтя для переходу до наступних етапів націєтворення, згідно із викладеною вище концепцією. Як ми вже зазначали в одній зі своїх розвідок, саме завдяки мові, літературі й мистецтву уможлиблюється формування унікальних національних ідентичностей, з яких можливим є постання політичних, національно-визвольних рухів за незалежність, які єднають суспільство навколо ідеї про спільне процвітаюче майбутнє [28]. Є. Маланюк говорив: *«Національний інстинкт в інтелектуально слабій селянській верстві може спати, але він ніколи не бував в ній паралізований або цілком атрофований, як се можна часто бачити у представників інтелектуальних верств»* [95, с. 219]. Нова, окремішна українська ідентичність, які тільки зароджувалася на поживному ґрунті історії, літератури, пам'яті про давні державницькі традиції, фольклорі, звичаях та традиціях, спочатку не давала одностайної

відповіді на питання «хто ми?». Щоб дати відповідь на це питання, бракувало ще чимало знань та зусиль. Однак спільнота людей, сповнених народницьких ідей та проявів у різних сферах свого життя, радше формувалася на засадах «ми точно не є ними», «ми говоримо не так, як ті», «ми співаємо інших пісень» тощо. Цього було достатньо, щоб з даного фундаменту продовжило формуватися саморозуміння. При цьому серед населення безліч інших дрібних ідентичностей залишалося і не підважувалася розумінням окремішності мови чи культури. Зокрема, йдеться про релігійну, територіальну чи феодальну самоідентифікацію. Люди в різних регіонах могли сказати, що вони, до прикладу, християни, поліщуки або кріпаки якогось пана. Ідею окремішності ще належало переосмислити й перетворити. Виходячи з розуміння «ми – не вони», потрібно було все ж сформувати відповідь на питання «хто ми?». Як зазначалося нами в статті «Етапи формування української нації: аналіз можливості розширення триетапної концепції націогенезу» [28], на відродженні та переосмисленні народної культури, мови, літературного надбання, історії, на утвердженні тієї чи іншої культурологічної рамки, яка заснована на протиставленні «моє – чуже» і виконує об'єднувальну функцію в суспільстві, ґрунтується процес націєтворення на наступному етапі, коли формуються суспільно-політичні та економічні ознаки нації. Як зазначає О. Гнатюк, *«у відкритій спільноті стосунки між своїм і чужим (self/other) мають цілком інший характер: там відбувається взаємодія – зустріч культур, обопільна перцепція, творення нових значень і вартостей»* [37, с. 64].

Окрему, особливу роль серед усіх діячів українського культурного відродження та українського націєтворення відіграє постать Тараса Шевченка. Його творчий внесок сформував нову символічну мову української ідентичності й став визначальною точкою у процесі трансформації самосвідомості народу. Я. Грицак [43, с. 165] наділяє Т. Шевченка створенням нової української ідентичності, зміною старої козацької (станової) моделі нації на революційно-французьку. Це відбулося

завдяки синтезі трьох елементів: народної пам'яті про козацтво, польських впливів та середовища освічених українців в імперській столиці. Можна стверджувати, що Т. Шевченко створив образ народу як суб'єкта історії, а не об'єкта імперської політики, який зрештою став канонічним. Т. Шевченка досі зазивають Кобзарем, пророком, світочем чи батьком української нації. Поетичні тексти Шевченка перетворилися на архетипний код української ідентичності, уособлюючи пам'ять про втрату державності, боротьбу, прагнення свободи й соціальну справедливість. Сьогодні його образ, будь-то графіті, чи меми, функціонує не лише як культурний символ, а як елемент сучасної попкультури, що підтверджує глибину та живучість його впливу. К. Гончаренко [38] зауважує, що постать Т. Шевченка стала настільки впливовою, що вже незадовго по смерті різні кола намагалися ніби як «перетягувати» його для власних ідеологічних потреб. Науковиця наводить думки М. Драгоманова та І. Дзюби про те, що кожна політична сила намагалася зробити Шевченка своїм через його популярність [38, с. 244].

Варто зазначити, що досить важко чітко визначити перехід поміж етапами націєтворення. Ба більше, ми стверджуємо, що в українській історії не існує якоїсь основної чіткої дати або події, яка б ознаменувала початок чи завершення будь-якого з етапів. У цьому твердженні ми погоджуємося з О. Гнатюк, яка зазначає: *«важко не зауважити, що виокремлені в Гроха етапи, перший і другий, а іноді й третій, аж надто часто є нерозривно пов'язаними»* [37, с. 53-54]. Концепції націєтворення, на які ми спираємося у цій праці, також не апелюють до чітких маркерів. Коли йдеться про історію та формування нації, ми маємо справу з великою кількістю чинників. Етапи націєтворення можуть природно накладатися один на одний, ідеї чи твори, маніфестовані «будителями», можуть як випереджати час і отримати свою об'єктивну оцінку тільки з плином часу. *«Запізніла винагорода славою досить часто має компенсаційний характер: те, чим знехтували сучасники, вшановують нащадки»* [9, с. 53]. Завдяки діяльності цих мислителів і культурних діячів було закладено символічний та смисловий фундамент для

подальшого конструювання української національної ідентичності, яке пізніше сформується в ідею про власну національну державу. Їхні праці та ідеї органічно поєднувалися з народною пам'яттю й водночас активізували дискусії в середовищі інтелектуальних еліт, сприяючи формуванню спільного бачення майбутнього. Крім того, зусилля зазначених, але не тільки, діячів одночасно впливали на різні верстви суспільства: популяризували ідею українського самовизначення серед неписьменного селянства; стимулювали інтелектуальні дискусії серед освіченої еліти імперій. Вони заклали те «поживне підґрунтя», яке забезпечило можливість подальшої артикуляції ідеї української державності у XX столітті та її реалізацію наприкінці століття.

Другий етап націєтворення відповідно до ідей запропонованих на початку цього розділу науковців передбачає не тільки поширення ідеї про культурну чи мовну самобутність народу. Під час цього етапу представники народу з різних верств та сфер діяльності починають інституціалізуватися, створювати організації, тематичні гуртки, об'єднуватися в економічні спілки, організовувати локальні заходи та проводити акції. Коротко цей етап можна схарактеризувати як суспільно-економічний або суспільно-економічно-політичний. Якщо порівнювати з попереднім етапом, де значну роль відігравали культурні образи та символічне пробудження національної свідомості, під час цього етапу ідея незалежності виходить за межі культурного поля й починає набувати популярності у громадському, соціальному, економічному та політичному просторах. Фіксація націєтворчих наративів у розумінні та пам'яті починає дедалі більше поширюватися через абсолютно різні канали суспільної комунікації. Самоусвідомлення виходить за межі винятково інтелектуальних кіл й поволі починає проникати в різні сфери суспільного життя. Національні ідеї у примітивному сенсі часто стають предметом обговорення у сільських та духовних школах, гімназійних гуртках, студентських братствах та академічних колах, а також у формальних, напівформальних інтелектуальних товариствах чи й серед членів таємних (нелегальних) організацій. Дискусії

проводяться у різнорівневих та різноспрямованих спільнотах, але часто з позиції рівний з рівним, що сприяло зростанню взаємодовіри та самоорганізації. Це формувало горизонтальні зв'язки та впливало на побудову спільнот за принципом солідарності, що і є однією з важливих характеристик суспільно-економічного етапу. Гасло «свій до свого по своє» є чудовим описом самоорганізації населення.

Аналізуючи цей етап, О. І. Бочковський стверджував, що саме тут відбувається «наростання» верхніх шарів соціальної піраміди. Створення промислових підприємств, торговельних фірм, крамниць, банків, кредитних і кооперативних спілок вимагало нових соціальних ролей і стимулювало трансформацію частини селянства в підприємців, ремісників і робітників. На думку науковця, в цей період нація, позбавлена власної держави, фактично «повертає собі місто», втрачене внаслідок колоніальної політики та асиміляційних практик імперій, а також закладає економічний фундамент для майбутніх політичних домагань [19, с. 68-69].

Науковці також відзначають, що другий етап національного відродження почався у XIX ст. в наддніпрянській Україні. Цьому сприяли наукові осередки, що були засновані в університетах Києва й Харкова. Такі ж осередки існували і на заході України; там їхня робота уможливлювалась більш ліберальними умовами австрійської влади. М. Грушевський пов'язує таке відродження із творчістю Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, М. Шашкевича, а також, насамперед, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича і Т. Шевченка [161, с. 115].

М. Грушевський був переконаний, що об'єднання українців не обмежувалося виключно культурною сферою. Він сформував у інтелектуальному середовищі розуміння взаємозв'язку між соціальними умовами життя та національними питаннями. На думку дієвця традиції козацької доби, які перетворилися на елемент колективної пам'яті і освіченого прошарку суспільства, і широких мас загалом, характеризувалися

синтезом національно-політичних та соціальних компонентів й відігравали важливу роль у мобілізації національного руху [42, с. 444].

Окремо варто згадати про М. Драгоманова, відомого своїми ліберальними та демократичними, європоцентричними поглядами. Він відстоював думку про те, що Україна до кінця XVIII ст. була органічною частиною західного світу. Навіть попри складну географічну ситуацію, зокрема віддаленість від найбільших європейських центрів та положення «на степовій межі» під постійною загрозою кочової орди. Разом з тим, зазначається, що Україна так само, як і інші європейські держави, пройшла через усі щаблі поступу: Ренесанс і Реформацію. Науковець наводить чимало паралелей. Крім того, за допомогою порівняльного аналізу націєтворчих процесів, М. Драгоманов наводив приклади Німеччини та Італії й зазначав, що народи, розділені між кількома державами, неодмінно прагнутимуть до політичного поєднання, якщо стан, у якому вони перебувають, перешкоджає їхньому вільному розвитку: *«Коли який народ був поділений між кількома державами і це перешкоджало частинам цього народу жити вільно, то люди в тих частинах змагались до того, щоб поєднатись у одну державу»* [62, с. 58]. Власне, український народ, розділений між двома імперіями, розпочав і здійснював свою активну організаційну та інтеграційну діяльність майже одночасно по обидва боки кордону. На підавстрійській території в цей час формуються осередки національного відродження, серед яких особливе місце посідає діяльність вже згаданої вище «Руської трійці». На підросійських землях важливу роль відігравали гуртки викладачів і студентів Харківського (1804) та Київського (1834) університетів. У 1845 році у Києві починає діяльність Кирило-Мефодіївське братство. М. Аркас згадує, що усі учасники Кирило-Мефодіївського товариства були українцями, котрі щиро любили свій народ та Україну і *«положили спільними силами доходити правди та добра своєму народові та іншим народам Слов'янським»* [6, с. 490]. Практично в цей час, у 1848 році у Львові створено Головну Руську Раду. Дуже показовим і фактично визначальним моментом, який засвідчив

незворотність творення української нації, є факт, обидві організації, не комунікуючи між собою, проголосили дві візіонерські заяви. Представники Кирило-Мефодіївського товариства проголосили, що велике майбутнє української нації – серед усіх слов'ян, в той час як Головна Руська Рада маніфестувала, що «русини», котрі живуть на підавстрійській території, й «малороси», котрі проживають у Російській імперії, є одним народом [43, с. 150-151]. Це дійсно історичне рішення. С. Рудницький також обстоював цю думку й так пояснював: *«Україна, чи вона під Російською державою, чи під Австрією, чи під Угорщиною. Бо хоч і ділять її кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один нарід, що її заселює, з одною мовою, вдачою та звичаями»* [127].

Кирило-Мефодіївське братство, напівтаємне інтелектуально-політичне товариство, засноване у Києві у 1845 році, об'єднало представників тогочасної української інтелектуальної верхівки. Зокрема, його членами були Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Микола Гулак, а також Тарас Шевченко. Братство стало організацією, учасники якої першими здійснили спробу системного осмислення українського національного питання в ширшому слов'янському та європейському контексті, поєднавши культурницькі ідеї з політичними та соціальними. Програмні документи Кирило-Мефодіївського братства, зокрема «Книга буття українського народу» [86], засвідчують прагнення його членів сформувати цілісне історіософське бачення української нації. У цих текстах український народ постає як окрема історична спільнота з власною місією, коріння якої сягає традицій Русі та козацького демократизму. Центральне місце посідає ідея свободи, рівності та братерства народів, тобто гасла, що походить від часів французької революції і виразно перегукується з європейськими просвітницькими та романтичними концепціями нації. Важливо, що історія осмислюється не лише як минуле, а як моральний і політичний аргумент для майбутнього національного розвитку.

Діяльність братства надзвичайно сприяла переосмисленню українського минулого в категоріях передусім національної ідентичності, а не станової чи регіональної. Учасники товариства спиралися на пам'ять про козацьку вольницю, традиції самоврядування та ідеї народного суверенітету. Це дозволяло сформувавши альтернативний, відмінний від імперського історичний наратив. У цьому сенсі товариство виконувало функцію інтелектуального «медіатора пам'яті», який переводив фрагментовані історичні уявлення в цілісну національну концепцію. Особливістю Кирило-Мефодіївського товариства був фокус на поєднанні ідей національного визволення з соціальною чутливістю та християнською етикою. Учасники братства розглядали національне відродження як моральне вдосконалення суспільства, що мало ґрунтуватися на освіті, справедливості та солідарності між народами. У цьому полягала його відмінність від інших, пізніших політичних товариств. Тобто можна розглядати Кирило-Мефодіївське товариство не лише як політичний, а як філософсько-етичну організацію, орієнтиром якої є формування нової суспільної свідомості.

Попри те, що діяльність Кирило-Мефодіївського товариства внаслідок репресій з боку царської влади була припинена вже у 1847 році, а його члени отримали різної суворості вироки, ідеї, сформовані братством, мали довготривалий вплив на подальший розвиток українського національного руху. Діяльність та традиція кирило-мефодіївців стала інтелектуальним джерелом для громадівського руху, українських політичних партій та концепцій державної незалежності.

Після заборони діяльності і фактичної ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства наступним важливим елементом в організаційно-інтелектуальному середовищі стала діяльність «Старої громади». Організація сформувалася у Києві в 1859 році і діяла до 1876 року, коли була заборонена сумнозвісним для українського народу Емським указом. «Стара громада» була об'єднанням української інтелігенції. Учасники організації приймали й продовжували ідейні напрацювання кирило-мефодіївців. Упродовж своєї

діяльності організація перетворилася на один з основних осередків культурно-просвітницької та наукової діяльності в умовах посиленого імперського контролю.

Серед учасників організації були провідні інтелектуали того часу, зокрема В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, О. Кониський, Т. Рильський. Серед громадівців сформувався принцип «праці для народу», що передбачав систематичне вивчення народного життя, історії та звичаїв як основи національного самоусвідомлення. Серед фокусів діяльності учасників організації були українська освіта, наука, мова та фольклористика, а культурна праця розглядалася як ключовий інструмент збереження й поширення національної ідентичності. Історик І. Гирич відзначає роль В. Антоновича, якому, як стверджує науковець *«належить впровадження у суспільну свідомість українців ідеї, що споконвічною формою самоорганізації українського суспільства від князівських до Нових часів є сільська і міська громада, яка оберігала традиційні риси української культури, народної самосвідомості і економічного життя»* [88, с. 342]. Громадівці здійснили наукову кодифікацію історичного минулого та народної культури. Своїми етнографічними та історичними дослідженнями, перекладами й публікаціями громадівці змогли сформувати уявлення про українців як про окрему історичну та культурну спільноту. В ті часи в контексті заборон української мови та переслідувань української інтелігенції подібна діяльність виконувала компенсаторну функцію у намаганні тримати безперервність національної традиції.

«Стара громада» не була політичним утворенням, однак її діяльність мала виразні політичні наслідки. В інтелектуальному громадівському середовищі поступово почали формуватися ідеї громадянських свобод, автономії, федералізму. Ми можемо простежити, як організація стала певною перехідною ланкою між культурницьким та суспільно-політичним етапами формування української нації. Разом з цим, громадівці заклали основу для подальшої політичної мобілізації та формування модерної національної

еліти. Як доречно підмічає Ю. Терещенко [56, с. 41], на зламі XIX-XX ст. українському руху була потрібна саме така, повноцінна участь української шляхти (дворянства), яка зберігала свої корпоративно-класові ознаки, з політичним досвідом, здатністю до державотворчої праці.

У другій половині XIX століття організаційний рух набуває дедалі ширших масштабів. Окрім наведених прикладів, виникають численні організації, що часто охоплюють масову аудиторію. Яскравим прикладом є товариство «Просвіта», засноване у Львові в 1868 році, основною цільовою аудиторією якого стало селянство. «Просвіта» відкривала читальні, видавала дешеві книги, організовувала різні масові заходи, а також ініціювала заходи культурного та економічного характеру, зокрема перший економічний конгрес і масштабні виставки господарських досягнень галицьких українців [115, с. 500-501].

Завдяки місцевому дворянству на землях Слобідської України вже наприкінці XVIII ст. діяло 42 народні школи, працювали мандрівні учителі. З 1727 року запрацювала Харківська колегія, а у 1805 році за сприяння В. Каразіна та фінансової підтримки населення відкрився університет, на базі якого почали з'являтися наукові товариства, друкуватися періодичні видання й наукові праці [130, с. 219]. С. Єфремов у праці «Історія української писемності» згадує ту важливу роль, яку відіграв «Кобзар» у бажанні пізнавати і творити: *«Під впливом цих нових ідей з'являються серед молоді нові люде, що пробують поновити роботу на народному полі. Вони починають видавати книги й часописи народною мовою; замість сном праведним почивших і до народу ворожих ... засновують “Просвіту” (1868) й “Товариство імені Шевченка” (1873), пробують організовано виступити проти старого духу й старої закваски»* [69, с. 349].

Попри активізацію національного руху, діяльність окремих українських діячів та численних організацій перманентно стикалася з імперським опором. Найбільшими й найжорстокішими заходами стали видання двох документів: Валуєвського циркуляру (1863) і Емського указу

(1876). Зазначені документи не просто обмежували ужиток української мови. Їхньою метою було обмеження української культурної ідентичності в її широкому сенсі; також придушувалися повстання, заборонялася діяльність організацій; як наслідок дії зазначених документів виносилися численні вироки та відбувалися заслання. Разом з цим, попри репресивні механізми та постійний тиск, ідея існування окремої української нації на цьому етапі майже повністю сформувалася. Ба більше, ця ідея була транскордонною. Можемо погодитись з твердженням С. Плохія, який, підсумовуючи ХІХ ст. зазначає, що Україна хоч залишається розділеною між двома імперіями, знайшла об'єднання новим типом єдності, а саме ідеєю про спільну націю, засновану на модерному національному баченні. По обидва боки Дніпра вже не з'являлися сумніви в тому, що «русини» та «малороси» належать до однієї і тієї ж нації [115, с. 233-234].

Підсумовуючи другий етап націєтворення на прикладі України, можемо стверджувати, що ті зародкові ідеї, які з'явилися під час культурного відродження, на цьому етапі набувають організаційного, а також соціального та економічного вимірів. Розвиток громадських ініціатив, економічних спілок та інтелектуальних спільнот пришвидшує процес соціальної мобільності і збільшення кількості освічених людей, котрі починають задумуватися про щось вище і складніше, ніж повсякденні справи. С. Рудницький зазначав: *«В ХІХ-ому й ХХ-ому столітті українське простолюддя знов видало з себе нову-ніби-клясу: новітню українську інтелігенцію. ... головний контингент давали таки сини чи внуки дрібних хліборобів. При таких примітивнім стані української суспільності українській інтелігенції відчинялася світла перспектива бути надійним провідником усього народу на шляху політичного і суспільного поступу»* [126, с. 543]. Народ набуває суспільно-політичного, комунікативного та організаційного досвіду. Попри тиск та заборони з боку імперської влади, організації, що зароджувались як напівтаємні або ситуативні зібрання певного кола людей, набувають чіткіших організаційних форм та структур. Власне саме державний тиск часто виконує роль

каталізатора національного розвитку, прискорюючи процес націєтворення, зокрема переходу від культурницьких ініціатив до політичних прагнень [19, с. 69]. Прагнення народи, від культурної самотності до економічної автономності та політичного самовизначення природно спонукають до переходу на наступний, масовий етап формування нації.

Можна підсумувати другий етап націєтворення України й на її прикладі націєтворення так званих неісторичних народів Європи. Ідеї культурної самотності, що сприяють солідарності у спільноті, поступово стають темою для обговорень у різних суспільних колах. Ідея національної єдності перестає бути предметом зацікавлення для нечисленної групи інтелігенції. Натомість вона стає популярною в економічних спілках, академічних колах та серед простого люду. Розвиток діяльності громадських і економічних організацій є характерною ознакою етапу. Інтеграція в межах різних організаційних структур породжує почуття єдності та сприяє соціальній мобільності. Як показують приклади на цьому етапі, національні спільноти починають зміцнюватися як культурно, так і економічно. Напівтаємні товариства й об'єднання подекуди отримують ознаки інституцій, а їхні учасники набувають суспільно-політичного досвіду. Ідея окремішності нації вже не здається чимось дивним й дедалі глибше вкарбовується в колективну пам'ять, попри опір й придушення культурно-суспільних повстань з боку імперій. За своєю природою будь-яке культурне та громадське відродження бездержавних народів в якийсь момент набуває політичного характеру й викликає у відповідь опір держави-метрополії. На думку Бочковського, такий державний утиск часто виконує роль прискорювача національного відродження і сприяє перетворенню громадських національних рухів на політичні [19, с. 69]. Прагнення до економічної самостійності й політичного самовизначення на тлі суспільно самоусвідомлення підводить до наступного етапу.

Ми запропонували розглянути триетапну концепцію формування неісторичних націй, зокрема України. Відповідно до цієї концепції нації, що

не мали довгої тяглості державотворення (або мали значні розриви), розвиваються за принципом «знизу вгору». Народництво стає джерелом натхнення та наукового інтересу для митців та інтелектуалів, пізніше бездержавний народ починає кооперуватися і організовуватися. Це перші два етапи націєтворення. Третій етап починає набувати чіткого політичного характеру, товариства й організації масштабуються, національний рух стає масштабним явищем. Народ, що перебуває під колоніальним імперським тиском, усвідомлює власну культурну самотність, досліджує історичні традиції власного славного минулого, державотворення, інтелектуальна еліта якого сформувала уявлення про власну окремішність, а також створила різного роду організаційні структури, переходить до ідей про власну політичну та геополітичну суб'єктність. На цьому етапі у нації, що формується і перебуває у колоніальному становищі, викристалізовується національна ідея, яку уособлює прагнення про створення власної держави. Ще Арістотель [5] вважав, що *«через природу люди прагнуть до державного об'єднання»*. В ключі уявлень філософа сама держава з природи існує й передує кожній людині, передусім тому, що кожна окрема людина не є самодостатньою істотою. Тому людина співвідноситься з державою, як будь-яка дрібна частинка з цілим. П. Гай-Нижник пропонував вважати національну ідею як універсальну думку-мету ідеалізованого прагнення народу, яка є сформованою представниками його інтелігенції, міфологізовану до сакрального шляху нації та матеріалізовану в перманентному прагненні до самовдосконалення як кожного індивіда окремо, так і нації та держави загалом [141, с. 158-159]. Під час масового етапу ідея політичної незалежності виходить далеко за межі духовних, культурних чи економічних товариств, академічних середовищ й набуває популярності серед різних соціальних груп. Незалежність в цьому випадку може сприйматися по-різному й не завжди абсолютно коректно. Дехто може сприймати незалежність як розв'язання власних проблем, як можливість отримати зиск чи, навпаки, звільнитися від зобов'язань, накладених

імперською владою, стати власником землі, або як можливість для соціальної мобільності, звільнення від панського і чиновницького тиску. Австро-Угорська й Російська імперії, звісно, з різним ступенем жорстокості ставилися до українців, однак можна стверджувати, що держави-метрополії часто щонайменше просто ігнорували інтереси місцевого населення. Часто можна говорити і про інші, значно серйозніші заходи, як-то політика асиміляції або відверто репресивні заходи, заборони мови, об'єднань, заслання. І. Гирич [35, с. 30] зазначає, що розмови про будь-яку самостійність України були злочинними, тому представники інтелігенції довгий час мусили маскувати свої мрії за ідеями суспільно-культурної окремішності, а також через мову, літературу та науку.

На цьому тлі утисків і заборон національна ідея про власну, справедливу державу може об'єднувати якнайширші верстви суспільства, від селянських та робітничих мас до інтелектуальних кіл, і залучати їх до активних і масових форм політичної участі: масові демонстрації, виборчі кампанії, повстання чи й навіть збройна боротьба. Лідерів таких національних рухів, яким вдалося привести свій народ до державної самостійності, часто міфологізують, називають батьками-засновниками нації, вшановують на найвищому державному рівні. У випадку невдачі вони також можуть набути статусу борців і мучеників. Для багатьох держав Центральної та Східної Європи черговим вікном можливостей для спроби створення власної держави стала Перша світова війна та як її наслідок розпад багатонаціональних імперій. Масовий етап також характеризується зміною характеру суспільних дій. Передусім ідеться про масштабування процесів. Активність, спрямована на набуття національної самобутності, з локального або навіть приватного виміру нечисленних організацій переходить до публічного й навіть політичного вираження. В одній зі статей [28] ми вже зазначали, що масові національні рухи є формою колективного переосмислення власного становища та його політизації й наводили твердження дослідників П. Гілена і Т. Ляйстера про те, що перехід від

приватної сфери до публічної означає трансформацію особистої емоції в політичну позицію та включення індивідуального досвіду в ширший соціальний контекст [36, с. 88].

Приклад формування української нації є цілком доречним щодо триетапної концепції націєтворення. Українська нація пройшла великий шлях. Деякі з ідей на сьогодні можуть здатися абсолютно недієздатними або неамбітними. Однак, застосовуючи принцип історизму, ми можемо простежити, що ідеї про самоврядність громад, демократизацію Росії чи федерацію слов'ян були надзвичайно сміливими. Український народ пройшов шлях від поодиноких інтелектуальних розмислів до масового, всенародного переконання про актуальність національної ідеї. Водночас варто зазначити, що ідея про повну незалежність України була лише однією з численного поля концепцій про розвиток народу. У період кінця XIX – початку XX ст. в українських інтелектуальних колах обговорювалися різні сценарії майбутнього від автономістських до федералістичних, розглядалися можливі об'єднання усіх слов'янських народів тощо. Фактично, ідеї політичного життя охоплювали широкий спектр різних сценаріїв: від спілки самоврядних громад до праобразу Європейського Союзу. М. Грушевський, як і раніше М. Драгоманов, розглядав Україну як автономну частину ширшого федеративного утворення, водночас наголошуючи на її західній, європейській цивілізаційній орієнтації. Грушевський свого часу стверджував, що Україні достатньо бути автономією у складі Федеративної Російської Республіки, а коли ця нова держава стане частиною Європейської федерації, *«Україна стане однією з найбільш сильних, міцних і певних складових частин, одною з опор сеї Європейської федерації»* [58, с. 240]. Насправді ідеї, озвучені М. Грушевським, багато в чому збігаються з ключовими ідеями М. Драгоманова. Обидва діячі розділяли й відстоювали принципи політичної свободи й демократії, прав та свобод людини, хоч, з огляду на цензуру, часто трактували ці визначення термінами «прогресивний», «раціональний», «репрезентативний уряд» тощо [84].

Слід також коротко зупинитися на постаті М. Грушевського, українського історика та політика. Його доробок наукових праць закryw чимало білих плям в українській історії та інших дисциплінах. Однозначно можна погодитися з Н. Янковою, яка зазначає: *«М. Грушевський переконливо, з націєтворчих позицій спростував російські та польські концепції історії Східної Європи, в яких Україні відводили фрагментарну роль узалежненої частини тієї чи іншої імперії»* [161, с. 114]. Українська історикиня Н. Яковенко разом з тим зазначає, що М. Грушевський схилився до моделювання народу на підставі його політичної історії, при цьому безпосередніх згадок про «народ» у його роботах зустрічається досить мало: *«В такий спосіб “народ”, власне, було віддано на його (історика – прим. автора) “напередзнання” про те, чим той є і якими ідеалами керується. Для Грушевського (як, утім, і для решти авторів національних наративів) тут великої загадки не було, адже задовго до них ці ідеали під назвою “народного духу”, або ж “історичної ідеї” сформулювала ... романтична історіографія»* [159, с. 179]. Таким чином, Грушевському залишалося *«оздобити “дух/ідею” новітньою термінологією й аргументувати його/її незмінну тяглість»*.

Національна ідея про повну незалежність України в той час була лише однією з багатьох думок, обговорюваних в інтелектуальних колах кінця ХІХ – початку ХХ ст., однак вона народилася, розвивалася й знаходила своїх прибічників. Одним з перших прибічників цієї концепції був Ю. Бачинський з його *«Україна irredenta»* (1895 р.) [15]. У передмові до видання 1924 року В. Дорошенко зазначає, що робота Бачинського будується на головній тезі про те, що політична самостійність України є обов'язковою умовою її культурного та економічного розвитку, умовою *«взагалі – можливості її існування»* [15, с. 5]. Факт самого рішучого проголошення ідеї самостійності України та спроба підкріплення цього постулату економічними аргументами є надзвичайно сильною стороною цієї праці [15]. Також неодмінно варто згадати про М. Міхновського та запропоновану ним ідею незалежності

держави від Російської імперії у праці «Самостійна Україна» (1900 р.), де зазначається, зокрема: *«Через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими зусиллями пильнує вилитися у форму держави самостійної і незалежної»* [99, с. 9]. І. Франко у своїх статтях згадував про боротьбу нації за свою державу та засуджував залежність українців від інших держав. Франко також радив звертати увагу та вчитися в інших народів, що мали схоже становище в імперіях, зокрема в поляків, литовців, латишів, грузинів та інших недержавних народів Росії: *«маючи ненастанно в руках нелегальну лектуру, народ привикає до політичної самостійності, знає своїх проводирів і чує себе з ними за одно, а рівночасно робить ся свідомий своєї національності ... я закликав Українців до такої роботи»* [146, с. 123-124].

Вважаємо за доречне зауважити, що провідні діячі становлення української нації в різний час змінювали свої погляди, осмислювали різні концепції та конструювали певний розвиток подій. Врешті, І. Франко, М. Грушевський, інші діячі початку ХХ ст. прийшли до ідеї про незалежність України. Ця ідея також відгукувалася широким верствам людей. Історик І. Гирич [35] стверджує, що український визвольний рух, починаючи з 1890-х років, відбувався у різних форматах національно-культурного руху. *«Один спирався на питомі українські національні форми, продовжуючи традиції громад на новому етапі розвитку суспільства. Другий існував у формах соціал-демократичних гуртків для інтелігенції, які орієнтувалися на марксистську доктрину»* [35, с. 95].

Початок ХХ ст., а пізніше і Першої світової війни та початку подій 1917 року, значно сприяли стрімкому розвитку масового українського руху. Я. Грицак стверджує, що якби нації мали паспорти, то у графі «рік народження» української нації стояв би 1914 рік [43]. Участь у різних масових заходах, як і у формуваннях, зокрема військових брали представники різних професій та сфер діяльності. З-поміж майже 3300 січових стрільців, дані про яких було обліковано Осипом Назаруком, 26,5 % складали хлібороби, 17,5 % учні гімназій, 13,7 % ремісники, 11,7 %

робітники, майже 7 % студенти вищих шкіл [93, с. 15]. Ми можемо говорити про масовий характер тільки тоді, коли освічені верства заручаються підтримкою широких народних мас. С. Гантінгтон писав про роль «простого люду» у революції. За його твердженням, прошарок інтелігенції середнього класу є революційним у своїй суті, але він самостійно не здатний здійснити революцію. Інтелігенція може *«виступати проти уряду, підбурювати заворушення й демонстрації, час від часу мобілізувати підтримку з боку робітництва та люмпен-пролетаріату. І якщо їй вдасться домовитись про співпрацю з деякими військовими, то в неї, можливо, навіть вийде скинути уряд»* [32, с. 268]. Слід також зауважити, що масовий характер і піднесення національного духу зовсім не свідчили про повну національну єдність. Для певної частини суспільства автономія чи незалежність й загалом визвольний рух в Україні трактувався як можливий інструмент розв'язання власних проблем або можливість отримати землю. Для когось це був міфічний ідеал звільнення від чужинського гніту. Однак синтез різних поглядів та неймовірного емоційного піднесення й солідарності суспільства забезпечив об'єднання в спільному бажанні про власну державу й, можемо стверджувати, закріпив масовий етап націєтворення. Центральна Рада, як зазначає С. Плохій [115, с. 272], змогла об'єднати навколо себе широке коло прихильників, адже поєднувала національні, ліберальні та соціалістичні гасла, які відгукувалися різним соціальним групам, а передусім селянам. Зокрема, С. Рудницький писав, що саме *«український мужик»* вчинив справжню революцію, адже він *«скинув чужинецьке ярмо політичне, яке скинула інтелігентська революція тільки теоретично. По-друге, він скинув чужинецьке економічне ярмо, зліквідувавши: 1. велику земельну власність, на якій головно спиралися всі чужі влади на Україні; 2. міста, що на поневоленій Україні були без порівняння більше центрами визиску, як центрами справжньої культури»* [126]. Ідея державної самостійності, спочатку на засадах автономності, почала сприйматися як єдина, здатна подолати усі проблеми суспільства, від військових до соціальних та економічних.

Побутувала думка, що саме Центральна Рада є тією єдиною інституцією, яка здатна принести мир державі [115, с. 272].

С. Плохій зазначає, що протягом літа 1917 р. Центральна Рада з координаційного комітету українофільських організацій перетворилася на справжній парламент держави, а численні з'їзди селян, робітників, солдатів та національних меншин, які проходили по всій Україні, делегували до неї своїх представників. Водночас близько 300 тисяч вояків з армійських підрозділів на українському секторі фронту, сформованих з українців, також заявили про лояльність до Ради.

Перед цим навесні 1917 р. відбулися масові стихійні маніфестації українців у Петрограді 25 березня й Києві 1 квітня. На петроградській демонстрації зібрались приблизно 25 тисяч українців, що стало приголомшливою подією для росіян. Києвом із синьо-жовтими полотнами одночасно пройшли ходою приблизно 100 тисяч людей, серед яких можна було зустріти представників із різних громад і об'єднань тощо [50, с. 82]. Український національний конгрес та інші політичні зібрання, з'їзди військових чи селян завжди відзначалися великою активністю і великою чисельністю. Українці солідаризувалися зі своєю спільнотою, відчували приналежність до певної громади, соціальної верстви чи класу. Натомість ці фактично немасштабні спільноти ставали складниками більшого утворення, тобто нації [28].

Окремої уваги заслуговує роль жінки в історичних розвідках і, як наслідок, у історичній та колективній пам'яті українців. Попри, здавалося б утверджене уявлення про те, що жінки менше були залучені до суспільно-політичних, економічних чи бодай академічних процесів існує чимало свідчень про те, що жінки в українській історії відігравали важливу роль. Авжеж, напевно найвизначнішими представницями українського жіноцтва можемо вважати Олену Пчілку, Наталію Кобринську, Євгенію Ярошинську, Лесю Українку, Ольгу Кобилянську. Цей перелік не є вичерпним. Зазначені жінки представляють, зокрема, культурне середовище. Однак жінки активно

діяли в інших галузях, зокрема долучалися до війська. У лавах українських січових стрільців, до прикладу, перебувало близько 40 жінок [93, с. 52]. Твір О. Пчілки «Товаришки» [121] змальовує цікавий як для того часу прецедент. Жінки не тільки мають прагнення здобувати освіту. Вони їдуть за кордон і обирають фах лікарки, що вважалося чимось немислимим. Дієвиці пізніших часів також займають визначні місця.

Ми свідомо не зупиняємося в цій роботі на деталях національно-визвольних змагань і на причинах поразки України як незалежної держави. У контексті нашого дослідження наведемо лише одне, доречне на наш погляд, твердження І. Гирича, який вважає однією з головних причин неготовності нації до подій 1917-1921 рр. і до втримання незалежності те, що у ХІХ ст. підросійським українцям нав'язували, і таки великою мірою змогли нав'язати, чужу, російську історичну пам'ять [35, с. 45]. Не будемо зупинятися детальніше на цьому питанні. Вважаємо, що воно є надзвичайно широким і заслуговує на окремі наукові роботи, яких вже написано чимало. Нам було важливо прослідкувати, як формувалася українська нація. Триетапна концепція, яку ми окреслили вище і в межах якої працюємо, чітко накладається на етапи націєтворення України. Боротьба за незалежність і, власне, сама державність протягом цих років може вважатися фінальним етапом створення української нації. Разом з тим не можемо не зауважити, що період перебування України у складі Советського Союзу зробив ще один суттєвий розрив в процесі націєтворення. Україна збереглася в назві держави як Українська Советська Соціалістична Республіка, а також мала свої представницькі органи, формально навіть зберігала мову та культуру. Однак, після незначного періоду так званої коренізації, прийшли інші, надзвичайно трагічні й травматичні для української нації роки. Сталінські репресії, колективізація та Голодомор перетворили Україну на одне з найбільш небезпечних місць для життя у світі [43]. Територію сучасної України історик Т. Снайдер називає кривавими землями [134].

Повноцінне відродження української нації стало можливим лише разом з відновленням державності у 1991 році. Фактично, усі етапи націєтворення суспільство незалежної України мусило пройти ще раз. Однак, це радше був короткий курс для самих себе з метою загадати те, що забулося, та віднайти те, що приховувалося за совєтських часів. Умовний етап культурного відродження та етап суспільно-економічного розвитку наклалися одне на одне й при цьому мали поживний ґрунт. Досліджуючи Україну, більше не потрібно було діяти підпільно. Певні спалахи культурницької активності з'явилися у 1990-х, однак більш системної форми зацікавлення українців у своїй культурі та історії набуло після 2004 р. Можемо стверджувати, що в цей час масова громадсько-політична активність пережила потужний спалах. Події, що відбувалися під час двох революцій (у 2004 та 2013-2014 рр.), і початок збройної агресії Росії спричинили стрімке зростання інтересу українців до питань самовизначення і усвідомлення своєї приналежності до української нації – спочатку, як це було у XIX ст., в парадигмі протиставлення «ми – це не вони», а згодом як свідомий вибір бути українцем чи українкою. О. І. Бочковський наводить вислів М. Вебера, за яким націю варто вважати спільнотою почуттів, яка знаходить своє втілення у власній державі і природно прагне до її створення [19, с. 208-209].

2.2 Колективна та історична пам'ять: політика пам'яті в Україні, меморіалізація

Будь-яка спільнота, яка спромоглася утворити власну державу, здійснила чималі потуги. У доробку науковців ми можемо знайти безліч різних міркувань навколо терміну «держави» та її головних ознак. Це дійсно багатовимірне поняття, однак ми можемо дещо узагальнити і систематизувати різні розмисли, частина з яких вже була представлена в цій праці. Держава є певним способом політичної організації суспільства. Держава також є інституціоналізованим механізмом / спільнотою, що

забезпечує загальне керування, систему правопорядку, а також регулювання суспільних відносин, ґрунтуючись на різних засадах і використовуючи систему норм та інституцій. Існування держави ґрунтується не тільки на запроваджених правових механізмах, а й на загальному розумінні спільноти про засадничий принцип співіснування в межах одного політичного організму, власні цінності, символи та інші чинники, що об'єднують. У цьому контексті можна вкотре згадати твердження Б. Андерсона [162] про уявлену спільноту, де кожен індивід акцептує свою приналежність до великого політичного організму. Тож можна зазначити, що стабільність держави також спирається на лояльність та визнання громадян і підтримується не (або не тільки) примусом, а й символічним ресурсом. Державу безумовно також варто розглядати як символічне та історичне утворення, яке може мати свою історичну тяглість, претендувати й апелювати до спільного минулого. Увесь цей конструкт, своєю чергою, залежить від ідентичності спільноти (нації), об'єднаної в державу.

Доречно навести вислів С. Рудницького: *«Кожний самостійний нарід, кожна нація, чи вона має свою державу чи ні, мусить мати поспільну історичну традицію, спільні жертви, спільних героїв, спільні історичні хвили щастя й недолі. Це почуття спільно пережитих історичних подій дає головні основи поспільного стремління до спільних ідеалів теперішньості й будуччини»* [126, с. 528]. Власне, саме сприйняття індивідом себе як частини нації й громадянина держави напрямую корелюється з уявленням цього індивіда про цю націю та державу. Держава потребує громадян, які розуміють її джерела, сенс та легітимність існування, мають просторове уявлення про роль у глобальному світі і ототожнюють з нею своє майбутнє. Таким чином формується почуття солідарності. І воно має на чомусь ґрунтуватися.

Французький філософ П. Рікьор зазначає: *«Минуле більше не є гарантом майбутнього, це головна причина просування пам'яті як динамічного поля та єдиної обіцянки безперервності. Замість солідарності*

минулого та майбутнього прийшла солідарність теперішнього та пам'яті» [222, с. 278]. Тож держава мусить подбати про адекватне сприйняття себе в очах своїх громадян, що безумовно буде опорою її легітимності. Саме з цією метою поряд з розвитком історії та історіографії як науки держави приходять до раціонального рішення про формування і впровадження політики пам'яті. Слушною можемо назвати заувагу румунського мислителя та історика релігії М. Еліаде про те, що *«історична подія сама по собі не залишається в колективній пам'яті, хоч якою важливою вона є, а спогад про неї не розпалює поетичну уяву, хіба що тією мірою, якою ця конкретна історична подія наближається до міфічної моделі»* [178, с. 42]. Це твердження підтверджує думку про те, що пам'ять не береться нізвідки. Для її формування на масовому рівні потрібно докладати зусиль. Політика пам'яті не є річчю в собі й не працює сама для себе. Вона повинна мати мету, візію та шляхи досягнення очікуваних результатів. Крім цього, вона також має спиратися на певні принципи, що ними керується суб'єкт політики, й мати низку інструментів та технологій для формування й реалізації [46, с. 25]. Можна погодитися з Л. Нагорною, яка говорить про політику пам'яті як про процес *«створення позитивного узагальнюючого образу країни й народу – такого, який потрібен нам і прийдешнім поколінням для нормального соціально-психологічного самопочуття, а державі для забезпечення лояльності й згуртованості населення, для налагодження зовнішніх контактів, для залучення до країни капіталів і туристів»* [88, с. 114].

Про легітимаційну силу минулого у вигляді традицій згадував свого часу М. Вебер [81, с. 50]. В його часи уявлення, що політична інтерпретація минулого невіддільно пов'язана з державною владою, і маніпулювання історичними символами є одним зі способів її діяльності, було доволі поширеним. Водночас можна погодитися з тим, що за допомогою політики пам'яті держава, спираючись та інтерпретуючи історичний досвід, легітимує політичний лад та свої інституції. Політика пам'яті поширюється на різні сфери життя й за допомогою широкого спектра дій, передусім нормативно-

правових, фіксує на загальнонаціональному рівні ціннісні орієнтири держави. Це відбувається за допомогою визначення ставлення держави до різних історичних подій та постатей. Які епізоди з минулого допомагають нам існувати сьогодні, а які шкодять? Кого з діячів нашої історії ми вважаємо героєм, а кого злочинцем чи зрадником? Які сторінки нашого минулого можна ствердно назвати славетними, а які трагічними або навіть злочинними? Що у нашій історії заслуговує бути постійно в пам'яті, а що повинне бути забутим? Ось ключові питання, на які держава намагається дати відповідь. Можна також говорити, що пошук відповідей на ці питання та формування єдиної національної політики пам'яті є особливо важливим і актуальним для постколоніальних держав. В цьому випадку вона є одним з ключових інструментів націєтворення, не в етнічно-культурному, а передусім у громадському вимірі, адже роль політики пам'яті зводиться до перетворення історичного знання на чинник ідентичності та солідарності. Ми також погоджуємося з розширеним поясненням Масловскі [81, с. 192] про те, що державна політика пам'яті слугує передусім використанню подій минулого для досягнення політичних цілей, зокрема формування колективної пам'яті. Однією з найважливіших цілей історичної політики держави, зазначає науковець, є формування ідентичності народу на внутрішньополітичному ґрунті, прищеплення йому приводу для гордості та сорому. Історична політика формує ідентичність народу через ретельний аналіз та представлення певних подій із минулого.

В розпорядженні у держави є широкий спектр засобів для формування потрібного уявлення про історію. Держава контролює систему освіти, ухвалює закони, постанови та інші нормативно-правові документи про відзначення пам'ятних дат та ювілеїв, створює іменовані державні нагороди, будує меморіальні комплекси або інші місця пам'яті, вирішує, портрети яких діячів мають зображуватися на грошах, як мають називатися площі та вулиці, аеропорти, університети тощо. Одним із основних способів організації та формування наративу нації про історичний досвід є розроблений державними

структурами календар офіційних свят та відзначення пам'ятних дат [253]. Авжеж, говорячи про державу, ми маємо на увазі її органи влади або місцевого самоврядування, які мають повноваження ухвалювати відповідні рішення. Польська історикиня Б. Шацька зауважує: *«Історична політика, що реалізується насамперед за посередництва системи освіти і засобів масової інформації, дає людям минуле, яке вони знають і в яке вписується їхнє існування. Вона також обґрунтовує право проживання на даній території ... У такий спосіб формуються два головні виміри групової ідентичності: час і простір»* [228, с. 192]. Ми так само розуміємо, що деколи такі рішення можуть бути тимчасовими й залежати від політичного режиму, який встановлений в державі в цей момент. В таких випадках не виключено, що зі зміною влади змінюються й ключові наративи у сфері політики пам'яті. Прикладом, що чудово ілюструє цю думку, є процеси декомунізації та деколонізації у країнах, що входили до ССРСР або, інспірованого ним, соціалістичного блоку. Існує цілком слушне спостереження, що в усьому світі зміни політичного ладу часто супроводжуються руйнуванням пам'ятників, перейменуванням вулиць, творення нових героїв та відзначенням нових подій, реальних чи міфологізованих [81, с. 50]. Загалом у праці О. Гриценка наведено чіткий перелік інструментів, якими держава може послуговуватись у впровадженні політики пам'яті, зокрема: законодавчі, адміністративні, фінансові інструменти, інституційні заходи, інструменти зв'язків з громадськістю (зокрема роз'яснення та промоція політики) [46, с. 25-26].

Політика пам'яті може керуватися певним ідеальним образом історичної (національної) пам'яті й прагнути до нього, але може його й не мати, обмежуючись розв'язанням тих проблем, що виникають у сфері колективної пам'яті і сприймаються суспільством чи принаймні владою як проблеми політики (тобто такі масштабні проблеми, для вирішення яких потрібне державне втручання). Разом з тим, необхідно зауважити, що коли держава опікується своєю культурою пам'яті, вона діє абсолютно природно.

Понад це, ми стверджуємо, що відмова або недостатня активність держави у сфері політики пам'яті може загрожувати інфільтрацією в публічний та інтелектуальний дискурс зовнішніх, протилежних або й цілком ворожих історичних наративів. Крім того, в умовах малопрогнозованої геополітичної ситуації у світі, гібридних та кіберзагроз раціональна політика пам'яті може слугувати певним запобіжником від небажаних політичних та геополітичних загроз, стати частиною заходів держави, спрямованих на забезпечення інформаційної та культурної безпеки й перетворитися на джерело національної стійкості.

Ми говоримо про пам'ять як інструмент або ресурс у розпорядженні, оскільки, як зазначає у своїй книзі науковиця В. Агеева, *«наративи надають минулому сенс: вони визначають перебіг подій, їхню часову послідовність і при цьому наголошують на одній з них і оминають або недооцінюють інші»* [1, с. 389]. Тож держава, яка бере відповідальність за формування певних наративів, почувається більш захищено. Разом з тим, хибним буде припущення, що держава, тобто якісь окремі її представники чи інституції, можуть штучним чином вигадати певний ціннісний наратив і з легкістю прищепити його суспільству за допомогою шкільної освіти чи роз'яснювальної програми. Передусім це неможливо тому, що уся нація є великою спільнотою людей, які вже мають той чи інший досвід, освіту, переконання. Зрештою, у кожного окремого індивіда є певне уявлення про цінності, а також своя, індивідуальна пам'ять. Пам'ять індивіда може перегукуватися з пам'яттю інших. Зрештою, у суспільстві вже є сформовна колективна пам'ять. Звісно, ця пам'ять може бути фрагментарною або не охоплювати усіх громадян, але ігнорувати її неможливо. Щобільше, саме з нею потрібно працювати першочергово. Тож, можемо стверджувати, що вигадати і нав'язати суспільству наратив, який буде йому абсолютно чужим і незрозумілим, є завданням надзвичайно складним, якщо не сказати неможливим. Н. Масловські також зауважує, що колективна пам'ять важлива й тому, що може бути використана для формування моральності [81, с. 39].

П. Нора влучно стверджує: *«історія, зокрема національна, починаючи з появи дисципліни як науки, у своєму поступовому розвитку та вирішальних оновленнях завжди полягала в тому, щоб установити чіткий розподіл, контрольований розрив між тим, як сучасники уявляли нинішнє й минуле життя, і якомога точнішою оцінкою арсеналу вірувань і традицій»* [110, с. 105]. На думку науковця, кожен акт такого встановлення розподілу був пов'язаний з тим чи іншим історичним потрясінням, яке і спонукало істориків зміщувати джерела, методи й центри свого зацікавлення. Пам'ять про минуле, цінності, які держава вважає прийнятними, межі моральності та сприйняття дійсності, а відтак й наративи, які вона формує, не беруться нізвідки. Вони ґрунтуються на тому суспільному уявленні про всі зазначені вище явища, яке спільнота вже має або принаймні не вважає чужими. Іншими словами, можна говорити, що держава розповідає людям про них самих, цінності та героїв, історичні події та явища те, до чого суспільство готове. Очевидно, що ця розповідь від імені держави обирає певні окремі акценти й свідомо замовчує деякі інші частини. Водночас суспільство довіряє лідерство над деякими сферами свого життя державі й приймає від неї запропонований порядок денний та певне офіційне бачення минулого. Тож існує пряма взаємозалежність між творцем наративів та аудиторією. Це розуміння дає можливість зробити ще один висновок про те, що національна ідентичність, яка почасти є результатом впровадження політики пам'яті, формується на ґрунті певних універсальних, загальновизнаних цінностей. Наративи, міфи й політика пам'яті загалом створюють певні рамки, допомагають сформувати уявлення про власне минуле та історію в широкому сенсі, про сенс теперішнього і дають можливість уявити своє майбутнє.

Можна дещо доповнити визначення політики пам'яті й зауважити, що вона не тільки може бути спрямована на закріплення коректної для держави інтерпретації минулого, а й може також передбачати витіснення або маргіналізацію небажаних наративів. Н. Масловські слушно підсумував твердження інших науковців з цього приводу про те, що *«візія минулого,*

вписана в конкретний суспільно-політичний контекст, створюється відбором того, що заслуговує бути вписаним у “колективну пам'ять”, і того, що повинно стати “забутих”. Такі “політичні практики минулого” розігруються в залежності від викликів даного моменту» [81, с. 127].

Дж. Куварос у своїй книзі наводить цитату філософа Дж. Агамбена про роль незнання або свідомого забування: *«Те, як саме ми чогось не знаємо, так само важливо (а може, й важливіше), як і те, як само ми щось знаємо»* [87, с. 69]. Тож історична та колективна пам'ять суспільства, що є одним з результатів політики пам'яті держави, виконує надзвичайно важливу функцію: об'єднує різні соціальні групи за допомогою спільних уявлень про минуле, теперішнє та майбутнє, цінності, героїв та шаблонів поведінки. Держава мусить обережно балансувати, розширюючи або звужуючи межі допустимої інтерпретації історії, адекватно сприймати й реагувати на політичні запити, розрізняти довгострокові та короткострокові тренди у поведінці громадян і водночас йти до своєї окресленої мети. Слід також остерігатися ситуації, за якою пам'ять стає джерелом конфлікту, а різні версії історії або акценти у ній створюють небезпеку для стійкості та стабільності держави [60]. Зокрема, йдеться про так звані альтернативні точки зору, часто інспіровані ззовні або засновані на власному, подекуди травматичному минулому, а у випадку України в тому числі й певним спадком від колоніального минулого.

Постколоніальні держави загалом і зокрема Україна успадкували досить неоднорідну пам'ять. Часто в таких випадках пам'ять є фрагментованою, суперечливою. У ній можуть співіснувати великий травматичний досвід, а також насаджена панівною державою її оптика власної історичної інтерпретації. Це відбувається тому, що державо-метрополія провадила свою політику пам'яті й нав'язувала свої наративи. Проблема в такому випадку полягає в тому, що це інша, чужорідна або й відверто ворожа держава. За таких умов дійсно важко формувати нову або відроджувати візію національної ідентичності. Спершу необхідно

переосмислити колоніальний спадок попереднього історичного періоду. Політика пам'яті переходить у сферу деколонізації, зокрема й символічної, супроводжується переосмисленням низки історичних наративів, які могли вже прижитися в суспільстві, ключових подій та постатей, загальної зміни кута погляду на більшість питань національної історії.

Україна є надзвичайно показовим прикладом саме такої ситуації. Необхідність побудови нових інституцій та формування власного національного наративу, який би був здатним забезпечити єдність в суспільстві та утвердити ідею державності, накладався на советську спадщину з її майже тотальним контролем в усіх сферах.

24 серпня 1991 року Україна проголосила незалежність [290]. А вже у грудні на референдумі підтвердила цей статус. На питання «Чи підтримуєте ви незалежність України?» схвально відповіли понад 90 % громадян [236]. Ідею незалежності сприймали та підтвердили своїм голосуванням люди в усіх областях та у Криму. Водночас на початку 1990-х років, після проголошення своєї незалежності, Україна стикнулася з цілою низкою викликів. Зупинимось на питанні національної політики пам'яті. В цьому контексті передусім варто розуміти, що формування (або відродження) нової національної ідентичності, заснованої на ґрунті націєтворчих процесів ХІХ – початку ХХ ст., про які йдеться у попередньому пункті розділу, вільної від советської ідеології, в 1990-х роках мало кому здавалося пріоритетною ідеєю. Зрештою, ані керівництво держави, яке у переважній більшості мало советський світогляд, ані громадянське суспільство і населення загалом, принаймні вагома його частина, не сприймали СРСР як щось тотально вороже. Ідеологічна діяльність Советського Союзу впродовж десятиліть насаджувала українцям уявлення єдності не всередині своєї нації, а з іншими «советськими» народами (використовуючи для цієї роботи навіть інтелектуальні зусилля етнографів [195]) й була направлена на створення так званої «советської» людини. Зараз її саркастично називають «homo sovieticus». Одночасно з референдумом у грудні 1991 року Президентом

України народ обрав Л. Кравчука, який був Головою Верховної Ради УРСР, а перед тим відповідав за комуністичну ідеологію. Його головним конкурентом був дисидент і політв'язень советських таборів В. Чорновіл. Загалом у виборах взяли участь шість кандидатів. Л. Кравчук набрав 61,59 % голосів, В. Чорновіл здобув 23,27 %, а на третьому місці опинився Л. Лук'яненко з результатом 4,49 % голосів [236]. В українському парламенті більшість також складали комуністи.

Вулиці, площі та навіть цілі міста були названі на честь комуністичних ватажків та партійних діячів. Міста були заповнені маркерами советської доби або імперської культури з невеликими вкрапленнями національного контексту. Національними елементами в топоніміці зазвичай були представниками культурної сфери як то І. Франко, Т. Шевченко, Л. Українка чи В. Лисенко. При цьому цікавим фактом є те, що деяким українським діячам дозволялося мати певне визнання, але поряд з ними обов'язково мали бути представники російської культури зі значно вищим статусом. Фізичні підтвердження цього збереглися досі. Наприклад, на вулиці Рейтарській у Києві встановлено пам'ятну табличку з написом: *«В цьому будинку в 1888-1894 роках жив великий український композитор М. В. Лисенко. Тут у 1891 році відбулась його творча зустріч з геніальним російським композитором П. І. Чайковським»*. Станом на грудень 2025 р. невідомі закреслили частину напису, де йшлося про російського композитора. У перші роки й навіть десятиліття незалежності таких маркерів було значно більше. Науковиця В. Агєєва описує показовий приклад конфлікту непримиримих смислів, політичних і моральних вартостей та ідентичностей: у Луцьку та Києві пам'ятники В. Леніну стояли неподалік монументам Лесі Українці [1, с. 48]. Такі приклади були й на цілком побутовому рівні. Мешканець Сумської області в приватній розмові зазначає: *«У моєї бабусі (народилась у 1945 р.) в сільській хаті на Сумщині, де вона жила, на видному місці співіснували примірник “Кобзаря” і вишитий нею портрет Леніна»*. Науковиця О. Гнатюк [37] наводить формулювання Дж. Фрідмана про те, що у

традиційних суспільствах досить нечасто поставали питання «хто я?» та «до чого я належу», передусім тому, що індивід в такому суспільстві був немов «приписаним» до своєї ролі. *«Індивід опинився в центрі уваги щойно після занепаду традиційного суспільства та властивих йому форм солідарності, а також традиційних схем тожсамості, які ґрунтуються на поняттях, що таке “природне коріння” і сенс належності»* [37, с. 59]. Можемо говорити про те, що політика пам'яті фактично була простором напруги між різними моделями ідентичності, зокрема й регіональними відмінностями. Ми можемо сприймати це як об'єкт філософського та соціогуманітарного аналізу. Можемо погодитися з твердженням О. Гнатюк [37, с. 459] про те, що постсовєтська Україна була полем для певної конкуренції між двома культурними канонами: совєтським та національним. Ми б навіть розширили це твердження, адже совєтська та національна оптики були різними світоглядами. Разом з тим у переплетенні цих двох канонів з'явився третій, який дослідниця називає еклектичним. Він поєднував у собі риси обох зазначених. Про це ми вже говорили у нашій статті [27]. Цей еклектичний, постсовєтський канон намагається зберегти історичну тяглість й виконує функцію легітимації влади. Науковець Ю. Шаповал запропонував свої терміни для подібного поділу, називаючи їх «нативістським» та «альтернативним». Нативістський наратив, на його думку, вибудовується на таких явищах, як *«Київська Русь, Галицько-Волинська держава, шляхта, козацтво в Речі Посполитій, перебування в складі імперій, 1917 рік, ЗУНР, УНР, визвольні змагання, Голодомор, ОУН-УПА, дисиденти, незалежність»*. Натомість альтернативний наратив, як пропонує Ю. Шаповал, спирається на такі події і феномени, як *«загальна давноруська народність, народність, литовсько-польська колонізація, Переяславська Рада, суспільно-політичні рухи 19 століття, Жовтнева революція, громадянська війна, УРСР, ВОВ, боротьба против окупантів, Україна – член ООН, розпад СРСР як драматичний і трагічний момент історії»* [270]. Бачення історії у представників кожного з наведених канонів лягало в підмурок

самовизначення частини суспільства, які його підтримували або просто вважали найбільш правдивим. Попри, здавалося, очевидну несумісність советського і національного канонів, постсоветському вдалося поєднати обидва, хоч і в різних пропорціях. Незнання історії або хибне уявлення про неї, викривлене советським поглядом на минуле, часто було приводом для конфліктів. Кумедним може видатися факт, що за близько ста років до цього М. Міхновський стверджував, що *«наш націоналізм запізнів»* [99, с. 60]. Власне, якщо націоналізм у сенсі плекання своєї історії, символів та героїв *«запізнів»* тоді, то у 1990-х й поготів. Водночас, з погляду сьогодення можемо стверджувати, що цей третій, змішаний канон і сформоване на його основі певне самовизначення, не був надто стійким. Він радше виконував перехідну роль й фактично став середовищем перебування для прибічників однієї думки при їхньому переході до іншої. Забігаючи дещо наперед, маємо визнати, що не одразу, але все ж національний канон почав перемагати. Причин цьому насправді можна навести безліч, однак, ми стверджуємо, важливими з них була синергія у запровадженні державної політики, академічних відкриттів, громадських ініціатив та бажанні сприймати нову, для декого навіть приголомшливу, реальність.

Певною мірою розділений погляд на історію в суспільстві, який, як ми вже з'ясували, був наслідком попереднього історичного етапу, вимагав від незалежної України низки дій для забезпечення національної єдності й консенсусу щодо принципово важливих тем і нормального співіснування усіх громадян України в одному соціумі в межах єдиної, суверенної держави. Власне для забезпечення цього гармонійного співіснування є дещо, без чого державна політика й саме суспільство навряд чи зможе обійтися. Це створення *«традицій»*. Згідно з британським істориком Е. Гобсбаумом, *«"винайдена традиція" означає низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з*

минулим. Ці практики, як правило, прагнуть де тільки можна встановити зв'язок з відповідним історичним минулим» [25, с. 13]. Це твердження можна сприймати не тільки прямо, а й розглядати ширше. Творення традицій у гобсбаумівському сенсі легко може стати осердям політики пам'яті держави. Можемо також говорити про те, що державна політика у сфері пам'яті є безумовно процесом багатостороннім і не спрямованим лише за принципом «згори вниз», де держава лише інформує суспільство про свої рішення і впровадження. Навпаки, це синергія ключових дієвців, котрі так чи інакше взаємодіють між собою, впливають одне на одного і від яких врешті залежить фінальний результат. Дієвці повинні мати певний рівень впливу, ресурс та соціальний капітал. Ми виокремимо чотири ключових дієвці: держава, громадянське суспільство, академічне товариство, неінституціалізована спільнота. Пропонуємо зупинитися детальніше на кожному з них.

Держава є головним дієвцем політики пам'яті. Як зазначено вище, на неї покладено функцію формування політики через відповідні органи влади. Держава володіє різним інструментарієм для донесення своїх планів та фактичного втілення їх у життя. Вона визначає офіційні символічні межі спільноти й формує окреслює поле легітимного історичного знання. Разом з тим, хибним був би висновок, що держава також є першоджерелом смислів пам'яті. Ми вже згадували, що у своїх політиках держава мусить спиратися на усталені шаблони поведінки, традиції, звички суспільства. Тож у цьому контексті також можна сказати, що інколи держава має лише інституційно закріпити ті практики, які вже наявні, зокрема й ті, які інспіровані іншими дієвцями. Державі також належить ексклюзивна роль щодо визнання осіб такими, що доклалися до її становлення. Власне, до переліку постатей, ювілеї та інші пам'ятні дати яких відзначаються в Україні віднесено чимало представників наукового та культурно-мистецького середовищ, про котрих ми детальніше згадували вище. Напрацювання цих видатних істориків, етнографів, письменників та філософів лягли в основу розуміння їх важливої ролі у процесах державотворення.

Важливе значення у процесі формування політики пам'яті, які й національної ідентичності загалом, відіграє *громадський сектор*. Передусім тому, що в громадському середовищі є ширший простір для опрацювання та осмислення різних поглядів на минуле. Громадський сектор може, так би мовити, дотягнутися туди, куди держава не подивиться. Цим самим створюється певне доповнення. Державний механізм великий і неповороткий, а громадське середовище (фактично сотні різних організацій, фондів, асоціацій та інших об'єднань) можуть зосереджуватися на досить вузьких питаннях, а також вказувати державі на її недопрацювання та білі плями, які потребують висвітлення. Рішення організацій громадянського суспільства можуть бути швидкими, а дії мобільними та вузько сфокусованими. Понад те, організації, що представляють громадський сектор, можуть бути чудовими провідниками та реалізаторами державних ідей, а також самостійно ініціювати проекти, зокрема й у сфері пам'яті. Активне громадянське суспільство також бере участь у формуванні державної політики. Способів для цього наразі існує чимало. Від постійнодіючих громадських рад при міністерствах та інших консультативно-дорадчих органах до публічних консультацій та громадських обговорень й навіть до звичайного механізму запитів та звернень. Держава гарантує участь громадян у розробленні та реалізації політик. Громадськість може чинити тиск на органи державної влади. Крім того, громадянське суспільство чинить тиск на державні інституції у разі невідповідності державних ініціатив та запропонованих державою наративів очікуванням суспільства й може ініціювати перегляд та доопрацювання державних рішень. Зокрема, у 2010 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [286]. Цей нормативно-правовий акт затверджував порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, а також типові положення про громадську раду при органах виконавчої влади. У статті 2 затвердженого Порядку

зазначається: *«Проведення консультацій з громадськістю має сприяти налагодженню системного діалогу органів виконавчої влади з громадськістю, підвищенню якості підготовки рішень з важливих питань державного і суспільного життя з урахуванням громадської думки, створенню умов для участі громадян у розробленні проектів таких рішень»* [286]. Вплив громадськості на державні рішення може і повинен бути відчутним. Однак, якщо повернутися в часі до періоду кінця 1980-х – початку 1990-х, про затвердження на державному рівні інституалізованої участі громадян у розробленні та впровадженні державної політики годі було й говорити. У цих реаліях ідеї громадськості змушені були пристосовуватися до державних ініціатив, хоч і часто були опозиційними до них. О. Гнатюк [37] подає чудовий приклад активної діяльності громадянського суспільства, направленої на відродження історичної пам'яті. Наприкінці 1980-х, ще за часів СРСР, Спілка письменників України ініціювала початок процесів реабілітації українських діячів, засуджених та розстріляних у 1920-1930-х рр. XX ст. Твори українських авторів-модерністів почали видаватися. У культурному дискурсі запанували дискусії про українську ідентичність між так званими модерністами та народниками. Перші посилалися на советський модернізм 1920-х, а другі – до періоду кінця XIX – початку XX ст. Науковиця зазначає: *«Кожний крок процесу реабілітації дозволяв повертати добре ім'я затаврованим радянською пропагандою історичним і сучасним постатям, явищам культури та мови, а також – що найважливіше з погляду читацької аудиторії – уможлиблював появу щораз численніших публікацій»* [37, с. 141-142]. Гнатюк пише, що одночасно з офіційними дискусіями навколо тем історичної спадщини та ідентичності обговорення також велися у різних творчих середовищах, і наводить приклад Українського товариства незалежної творчої інтелігенції і Українського культурологічного клубу, створених у 1987 р. У цих колах зазначена проблематика належала до політичної категорії.

Ще одним дієвцем, який має неабиякий стосунок до сфери пам'яті, є *академічна спільнота*, під якою ми розуміємо велику кількість різних університетських кафедр, наукових товариств, історичних розвідок та навіть діяльність окремих істориків. Вплив наукової спільноти на політику пам'яті, на перший погляд, не такий помітний, як діяльність перших двох акторів, однак безумовно також має особливе значення. Саме в академічному середовищі досліджуються історичні факти, формуються й доводяться наукові гіпотези щодо інтерпретації минулого. Попри те, що результати досліджень науковців не завжди доступні для найширшої аудиторії, або через свою вузько направленість та науковість не викликають особливого зацікавлення й масових дискусій у публічному просторі, саме наукові праці часто стають тим необхідним фундаментом для ініціювання рішень на державному рівні. Е. Гобсбаум влучно зазначає: *«Завданням історика є пам'ятати те, що інші забули»* [198, с. 3]. Також можна згадати твердження історика Ж. Мішле, яке український філософ В. Єрмоленко наводить у своїй книзі *«Далекі близькі»*: *«історія ... має здійснити інтегральне воскресіння минулого»*. Єрмоленко підкреслює: *«Не розуміння минулого, не його тлумачення, не його реконструкцію, а саме так: його інтегральне воскресіння»* [67, с. 109]. Тож саме науковці й, зокрема, історики, філософи, культурологи та соціологи та їхній науковий доробок є тим фундаментом, без якого будь-яка влада не зможе вибудовувати якісну державну політику на основі наукових фактів. В цьому контексті можна згадати твердження П. Нора: *«безперечно, не буває історії ані без історичної уяви, ані без патетики, що прив'язується до будь-якої зниклої речі, але якщо романне письмо залишається письмом, якому все дозволено і від якого всього навіть вимагають, то історик, навпаки, – це той, хто знає і говорить те, що історія дозволяє»* [110, с. 79-80]. Також доречно звернутися і до французького історика Ж. Ле Гоффа, який писав, що життя і окремої людини, і цілих суспільств є пов'язаним з образами і реаліями одночасно. На думку Ле Гоффа, ті образи, що є сферою зацікавлень історика, є колективними.

Вони створені випадковостями історії, *«змінюються, трансформуються. Вони виражаються словами, темами. Вони передаються в традиціях, запозичуються однією цивілізацією від іншої, циркулюють у діяхронному світі класів та суспільств. Вони також належать до суспільної історії, не замикаючись у ній»* [125, с. 597].

Свою, окрему роль у сфері пам'яті відіграють традиції, звичаї, патерни поведінки та цінності народу, тобто *неінституціалізованої спільноти*. Ми назвали їх неінституціалізованою пам'яттю. Неінституціалізованим досвідом ми можемо назвати певні практики, які вважаються звичними для суспільства, сприймаються ним як щось природне, а також можуть повторюватися. Такий досвід формується, діє і розповсюджується не через примус чи заохочення з боку держави та не в межах організованих структур чи спільнот. Часто в цьому контексті мова може йти про традиції чи звичаї, щось, що повторюється без участі держави або офіційного об'єднання у формальні спільноти. Ще однією характерною рисою є певна символічність та історична тяглість (або уявлення про неї).

Прикладом такої ініціативи можуть бути різдвяні народні звичаї. Держава не формалізує ці традиції, не зобов'язує нікого колядувати, але також не забороняє цього. Щоб створити вертеп, не потрібні дозволи чи заохочення, не потрібно жодних формальностей. Це традиція, яка існує без участі держави. Водночас саме ця традиція дійсно є елементом колективної пам'яті, має давні історичні корені й поширюється на всю країну. На уроках української літератури чи історії у школах діти можуть познайомитися з цією традицією, але вона не залишається частиною навчального матеріалу і перетворюється у справжнє дійство, застосовується на практиці і є нині абсолютно звичною справою для великої кількості дітей та батьків. Фактично маємо справу з прикладом, коли пам'ять є живою формою суспільної активності. Водночас ця традиція не завжди була безпечною і святковою.

У совєтські часи ця та інші традиції, пов'язані з релігійними святами, засуджувались. Активність дітей під час великодніх чи різдвяних свят могла

викликати додаткові проблеми як для самої дитини, так і батьків. Часто вчителям доводилося влаштовувати чергування чи патрулювання й «ловити» своїх учнів за здійсненням обрядів. Водночас люди намагалися обходити такі патрульні загани. В тематичному номері журналу «Локальна історія» 2025 року є розповідь отця І. Рибарука, котрий переказує хитрість, націлену на те, щоб діти могли заколядувати: *«Мені розповідали, що у Криворівні один бригадир із колгоспу на Різдво кликав до себе всіх учителів у гості й забавляв їх аж до ранку. Так він убезпечував дітей-колядників, щоб їх не половили й батькам за це нічого не було»* [26]. Під час культурних заходів, у літературно-мистецьких творах або в медіа бачимо популяризацію цих традицій. Однак маємо розуміти першість. Адже в цьому випадку традиція передуює масовому продукту, а не навпаки.

Ще одним прикладом таких формально не організованих, але живих традицій є приготування борщу. Жива, народна звичка готувати традиційну українську страву отримала своє політико-інституційне продовження. Культура приготування традиційного українського борщу було внесено до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО [273]. Традиційна страва української кухні має безліч індивідуальних рецептів та доповнень до них. В різних регіонах і навіть в різних домівках його можуть готувати по-різному: з рибкою, грибами, сухофруктами, з квасолею або без тощо. Однак саме борщ є тією формою народної солідарності, яка була створена не за наказом чи примусом держави. Наведені, та ще багато інших, приклади мають на меті показати, що пам'ять є цілком реальним актом дії. Вона може функціонувати в суспільстві, зберігатися цілими поколіннями та нести в собі символічний сенс. І вже потім у деяких випадках, зокрема за політичної потреби може віднайти інституціалізоване продовження. Французька філософія С. Вейль влучно зауважила: *«потрібно щось таке, що населення могло би любити природно, усім серцем, усім своїм минулим, усіма своїми традиційними устремліннями, а не через навіяння, пропаганду або іноземне втручання»* [23, с. 30].

Важливим також є розуміння, що усі дієвці, про яких ми згадували вище, постійно взаємодіють між собою. Держава мусить зважати і реагувати на народні практики та запити суспільства під час формування політики пам'яті. Інколи це відбувається без посередників, а часто вони також необхідні, щоб забезпечити якомога ширше залучення різних верств та груп суспільства при обґрунтуванні та ухваленні рішень. В цьому випадку активна громадянська спільнота та наукові товариства виконують свою важливу роль. Неінституалізовані форми пам'яті можуть перетворюватися державою на компонент політики пам'яті, разом з тим державна політика також впливає на сприйняття людей. Тож можемо сказати, що сфера пам'яті є синтезом повсякденних суспільних практик (традицій, звичаїв) та інституціалізованих рішень, спрямованих на символічне прийняття певної картини минулого для усього суспільства в межах держави. П. Нора зауважує: *«Тією мірою, якою пам'ять тісно залежна від пережитого досвіду й інтегрована в історію певної групи, що формує своє визначення щодо нього, вона залишається певним чином зачненою в цю групу, і ті, хто цю історію не розділив, не можуть комунікувати з цією пам'яттю»* [110, с. 197].

Ми вже зазначали, що впродовж перших років після проголошення незалежності питання формування політики пам'яті й віднайдення своєї національної ідентичності, позбавленої нашарувань советської та імперської доби, не було пріоритетним завданням керівництва держави. Пам'ять про історичний період формування української нації у ХІХ – на початку ХХ ст., українську державність та національно-визвольні змагання 1917-1921 р., а також пам'ять про власну культурну самобутність була частково втраченою. Те саме стосується й давніших періодів історії. У советський період ці теми або приховувалися, або факти про них були надзвичайно спотворені.

Советські ідеологічні органи виривали з української історії потрібні їм події і подавали у контексті «дружби народів». Пам'ять про козацьку добу існувала у розрізі міфу про Переяславську раду як велике братське об'єднання 1654 р., а також зі сприйняттям українського народу нижчим

стосовно російського. Гетьман Богдан Хмельницький пішов «під високу руку» московського царя; тим самим заслужив на пам'ятник у центрі української столиці. Однак саме цей монумент можемо вважати маркером з подвійним сенсом. Адже окрім «дружнього до царя» козацького очільника на Софіївській площі в центрі Києва стоїть пам'ятник славетному гетьману Війська Запорозького, який уособлює волелюбність і непокірність українського духу, звитяжну боротьбу проти гніту й розбудову власної ранньомодерної держави. Тож у випадку з цим пам'ятником українській владі було достатньо трішки змінити акцент у діяльності постаті гетьмана, щоб перетворити маркер ще імперської доби на питомо український.

Водночас маркерів імперської та совєтської доби в Києві та інших населених пунктах України залишалися тисячі. Важко було знайти бодай одне маленьке містечко, де б не стояв постамент з монументом Леніну або не було совєтського пам'ятника невідомому солдатові. Щонайменше мали бути червона комуністична зірка й табличка про героїв так званої Великої вітчизняної війни, з обеліском або без, кургани чи братські могили уздовж доріг. Як пише Р. Козеллек, *«необхідність віднаходження смислу в насильницькій смерті чи пресупозиції цього смислу така ж стара, як і здатність людей до взаємного винищення в самій історії»* [80, с. 303]. Більшість вулиць, авжеж, центральних, були названі на честь більшовицьких чи комуністичних діячів. Разом з тим, держава якщо й намагалася приділяти увагу історії та пам'яті, то робила це максимально обережно, намагаючись не зашкодити і не порушити суспільної стабільності. Хоча все ж деякі, часто символічні, кроки з відновлення пам'яті про власне минуле, зокрема й періоду державотворення, робилися. Національна символіка отримала більшого розповсюдження, змінили назви деякі топоніми, певну увагу приділили діячам українського визвольного руху.

На питанні *символів* варто зупинитися окремо. Закріплення на державному рівні національних символів ще мало історичне обґрунтування. Державною символікою стали символи, що є питомо українськими,

національними, історичними. Цей крок був ще одним символічним жестом, що відокремлював новоповсталу державу від совєтського минулого. Натомість символіка держави вказувала на давню державотворчу традицію України й тяглість її історії. Стаття 20 Конституції України [282] говорить, що державними символами України є Державний Прапор, Державний Герб та Державний Гімн. У статті зазначається, що малим Державним Гербом України є тризуб, знак княжої держави Володимира Великого. *«Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького»* [282]. Тризуб також був гербом УНР. Тобто герб незалежної України поєднує в собі знаки княжого періоду, козацької доби й часів національно-визвольних змагань. Затвердження офіційних державних символів є фактично одним з перших і разом з тим ключових наративів політики пам'яті. Символи, що звертаються до історії й показують як всередині держави, так і назовні тяглість традицій державотворення, є важливим кроком для сприйняття України як незалежної, суверенної держави з багатою історією. Державні символи також перетворилися на маркери легітимності України. Держава не могла не інтегрувати власну символіку в суспільство. Офіційні символи поширювалися та займали чільні місця в різних сферах, зокрема в державних установах, у сфері освіти, під час офіційних заходів тощо. Це допомогло вкоріненню у громадян розуміння свого та ототожненню себе з символами. Офіційні символи України легко запам'ятати та відтворити, схематично зобразивши тризуб.

Можемо спостерігати, що ці символи з часом стали елементом звичайного щоденного досвіду людей. Вони не отримали якогось масового опору чи несприйняття й утвердилися як природний елемент держави. Державні символи також виконували інтегративну функцію, адже об'єднували різні регіони та соціальні групи, хоч спочатку ця інтеграція і проходила з певним несприйняттям частиною суспільства, суперечностями та дискусіями, зумовленими передусім неоднорідністю у досвідах і, власне,

колективній пам'яті різних груп. У цьому і є її головна особливість та важливість. Інституалізація державних символів виконала свої завдання, хоч на це і знадобився час, суспільне осмислення й засвоєння. Затвердження національних символів перетворилося на один з базових інструментів держави у впровадженні політики пам'яті в Україні. Держава фактично окреслила символічні межі національної ідентичності й закріпила власну легітимність за допомогою історії. Як один елемент у поєднанні з іншими заходами у сфері політики пам'яті, державна символіка цілком справедливо може розглядатися одним з найважливіших чинників консолідації почасти «зсоветщеного» суспільства.

Державна політика пам'яті була дуже компромісною й намагалася постійно балансувати між розділеним на дві ідентичності народ. Державі також належало повернути собі прикметник «народний», який є досить активним та має кілька різних конотацій. Советська конотація не могла залишатися. Народне мало стати дійсно своїм для суспільства. Як писав сучасний французький мислитель А. Бадью, *«досить поглянути, що означають вирази “народний комітет”, “народний рух”, ... і навіть на рівні держави “народна демократія” ... щоб констатувати, що прикметник має на меті політизувати іменник, надати йому ауру, що об'єднує, з одного боку, розрив з пригніченням, а з другого – сяйво нового колективного життя ... Той факт, що рух або повстання “народні”, все-таки відносить той чи той епізод історії до пункту, де виникає питання емансипації»* [11, с. 127].

Українській політиці пам'яті знадобилося досить багато часу, щоб відійти від фрагментарних та ситуативних, часто компромісних, рішень до системної та організованої діяльності. Водночас ми бачимо, що розвиток підходів до формування політики пам'яті накладається на трансформаційні процеси у середині самого суспільства. Знадобився час, щоб зрозуміти, що колективна та історична пам'ять відіграють ключову роль у процесі формування національної ідентичності та можуть бути ресурсом держави у сфері інформаційної безпеки, а також легітимації рішень щодо низки питань

внутрішньої і зовнішньої політики. Рішення держави, як мають не просто схвалення народу, а вважаються ним як обов'язкові до виконання вимоги, мають значно вищу силу ніж ті, котрі отримують опір суспільства.

Важливо згадати про певний розвиток наукового середовища у сфері гуманітаристики. Напевно, не можна ствердно сказати про значний стрибок в тематичних дослідженнях і сотні нових кафедр, однак важко заперечити, що українська наукова думка бодай частково позбулася так званої скляної стелі. За советських часів загальна політика комуністичної ідеології та відповідний нагляд дозволяв досліджувати історію, а разом з нею й літературу та інші гуманітарні дисципліни з вигідного для себе погляду. Нерідко українські історики свідомо обирали пріоритетом своїх досліджень і предметом зацікавлення археологію чи якісь інші старі віки. Логіка такого підходу була надзвичайно простою. Що далі в історію сягає якийсь період, то більша ймовірність, що советська ідеологія заполітизує його і привласнить собі. Саме тому давні періоди вважалися більш безпечними для об'єктивного, незаангажованого дослідження.

Після здобуття Україною незалежності питання розвитку науки загалом, як і спеціальні історичні чи історіософські студії стали далеко не першим пріоритетом держави. Разом з тим, Україна не встановлювала жодної цензури на теми. Відтепер дослідники, зокрема історики, могли дозволити собі вивчати значно ширший спектр тем, ніж раніше, а історичні дослідження виходили за межі обмеженого советського простору.

Окремим напрямом діяльності дослідників стала робота в архівах. Деякі архівні фонди, які в советські часи були заборонені, ставали відкритими для досліджень. Цей факт сприяв початку суспільного осмислення трагічних і травматичних епізодів своєї історії. Нова архівна політика допомогла сформувати доказову базу для академічних та публічних дискусій про часи колоніального гніту, а найбільше про часи тоталітарного советського режиму. Таким чином, з доробку великої кількості індивідуальних праць, періодичних публічних обговорень щодо окремих

історичних тем формувалася історична пам'ять, якої важко було уявити за десятиліття перед цим. Можна навіть говорити про певну демократизацію пам'яті, яка прийшла на зміну ідеологічно-контрольованій зашкарублій системі. Відкритість системи та можливості для розвитку академічної спільноти, у тому числі й академічної мобільності, з'явилася не одразу й була доволі фрагментованою. Значний і помітний стрибок система зробила вже після ухвалення низки декомунізаційних та деколонізаційних законів та інших нормативно-правових актів. Цей активний процес почався після 2014 р., а поглибився ще більше після 2022 р. Таким чином, розвиток академічного середовища та архівної політики став важливою складовою еволюції політики пам'яті в Україні. Інституціалізація наукових досліджень і відкриття архівів сприяли формуванню більш складного, багатоголосого бачення минулого, що впливало як на державні рішення, так і на ширший публічний дискурс.

Про певні зародки системного погляду на формування державної політики пам'яті можна говорити у контексті запровадження в Україні національної валюти гривні. Вкотре можна звернутися до доробку О. Гнатюк, яка пише про місце героя в каноні: *«роль національних героїв (а також національних свят) полягає в консолідуванні спільноти через звернення до спільних вартостей і конструювання спільноти символів. Співіснування зразків, які у свідомості вагомих суспільних груп є непеєднаними, провадить до загострення конфліктів: замість того щоб консолідувати, герої поглиблюють поділи»* [37, с. 459]. Попри те, бажає держава цього чи ні, однією з найдієвіших форм популяризації постаті в історії можемо назвати розміщення його або її портрета на банкнотах і монетах. Принаймні, у 1990-2000-х, коли готівкові кошти були головним засобом розрахунку, портрети діячів різних епох на гривнях українці бачили щодня. Можна назвати це свого роду нативною рекламою або комунікаційною кампанією, адже підбір постатей, яких зобразили на банкнотах, уособлював собою короткий переказ української історії. За ним на

купюрі номіналом 1 грн зображався князь В. Великий; на 2-гривневій банкноті розміщено портрет князя Я. Мудрого; на 5-гривневій зображався гетьман Б. Хмельницький; на 10 гривнях був портрет гетьмана І. Мазепи; на банкноті номіналом 50 грн розміщено портрет Голови Центральної Ради М. Грушевського; на 100 гривнях зображався Т. Шевченко; на 200-гривневій купюрі портрет Л. Українки, а на банкноті 500 грн портрет філософа Г. Сковороди. Згодом з випуском купюри у 1000 грн на ній зобразили академіка В. Вернадського. Логіка такого «пантеону» передбачала утвердження в свідомості українців, принаймні на інтуїтивному рівні, важливої ролі зазначених постатей в історії.

Особливо дискусійним стало рішення розміщення на купюрі номіналом 10 гривень гетьмана І. Мазепи. Це трапилося передусім через викривлене советським поглядом на історію трактування постаті гетьмана. Після схвалення дій Б. Хмельницького щодо «об'єднання братських народів», гетьман І. Мазепа вважався імперською російською, а пізніше і советською владою як зрадник, котрий після років служби царю Петру І перейшов на бік шведського короля Карла XII у Північній війні 1700-1721 рр.

На рівні з іншими діячами світового масштабу, постаті яких викликають щонайменше бурхливі обговорення у різних середовищах, українські дієвці інколи наражалися на неоднотайність у поглядах всередині держави. Звичною справою є приклади, коли одні й ті ж постаті можуть вважатися героїчними для представників суспільства однієї держави і неприйнятними чи злочинними для іншої. Як ми вже досліджували у своїй розвідці «Герой як символ і елемент колективної пам'яті нації. Творення героїв у сучасну епоху» [27], дискусії навколо теми українських історичних постатей досить часто мали упереджений характер. Однак так само часто причиною були не об'єктивні факти, а скоріше сформоване хибне уявлення про ці факти і, як наслідок, про самих дієвців. Хоч з часом ситуація змінилася, спочатку постаті С. Бандери, І. Мазепи, С. Петлюри, Р. Шухевича зараховувалися саме до неоднозначних. У статті ми зверталися до полеміки,

що виникла у зв'язку з розміщенням на купюрі номіналом 10 гривень у 1996 році портрета І. Мазепи. Ми також згадували про В. Ющенка, котрий у 1993-2000 роках очолював Національний банк України та фактично відповідав за впровадження монетарної реформи. В. Ющенко стверджував: *«портретний ряд на українських банкнотах – це данина вдячності тим, хто відігравав історичну роль у нашому національному і державному становленні»* [158, с. 206-207]. Він також розповідав, що отримував численні закиди на свою адресу за те, що, мовляв, на українській банкноті розміщено портрет буцімто зрадника, а дискусії про те, щоб портрет гетьмана І. Мазепи замінили на когось іншого, тривали ще довго. В. Ющенку доводилося пояснювати, що постать гетьмана є цілком однозначною в історії України й мови про його зрадництво бути не може.

У 2025 році Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» [287]. Закон визначає, що: *«метою політики національної пам'яті є формування спільного розуміння минулого шляхом відновлення та збереження національної пам'яті, підтримки досліджень з історії України та її популяризації для зміцнення єдності Українського народу»* [287]. Однак, варто повернутися в часі дещо назад і зазначити, ще перед цим, у середині 2000-х років, саме за часів, коли В. Ющенко був президентом, українська політика пам'яті почала виглядати більш цілісно. У 2006 році був створений Український інститут національної пам'яті (УІНП), який має статус центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу [281]. В цей час також архіви почали розсекречувати деякі свої фонди. Зросла увага держави до історії козацької доби. Постать вже згадуваного гетьмана І. Мазепи й події Північної війни отримали державницьке визнання без жодних двозначностей та простору до інтерпретацій. У м. Батурин спочатку з'явився хрест в пам'ять про жертв Батуринської трагедії, яку президент вважав співзвучною з трагедією Голодомору. Він проголосив: *«Для нації є*

вибір: пам'ятати історичні трагедії та усвідомлювати їх уроки, або знову їх переживати. Наступні покоління будуть змушені платити за нинішнє духовне каліцтво. Відродження Батурина – наш громадянський обов'язок» [46, с. 577]. А у 2009 році в тому ж Батурині відбулося урочисте відкриття відбудованого палацового комплексу останнього гетьмана К. Розумовського, а безпосередньо в палаці була підготовлена виставка «Українське відродження» [46, с. 599].

Загалом можемо говорити, що період президентства В. Ющенка став потужним імпульсом для осмислення й чітко артикульованої державної позиції щодо подій Голодомору 1932-1933 рр. Тема розкриття подробиць советського злочину проти українців і можливість рефлексії щодо трагедії стала центральним елементом національного історичного наративу й отримала системну підтримку держави. Трагедія Голодомору була представлена як ключовий досвід національної травми, а не лише факт історії.

В часи президентства В. Ющенка на державному рівні було ініційовано ряд заходів для інституціалізації пам'яті про Голодомор. Зокрема, йдеться про офіційне визнання Голодомору геноцидом українського народу, сприяння активізації меморіальних практик та дослідженням теми. Промову Ющенка з нагоди 75-х роковин Голодомору можна сміливо назвати історичною, адже і досі вона активно згадується в публічному просторі. Фраза «Вони вже тут. Вони довго йшли» знайома багатьом [257]. Тема пам'яті про Голодомор увійшла в офіційний календар, систему освіти та загалом публічний простір, чим дозволила відкрити для суспільства цю трагедію й осмислити її. Про те, як травма Голодомору вплинула на український народ, ми детальніше згадаємо в наступному підрозділі нашого дослідження.

Також вважаємо доречним наголосити, що важливою особливістю політики пам'яті цього періоду стало поєднання державних рішень із активною участю громадянського суспільства та академічної спільноти.

Держава не лише підтримувала дослідження та публічні дискусії, а й намагалася надати їм чітке політичне й символічне оформлення та забезпечити поширення. У такий спосіб травма Голодомору, що безумовно вплинула на ідентичність українців, увійшла у ширший наратив боротьби за право на власну історичну інтерпретацію трагедії. Таким чином, можемо стверджувати, що державна політика пам'яті щодо Голодомору за президентства Віктора Ющенка стала прикладом активної державної інтервенції у сферу історичної пам'яті. Вона засвідчила перехід від обережного та фрагментарного підходу попередніх років до конкретних дій в межах сформованої візії, у якій пам'ять розглядалася як ключовий ресурс націєтворення, легітимації держави та символічного розриву з совєтським минулим.

Цікавим і водночас показовим може бути приклад телевізійного шоу «Великі українці», яке вийшло на телеканалі «Інтер» у 2008 році та адаптувало британський проєкт. Організатори стверджували, що за 8 місяців проєкту отримали близько 2,5 млн голосів телеглядачів [260]. Показовим цей проєкт є перед усім тому, що в ньому добре простежується та фрагментарна ідентичність, яка досі була притаманна українцям. У сотню найвизначніших діячів та дієвиць України увійшли, зокрема, В. Ленін, який зайняв 23 місце, а також Л. Брежнєв, М. Ватутін, О. Стаханов, С. Ковпак, І. Кожедуб та інші. У сотні було також представлено чимало чинних на той момент політиків, зокрема В. Ющенко (20 місце), Ю. Тимошенко (21 місце), В. Бойко (50 місце), В. Янукович (62 місце). Деякі діячі з часом показали своє справжнє обличчя, а на той момент були популярними публічними особистостями. До першої десятки найвеличніших українців усіх часів увійшли: Ярослав Мудрий, Микола Амосов, Степан Бандера, Тарас Шевченко, Богдан Хмельницький, Валерій Лобановський, В'ячеслав Чорновіл, Григорій Сковорода, Леся Українка, Іван Франко [260]. Водночас під час проєкту трапився скандал. Історик і шеф-редактор проєкту В. Кіпіані припустив, що оприлюднені результати голосування можна поставити під сумнів. В. Кіпіані

зазначає, що «вкидання голосів» могло бути цілком спрямованою акцією. У списку довгий час лідирував С. Бандера, однак в останній день голосування за кандидатуру Я. Мудрого надійшла аномальна кількість голосів, понад 550 тис., в той час як за цілий попередній місяць їх було близько 60 тис. [260]. Це було зроблено з метою недопущення перемоги й отримання звання найвеличнішого українця провідника ОУН С. Бандери. Його постать була однією з тих, кого різні категорії суспільства сприймали з абсолютно протилежними емоціями. Власне цей приклад ілюструє різноголосність у питаннях єдності навколо питань пам'яті, історичних подій та героїв в українському суспільстві 2000-х років.

Після президентства В. Ющенка увага держави до історії та політики пам'яті дещо згасла. Ба більше, державна політика у цій сфері більше орієнтувалася на Росію та її наративи про спільність історії та «братні народи». Можна стверджувати, що державна політика відійшла від декларування своєї позиції щодо історії, подій та діячів і обмежилася формальним жестами, яких неможливо було уникнути. Озвучування чіткої позиції щодо советського періоду, який, безумовно, був надзвичайно травматичним, також уникалося. Зокрема й змінилася державна позиція щодо трагедії Голодомору. Він часто позиціювався не як геноцид українців, а як загальна трагедія Советського Союзу. Крім того, зменшилася увага до меморіальних заходів та культурно-просвітницьких ініціатив. Показовою також була зміна акцентів у викладанні різних гуманітарних дисциплін, зокрема й історії у закладах освіти. Освітній простір чи не найбільше ілюстрував відсутність чітких орієнтирів та цінностей і непослідовність у сфері політики пам'яті. Політика у сфері освіти зазнала змін, зокрема певного пом'якшення інтерпретацій минулого окремих тем, зокрема вже згаданої теми советського періоду історії та подій національно-визвольних змагань. Це певною мірою сприяло збереженню у частини суспільства інертного ставлення до історії та водночас не сприяло формуванню національної ідентичності.

Попри це, якщо подивитися глобально на весь період незалежності України, держава все ж намагалася поступово вибудовувати певні законодавчі межі погляду на історію і працювати з історичною пам'яттю. Нова віха у сфері політики пам'яті наступила після подій Революції гідності та російської анексії українського Криму і військового вторгнення на схід України. Та частина суспільства, яка намагалася дотримуватися певного нейтралітету або взагалі відстоювала питома російські наративи, втратили свої аргументи. Російські злочини були беззаперечними. Російські наративи про буцімто захист російськомовного населення чи «братні народи» також викликав великий дисонанс. Держава в певному сенсі отримала імпульс для рішучих дій. Зокрема, й щодо кардинальних кроків у нормотворчій діяльності.

Надважливим для остаточної зміни парадигми державної політики пам'яті у напрямі націєцентричності стало ухвалення у 2015 р. Верховною Радою так званого *декомунізаційного пакета законів*. Найважливішим серед них можемо вважати Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [288]. Його ухвалення варто розглядати передусім як чітку офіційну морально-політичну оцінку тоталітарного советського минулого, а також задеклароване та інституціоналізоване відділення від нього навіть на рівні символіки та топоніміки. Закон чітко визнає комуністичний, а також нацистський режими тоталітарними та злочинними (стаття 2); забороняє пропаганду цих режимів та їхньої символіки (стаття 3); забезпечує розслідування та оприлюднення інформації про злочини, вчинені представниками режимів (стаття 5) [288]. Закон також вносив зміни до низки інших нормативно-правових актів, зокрема до Закону України «Про географічні назви», ухваленого у 2005 році, який фіксує принцип історичної обґрунтованості під час визначення назв топонімів [284]. Ухвалення Закону про декомунізацію, як його коротко називають, суттєво трансформувало увесь символічний простір України,

сформувало правову рамку для перейменування великої кількості міст, сіл та селищ, вулиць, площ, установ, закладів освіти та інших об'єктів, назви яких містили згадки про радянський режим або комуністичних діячів. Масові перейменування подекуди викликали шквал дискусій, однак не зустріли великого опору. За результатом перейменувань з мапи України зникла велика кількість радянських символів-маркерів, як чинника, що впливає на формування та утвердження тієї пострадянської ідентичності, про яку згадувала О. Гнатюк. Разом з тим в публічному просторі з'явилася велика кількість питомих українських символів та прізвищ, частина з яких були маловідомими на той момент, зокрема місцевими діячами і діячками. Це дозволяло поєднати демократичний підхід до вибору, збереження локальної пам'яті та укріплення формування національної ідентичності, що спирається на історію. Певний розвиток цього напрямку став можливим з ухваленням Закону України «Про деідаологізацію законодавства України» (2023) [285]. Документ спрямований на системне усунення радянських термінів, правових конструкцій та ідеологічно забарвлених норм із чинного українського законодавства. Можемо трактувати це як перехід від символічних кроків до глибшого перегляду інституційної спадщини СРСР, закріплюючи декомунізацію як довготривалий правовий процес, а не одноразову політичну акцію.

У ширший контекст формування політики пам'яті та ідентичності вписується Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [289], ухвалений у 2022 р. У ньому історична пам'ять визначається як один із ключових ресурсів ідентичності. У Законі запропоновано таке визначення терміну «українська національна ідентичність»: *«стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями»* [289]. Документ закріплює

проактивну роль держави у формуванні ціннісних орієнтирів та спільних історичних уявлень.

Окремо варто згадати законодавчі ініціативи, спрямовані на процес деколонізації публічного простору, які набули системного характеру після 2022 р. Вони спрямовані на подолання імперських і російсько-центричних наративів в історичній пам'яті, культурі та топоніміці, що засвідчує розширення рамок політики пам'яті від суто совєтського минулого до критичного осмислення ширшої колоніальної спадщини.

Загалом, можемо відзначити, що нормативно-правова база сучасної політики пам'яті України продемонструвала значний еволюційний розвиток від обережних і фрагментарних, а подекуди просто декларативних рішень 1990-х років до системної, інституціоналізованої моделі у 2010-2020-х роках. Однак, варто також зазначити про певне відкочування в політиці цієї сфери за президентства В. Януковича. Загалом законодавчі акти не лише фіксують офіційну інтерпретацію минулого, але й створюють механізми її впровадження в публічний простір, освіту, культуру та адміністративну практику, що свідчить про усвідомлення державою стратегічної ролі історичної пам'яті в процесах націєтворення та державної стійкості.

Про героїку, роль героя та ставлення громадян до героїв також варто поговорити окремо, оскільки з плином часу і діями держави все ж викристалізовується певний погляд українців на своїх визначних дієвців і дієвиць. Президент В. Ющенко вже наприкінці своєї каденції підписав знаковий Указ «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» від 28 січня 2010 [283]. У вступному абзаці йдеться, що Указ спирається на результати проведених наукових досліджень. Пункт 1 Указу затверджує необхідність визнання учасниками боротьби за незалежність України осіб, які воювали «у складі формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони “Карпатська Січ”, Організації

українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради» тощо [283]. В ті часи такий Указ все ще звучав неоднозначно для частини суспільства, однак з погляду сьогодення можемо констатувати, що це точно було державницьке рішення. Це твердження можемо підкріпити думкою О. Гнатюк, котра також відводила постаті героя окрему роль й зазначала, що постать героя у сучасному суспільстві часто залежить від усталеного культурного канону, однак на фоні політичних, державницьких рішень все ж може змінюватись, хоча і повільно, а *«істотний вплив на спосіб актуалізації згаданих героїв чи антигероїв має також форма тожсамості»* [37, с. 458-459]. В різні часи ролі особистості в історії приписували окрему, надзвичайно важливу роль. Одні народи вважають своїми героями міфічних чи напівміфічних постатей, воєначальників та борців з давніх часів, інші приписують цю роль постатям недавнього минулого, зокрема визначним державним діячам або митцям. Також цілком можливим є поєднання у символічному пантеоні одного народу різних постатей.

У нашій статті [27] ми більш детально заглиблювалися в тему героїки й зазначали, що герой є тією постаттю, через яку нація ідентифікує й описує себе, навколо якої гуртується та розділяє цінності. Для розкриття цієї теми можна навести кілька визначень провідних світових науковців. Французький історик Е. Ренан визначав головним капіталом для формування національної ідеї героїчне минуле, великих людей і славу [221]. Можна спостерігати численні приклади того, що герой перетворюється на певний символ, який є орієнтиром і допомагає нації у її становленні та самоствердженні. У статті ми також наводили розмисли П. Нора та А. Ассман про те, що індивіди беруть участь у спільній пам'яті та спільній ідентичності через спільні символи. Досліджуючи теорію П. Нора, науковиця А. Ассман підкреслює: *«Нація ... конкретизує свою надчуттєву єдність за допомогою політичних символів»* [9, с. 143]. Часто постать героя є уособленням народу. Це в якомусь сенсі найкращий представник чи представниця народу. Герой стає безумовним

взірцем у своїй сфері діяльності, а його авторитет зазвичай не викликає сумнівів. У своїй розвідці ми також підкріплювали цю думку й наводили твердження Дж. Кемпбела [78] про те, що герой поєднує в собі різні характеристики, які народ зазвичай сам собі приписує, й у цьому сенсі є збірним образом. Науковець зазначає, що герой обов'язково проходить певну архетипову подорож та має змінитися після її закінчення. Нерідко ця подорож героя стає стійким елементом колективної пам'яті народу та лягає в основу його націєтворчого міфу. Дж. Кемпбел наголошує на цій особливій ролі героя й описує її так: *«візії, ідеї та осяяння такої особи чисті, ... і розповідають вони не про сучасне дезорієнтоване суспільство і психіку, а про те незамулене джерело, з якого суспільство відроджується. Герой гине в сучасності, але відроджується для вічності як досконалий, універсальний, узагальнений образ»* [78, с. 25]. Т. Карлайл [75] своєю чергою наводить кілька типів героїв, яких людство потребувало у різний час. Вчений стверджує, що в різні епохи герої мали відповідати певним характеристикам, й ділить героїчних постатей історії за наступними означеннями: герой як божество; герой як пророк; герой як поет; герой як священник; герой як людина слова; герой як правитель. Карлайл надавав постаті героя ексклюзивну і визначну роль. На його думку: *«історія світу – це біографії відомих людей»* [75, с. 23]. Можна дещо не погодитися з думкою про те, що результат подій та загальний плин історії залежить від конкретних персоналій. Однак можемо погодитися з тим, що історичні події у масовій свідомості дійсно часто асоціюються з певними дієвцями і дієвицями. Якщо мова йде про той чи інший політичний процес чи періоди воєн, то перші асоціації про події будуть стосуватися правителів та військових діячів, зазвичай командирів, а також з локаціями, де відбувалися визначні битви чи інші події. Якщо розглядати конкретний історичний період з акцентом на культуру та мистецтво, то не уникнемо узагальнення цілої епохи у кількох прізвищах найвизначніших дієвців. До героїчної тематики часто звертаються представники різних сфер діяльності. Митці у своїх творах зображують і

часто романтизують героїв, про них пишуть наукові праці, досліджуючи різні аспекти життя та діяльності. У своїй розвідці ми також зазначали, що герої є певними провідниками пам'яті в тому сенсі, що вони допомагають знаходити у минулому відповіді на питання, які постають у сучасності, й формувати дороговкази на майбутнє. Разом з тим, варто розуміти, що ці знахідки минулого формуються під впливом різних чинників й можуть по-різному трактуватися, тож у своїй основі є суб'єктивними. Нерідко невизначеність у сучасності може викликати сумніви чи навіть страх, саме тому за відповідями звертаються до минулого. Зокрема, Дж. Берджер зазначав: *«Страх перед теперішнім веде до містифікації минулого. Минуле – це джерело, з якого можемо черпати висновки, щоб діяти. Культурна містифікація минулого призводить до подвійної втрати. Твори мистецтва виявляються віддаленішими від нас, ніж могли б, а минуле пропонує менше висновків, які можна втілити в дії»* [16, с. 15].

Можемо також говорити про те, що тема героїки значною мірою була переосмислена у сучасному світі й сучасній гуманітаристиці, зокрема, після Другої світової війни. Думка Т. Карлайла, яку ми наводили вище, втрачала свою актуальність. Сучасний світ став значно інклюзивнішим. Власне під таким кутом на історичні події та роль особистостей у них почала дивитися сучасна наука. В певному сенсі можна назвати це перетворенням елітаризму на егалітаризм, від постаті військово-політичного керівника до жертви звичайного солдата, меморіалізації. Воєнні дії, мільйони загиблих та знищені міста продемонстрували західному світу жах мілітаризму. Сприяли переосмисленню війни засоби масової інформації у широкому сенсі цього слова, а також можливість фіксації, документації та розповсюдження знання про війну. Відтепер жахи війни, зокрема масові злочини більше не були легендами, вони були зафіксовані, а численні жертви ідентифіковані. Особливу роль у цьому процесі зіграло поширення медіа та фотографії. С. Зонтаг зазначала: *«Фотографія стала одним із основних способів проживання досвіду і створення певної подоби залученості»* [74, с. 19]. Разом

з тим, Р. Барт розмірковує про скандальний ефект, який несе фотографія. Фото, як зауважує філософ, не має ефекту відтворення чогось старого, натомість *«радіше надає підтвердження: те, що я бачу, насправді існувало»* [13, с. 113]. Варто зауважити, що фотографії, які доходять до масової аудиторії, є результатом відбору з-поміж багатьох інших. Вони є результатом вибору редакторів медіа і навіть самих авторів, які публікують їх в доступних для них ресурсах. А фото, які увійдуть в історію, є результатом «вибору з вибраного».

Зафіксовані на фото миттєвості перетворюються на елемент пам'яті, який підтверджений самою світлиною. Велика кількість фотографій, які слугують джерелами і документують події, робить неможливим ігнорування цих зображень і, як наслідок, подій, що з ними пов'язані. Роль та заслуги перед Батьківщиною великої кількості людей емоційно й фактично підтверджена груповими зображеннями цілих військових підрозділів, медиків. Фото солдатів в одностроях замінили собою портрети військово-політичних діячів. А. Ассман [9] наводила приклад творів Шекспіра, в яких після битв зазвичай перераховувалися й оплакувалися імена невеликої кількості їхніх учасників: саме вони, стаючи носіями колективного імені, заслуговували на те, щоби увійти в суспільну пам'ять. Більшість же «пересічних» полеглих залишалися безіменними. Науковиця влучно висловилася про це так: *«слава обраних живиться безславністю багатьох»* [9, с. 67]. Саме така практика була звичною і в часи елітарних героїв Т. Карлайла у ХІХ ст., і значно раніше. Водночас, у сучасному світі держави не можуть собі дозволити нехтувати і зневажати героїзм та жертву сотень чи тисяч своїх громадян, якщо ця жертва була. У книзі «Життя на межі» літературознавиця Т. Огаркова та філософ В. Єрмоленко стверджують, що під час війни люди завжди помирають за когось, а не просто так: *«Жодна смерть уже не є приватною справою. Вона не лише засмучує — вона зобов'язує. Вона є початком, а не лише кінцем»* [111, с. 17]. В цьому контексті варто згадати, як С. Зонтаг [224] розмірковує над значенням

фотографії (а в широкому сенсі можна говорити і загалом про медіа на війні [232]). На її думку, фотографія не може запобігти війні чи полегшити людські страждання, водночас вона може бути її свідком і тим самим навчити нас чогось про світ і людське існування [224]. Сучасні герої – це не персонажі легенд чи літописів, вони абсолютно реальні, їхні сторінки в соціальних мережах, особисті фото й відео можуть розповісти про те, ким були, чим займалися, що думали ці люди. Ба більше, навіть під час війни героїчний вчинок чи загибель також можуть мати цілком реальне, зафіксоване підтвердження. Водночас це документування набуває іншого, значно більшого і важливішого сенсу, стає справді сакральним. Про це влучно висловився Р. Барт: *«Фотографія занотовує безпосередню присутність у світі – співприсутність; але ця присутність не постає лише як політичний чин (“за допомогою зображень брати участь у сучасних подіях”), вона також і метафізичного татунку»* [13, с. 115]. Україна в перші десятиліття незалежності та Україна після 2014 року мають різючі відмінності у підході до героїзації та меморіалізації. Авжеж, з початком нападу Російської Федерації на Україну у 2014 р. кардинально змінилися умови існування великої кількості громадян і держави загалом. Україна стикнулася з питаннями про самовизначення суспільства під час або після війни, які дуже влучно описала Дж. Батлер. Науковиця стверджує, що суспільство має визначитися з тим, чиї життя вважаються цінними й будуть оплакуватися у разі загибелі: *«можемо осмислювати війну як розподіл суспільств на тих, кого оплакують, і на тих, кого – ні»* [14, с. 86]. Подібне узагальнення робить А. Ассман. За її твердженням *«будь-яка культура починається там, де люди ховають інших людей. Гідно провести покійних в останню дорогу й попрощатися з ними є першочерговим обов’язком людей перед іншими людьми»* [8, с. 41]. Народи держав світу, зокрема заходу, після Другої світової війни одностайно зійшлися на думці, що важливим є кожне життя. Водночас осмислення самої війни й перетворення її подій зі спогадів очевидців на символи, що пізніше стануть елементами колективної пам’яті та

чинником ідентичності, забирає багато часу. А. Ассман відводить проміжок часу у щонайменше 15-30 років для меморіалізації таких подій. [166, с. 24]. Час особливо необхідний у випадках, коли спогади і досвід людей тривмують або викликають сором. Власне на прикладі осмислення масштабів і наслідків Другої світової війни ми можемо спостерігати багато прикладів з різних країн. Так само можемо взяти до уваги приклад балканських держав, які пережили складний воєнний досвід у 1990-х. У перші десятиліття незалежності Україна так само мала справу майже виключно з досвідом Другої світової війни.

Однак з початком російської агресії у 2014-му та повномасштабного вторгнення 2022 р. війна знову стала реальністю для українців. Роль військових стала визначною. Зрештою, багато з тих, хто опинився у війську, ще донедавна перебували в цивільному житті, представляючи абсолютно різні професії. Втрата кожного військовослужбовця чи військовослужбовиці є жахливою трагедією для суспільства та держави. В цьому контексті можна погодитись з твердженням Р. Козеллека: *«смерть сприймається не як відповідь, а лише як запитання, вона не творить смисл, а вимагає осмислення»* [80, с. 305]. Десятки тисяч загиблих військових, тисячі загиблих серед цивільних. Лише у 2025 р. за даними Моніторингової місії ООН з прав людини загинуло 2,5 тис. цивільних осіб та поранено понад 12,1 тис. осіб [237]. Частина з них відомі на всю країну, загально визнані та визнані державою герої, про когось дізналися в моменті. Частина з них відомі на всю державу та визнані державою герої, про когось дізналися в моменті, хтось залишиться у пам'яті своєї громади. Якоюсь мірою увага до сучасних героїв відповідала висловлюванню Л. Костенко про те, що *«лінію фронту національного порятунку у нас давно вже тримають мертві. А перемогти можна, лише коли її тримають живі»* [125, с. 388]. Площі міст та містечок заповнені маленькими прапорами на знак шани тим, хто загинув. Сільські, селищні та міські кладовища по всіх країні переповнені великими прапорами на високих щоглах. Алеї та цілі кладовища військових у кожному населеному

пункті обкладені квітами. Загиблих військових вшановують не тільки найближчі родичі, а громада й уся Україна. *«Політична функція солдатських цвинтарів та пам'ятників тим, хто пропав на війні, пов'язує окремо взятого полеглого громадянина з усією нацією, запорукою чого є згадка і пам'ять про смерть кожного, хто загинув на війні»* [80, с. 304].

У цій праці ми вже частково згадували про те, що деякі місця, події чи символи займають особливе місце у пам'яті окремих груп та цілих держав. Зазвичай вони мають значне емоційне і смислове навантаження і, як правило, кожен, або принаймні більшість суспільства розділяє це сприйняття. П. Нора дав означення такому сприйняттю та запропонував своє твердження подібним емоційним елементам пам'яті. Науковець зазначав, що об'єкти, символи та практики з минулого формують колективну пам'ять та відіграють свою важливу роль у формуванні ідентичності групи [219, с. 7]. П. Нора об'єднав свої розмисли у концепцію *«місця пам'яті»* (*lieux de mémoire*). Детальніше ми досліджували цю тему у статті «Роль колективної пам'яті у процесі формування спільнот: майдан як “місце пам'яті”» [29]. Слід одразу зауважити, що місцем пам'яті може бути не тільки якийсь фізичний простір чи об'єкт. Історичні будівлі, площі, монументи однозначно можуть бути місцями пам'яті, у них чи поблизу них люди фізично можуть збиратися. Разом з тим поняттю місця пам'яті можуть відповідати історії або певні історичні події, ритуали та традиції, міфи та символи. Тобто це щось, що здатне об'єднувати групи людей навколо спільного досвіду чи цінностей. Колективна пам'ять, яка виникає щодо таких місць пам'яті, може не завжди бути чітко задокументована чи інтерпретована. На перший план у цьому контексті виходить саме емоційне сприйняття приналежності до цього елемента пам'яті. П. Нора стверджує, що *«місце пам'яті полягає в утіленні на багатьох рівнях: вольовому, спонтанному, афективному, традиційному тощо. Ці символічні форми множинні, але всі немов згустки історичних елементів»* [110, с. 244]. Елементи, які ми окреслили означенням місця пам'яті, мають забезпечити у спільноті почуття спільності й солідарності, а

також створити стійкий взаємозв'язок між минулим і теперішнім. У вже згаданій статті [29] ми також зазначали, що можливим є одночасне виникнення кількох «місць пам'яті» відносно до певної події або іншого чинника, що спільнота перетворила його на елемент колективної пам'яті. Водночас одне місце пам'яті може входити в різні епізоди колективної пам'яті. Прикладом, який демонструє це твердження й водночас є дуже близьким для українців, є Майдан. Центральна площа Києва Майдан незалежності, яка сама по собі вже є місцем пам'яті, обросла великою кількістю додаткових сенсів. Окрім місця урочистих подій, парадів та концертів, як і личить центральній площі столиці, Майдан перетворився на місце сили і спротиву, гідності та згуртованості, набув сакрального значення. Саме слово «майдан» має тюркське походження і означає площу [65, с. 237]. Козаки збиралися на майданах у коло для розв'язання найважливіших питань. У містах та селах майдани ставали своєрідними центрами: духовними, адміністративними чи товариським, а також були місцем всенародного зібрання під час загроз. Саме цю функцію київський Майдан і виконував довгий час. Додатковий сенс, пов'язаний з боротьбою і народовладдям, Майдан здобув під час подій, які в українському сприйнятті зветься революціями: Революція на граніті 1990 р.; Помаранчева революція 2004 р.; Революція гідності 2013-2014 р. Л. Ставицька зазначає: *«Можна бачити нові обертони у слові майдан, яке стало персоніфікованим, я б сказала міфологізованим, втіленням революції з людським обличчям у прямому і переносному сенсі слова»* [136].

Ми вже детально розкривали події цієї теми у своїй розвідці [29]. Вперше Майдан став місцем масової успішної акції у 1990-му, ще за часів Советського Союзу. Наметове містечко, яке розгорнули студенти, й акція голодування об'єднала українців різних регіонів, професій та соціальних груп. До студентів доєднувалися шахтарі, робітники заводів і фабрик, інститутів. Акція продемонструвала позитивний результат злагоджених дій громадян. Українці вимагали перевиборів на засадах багатопартійності,

відставки голови Ради Міністрів України, націоналізації майна, повернення українських солдатів-строковиків в Україну та недопущення підписання нового Союзного договору [235]. Мітингувальникам вдалося домогтися виконання частини вимог, однак не всіх, зокрема вибори так і не відбулися. В будь-якому разі можна стверджувати, що події 1990 р. зафіксували у розумінні українців той факт, що Майдан Незалежності є місцем, де можна і треба збиратися для відстоювання своїх прав.

Вдруге центральна площа столиці зібрала сотні тисяч українців у 2004 році. Масові фальсифікації під час президентських виборів на користь провладного кандидата збурили суспільство. На Майдані Незалежності знову розгорнулося наметове містечко. Люди позначали свою приналежність до акцій, використовуючи в елементах одягу помаранчевий колір, що був кольором політичної сили опозиційного кандидата В. Ющенка. Локальні «майдани» проходили у великій кількості різних міст по всій Україні. Загалом вважається, що у різних подіях Помаранчевої революції взяли участь понад п'ять мільйонів громадян. М. Маринович згадував події так: *«Майдан вирує і дивується: звідки раптом у людей стільки сили? ... А Майдан сміється. А Майдан сильний ... Бо сильним був наш дух. Бо Правда була за нами»* [156, с. 78]. Майдан став справжнім місцем сили українського народу. Події 2004 р. були масштабнішими і обросли новими символами. Вони вкарбувалися в колективній пам'яті як боротьба за правду і справедливість, за свої цінності, зокрема тих, хто не брав або не міг брати в них участь. Майдан переміг. У оголошеному третьому турі виборів, призначених Верховним судом, перемогу здобув В. Ющенко (51,99 % голосів). Водночас перед цим у ході компромісних переговорів між ключовими політичними дієвцями того часу досягнуто домовленості щодо політичної реформи, за які проголосувала Верховна Рада. Україна стала парламентсько-президентською республікою.

Майдан 2004 р. створив прецедент у масовій кооперації і координації людей з усієї країни, став спільним досвідом, моментом емоційного

піднесення, розуміння сили єдності нації й саме таким увійшов у колективну пам'ять українців. Можемо інтерпретувати події Помаранчевої революції як показовий приклад «місця пам'яті» у концепції П. Нора. Багатошаровість сенсів також демонструється перетворенням Майдану-площі з місця політичних акцій у простір символів і сенсів, у якому викристалізувалися ідеї свободи, справедливості й демократії як засадничі цінності українського народу. Крім того, події 2004 р. також закріпили певний механізм комунікації між суспільством і владою. За ним політичного впливу набувала масова громадська мобілізація.

Ще одним і разом з тим найважливішим проявом сили та символічності Майдану є події 2013-2014 рр. Він почався з мирної акції на підтримку підписання Угоди про асоціацію з ЄС й отримав назву «Євромайдан». Ця назва була лаконічною і концептуальною, адже протест пропагував демократичні цінності, зокрема повагу до людської гідності, прав і свобод людини, які у європейському політико-правовому середовищі безумовно вважаються пріоритетами [65, с. 239]. Однак ця назва досить швидко змінилася на Революцію гідності. Детальніше ці події ми описували у статті «Роль колективної пам'яті у процесі формування спільнот: Майдан як “місце пам'яті”» [29]. Коротко описуючи події, варто зазначити, що у ніч з 29 на 30 листопада, після того, як президент В. Янукович відмовився від підписання Угоди з ЄС, загони міліції здійснили спробу силою розігнати мітингувальників, котрі знову встановили намети на центральній площі столиці. Кадри брутального побиття мирних людей швидко поширювалися. Того ж дня декілька тисяч людей вийшли проти свавілля силовиків. А ще наступного дня, 1 грудня, на Майдані Незалежності зібралося понад 500 тис. людей з усієї країни. На головній площі країни почали споруджувати барикади та встановлювати намети. Для підтримки порядку і захисту від спроб силового розгону з боку силовиків сформували «самооборону» Майдану. Активісти також взяли під контроль кілька адмінбудівель. Лідери опозиційних політичних сил намагалися вести перемовини з владою, однак

не домоглися жодних конкретних результатів. А. Бондар висловився про це так: *«Майдан був своєрідною мозаїкою історичних епох: антична катапульта й середньовічне давньоруське віче, козацька демократія та махновська вольниця, барикади Паризької комуни й конспірація Української повстанської армії, європейські вуличні бої 1960-х і польська «Помаранчева альтернатива» початку 1980-х. І це тільки те, що впадає в око з першого погляду»* [250].

Майдан об'єднав представників різних суспільних груп, людей, котрі говорять різними мовами й сповідують різні культурні традиції. Р. Семків стверджує, що фактично на Майдані було засноване *«еталітарне альтернативне джерело влади, яке у специфічний спосіб народиє офіційні владні структури “горішнього” Печерська»*. [129, с. 119.]. Водночас ті, хто перебував на Майдані, не вважали його довгостроковою альтернативою державній владі і були свідомі його тимчасової, перехідної природи. Філософ В. Кебуладзе зазначав, що люди були об'єднані цінностями та спільною дією: *«Кожний і кожна робив і робила те, на що був / була здатний чи здатна»* [76, с. 26].

Події січня та лютого 2014 р. стали кульмінаційною фазою Революції гідності. Ухвалення Верховною Радою 16 січня законів, спрямованих на обмеження права на протест, неабияк загострило ситуацію та призвело до відкритих сутичок між активістами і силовими структурами. У січні на Майдані з'явилися перші загиблі від рук силовиків. Найдраматичніші події розгорнулися 18-20 лютого 2014 р., коли під час спроби активістами домогтися обмеження президентських повноважень, силовики та снайпери відкрили вогонь по учасниках протесту, що призвело до загибелі понад ста людей. Загиблі на Майдані увійшли в пам'ять як «Небесна сотня».

Масштабне насильство стало шоком для суспільства. Однак брутальні насильницькі дії силовиків, котрі діяли за наказом влади, не змогли розігнати громадян. Навпаки, локальні «майдани» відбулися в сотнях населених пунктів по всій країні. Ситуація для влади стала

неконтрольованою. Під тиском ситуації, втрати підтримки серед силовиків та деяких регіональних еліт, В. Янукович вночі 22 лютого втік зі столиці, а згодом опинився в Росії.

Філософ Р. Арон [7] зауважує: *«революція зупиняє усталений порядок і спонукає повірити, що нарешті все можливе»* [7, с. 49]. Події Революції гідності мали історичне значення для України. Майдан як простір свободи, боротьби за гідність вкарбувався у суспільну свідомість і зайняв центральне місце в колективній пам'яті українців. За твердженням П. Нора, *«колективна пам'ять – це спогад або сукупність свідомих чи несвідомих спогадів про досвід, пережитий і/або перетворений на міф живою спільнотою, до ідентичності якої невід'ємно належить відчуття минулого»* [110, с. 188]. Можна також акцентувати на міфологізації Майдану й зауважити, що цей міф разом з відчуттям дотичності укорінюють пам'ять події Майданів глибоко у свідомості громадян. Події, що ознаменували організований, ненасильницький спротив, доповнилися трагічними епізодами й розумінням надзвичайної сили народу. Як ми стверджували в статті [29], Революція гідності зробила Майдан сакралізованим місцем національної пам'яті, пов'язаним з жертвами українців, їхньою боротьбою за свою свободу, гідність та право мати власну ідентичність. Як зауважує М. Маффесолі: *«будь-який суб'єкт, від мікрогрупи до держави, є вираженням соціальної сакральності, конкретної й навіть іманентної трансцендентності»* [97, с. 59]. Тож у цьому контексті колективна пам'ять про події Майдану має осмислюватися як форма соціальної сакральності, що забезпечує спільноті внутрішню згуртованість і смислову тяглість. Можна стверджувати, що це місце також пов'язане з вибором геополітичного вектору розвитку України.

З початком повномасштабної війни Росії проти України на Майдані без офіційних дозволів чи заохочення люди почали ставити прапорці з іменами загиблих у війні родичів, побратимів та посестер. Майдан не давав можливості залишатися байдужим. Як пише сучасний філософ С. Жижек, *«неможливо залишатись безстороннім, оскільки нейтральність вже*

передбачає, що ми займаємо позицію однієї зі сторін» [70, с. 158]. Майдан повністю став елементом національного міфу, що має тривалий вплив на формування української ідентичності та колективного уявлення про ціну, яку суспільство сплачує за захист своїх цінностей.

2.3 Пам'ять як чинник формування національної ідентичності

Національна ідентичність стосується політичної спільноти (тобто нації), яка має агентність і, якщо апелювати до ідей М. Гроха про три етапи становлення націй, перебуває на останньому, суспільно-політичному етапі [200]. Водночас польська дослідниця А. Клоковська пропонує розрізняти ідентичність національної спільноти (тобто колективну, таку, що впливає на національну свідомість, а відтак на внутрішні рішення всередині держави та «самопозиціонування» нації у світі) та індивідуальну національну ідентичність (тобто складову ідентичності індивіда, яка визначає, як цей індивід осмислює себе в його приналежності до нації і національної культури) [37, с. 45]. Таке розрізнення видається нам слушним, тож ми застосуємо його в нашому дослідженні і розглядатимемо національну ідентичність крізь два фільтри: індивіда і нації.

Національна ідентичність є відповіддю на критичні питання: що ми як нація пережили?; на чийх плечах ми стоїмо?; ким ми були?; ким ми є і ким прагнемо бути?; на якій території ми «вдома» і чим для нас є це «вдома»?; що є для нас сакральним?; зрештою, які наші вчинки з минулого отримують від нас гриф «ніколи знову»? тощо. Ці питання спонукають нас детальніше розглянути чинники, які впливають на формування національної ідентичності, а також на події, що їх пережили і переживають українці, що неминуче залишають відбиток на ідентичності нашої нації.

Природа національної ідентичності складна і багат шарова. Не можна сказати, що певний один чинник переважає у процесі формування ідентичності нації над рештою. Радше є сенс в тому, аби говорити про

комплексний вплив низки чинників. Декілька з них розглянемо далі. Одним із таких чинників є *мова*. Через мову передаються культурні коди та історичні наративи. Насильницьке (навіть якщо люди цього не усвідомлюють) насадження чужої мови, як це було у випадку з російською, змінює світогляд і ціннісні орієнтири людини і спільноти. В ситуаціях екзистенційної загрози мова допомагає підтримувати відчуття належності і зберігати та передавати наступним поколінням наративи й міфи спільноти. У XX ст., коли на советському просторі панувала тотальна русифікація, українська діаспора доклалась до підтримання і передачі нащадкам не просто мови, а тяглості досвіду і цінностей, які з нею пов'язані.

Національна ідентичність формується під впливом такого критичного чинника, як *пам'ять*. Тут можемо говорити про колективну, історичну, культурну, а також комунікативну пам'ять тощо. Саме через пам'ять спільнота осмислює власну історичну тяглисть та конститує уявлення про саму себе як про цілісного суб'єкта історії. Звертаючись до ідеї соціальних рамок пам'яті М. Альбвакса [189], можемо стверджувати, що національна ідентичність постає як результат спільного пам'ятання, в межах якого індивідуальні спогади інтегруються в колективні наративи, що забезпечують відчуття належності до спільноти. Колективна пам'ять (або ж, як пропонують Ян та Аляйда Ассмани, культурна [168]), закріплює канонічні уявлення про минуле й передає їх між поколіннями. *Символічний простір, культурні практики, події і постаті*, зафіксовані в колективній пам'яті, є тим, що об'єднує націю.

Важливо зауважити і вплив *травматичного досвіду*, який пережила спільнота, на її колективну ідентичність та ідентичність окремих її членів. «Найбільша дистанція відділяє культури, для яких трагічне знання є чужим», писав К. Ясперс [203, с. 324]. Водночас, колективні травми неминуче залишають в житті нації слід, який можна простежити і через кілька поколінь, а символічна боротьба за належне пам'ятання травми часто має поколіннєвий вимір [175, с. 50], або, як це явище називає українська

культурологиня Т. Гундорова, *«відлуння травми ... передача в інші місця й інші часи»* [242]. Дослідник Дж. Александер також зазначає: *«Події — це одне, а репрезентації цих подій — зовсім інше. Травма не є результатом болю, який переживає група. Це результат того, що цей гострий дискомфорт проникає в глибинне відчуття власної ідентичності спільноти»* [175 с. 10]. На думку Александера, саме репрезентація події, а не сама подія, є фундаментальною загрозою відчуттю того, ким спільнота є, звідки вона прийшла і куди хоче йти. Травматичні події, на думку антропологині К. Ваннер, критично змінюють ідентичність, адже в такому випадку вона формується *«катастрофічними історичними обставинами та розривами і брутальним втручанням у передбачувані життєві траєкторії, а не серією життєвих досвідів, що призводить до поступової еволюції ідентичності»* [21, с. 72]. Можемо стверджувати, що багато подій, які знаходять відображення в колективній пам'яті та колективній ідентичності тієї чи іншої нації, є травматичними. Багато їх було і в українській історії. Тож що стоїть за словом «українка» чи «українець» сьогодні?

Насамперед, потрібно назвати таку трагедію українського народу, як *Голодомор*. У ХХ ст. українці стикались з голодом тричі: в 20-х, 30-х і 40-х роках. Водночас під терміном «Голодомор» ми маємо на увазі найбільший за кількістю жертв голод 1932–1933-х років, який визнаний геноцидом українського народу [247]. Упродовж радянського періоду Голодомор замовчувався в офіційному дискурсі, а та інформація, яка потрапляла до дискурсу, була викривлена. Для тих, хто вижив, Голодомор став радше пам'яттю тіла. Він визначав поведінку людей (тут можна навести звичку людей старшого покоління мати запас харчів або негативне ставлення до викидання хлібу), але, на противагу іншим подіям, не став тим, що активно комунікувалось «на кухнях» або тим, про що розпитували онуки, адже в свідомості нащадків свідків Голодомору він був відсутній, на відміну від наративів про Другу світову війну (точніше, про так звану «Велику вітчизняну»). Звертаючись до численних досліджень пам'яті Голокосту,

дозволимо собі провести аналогію з подіями Голодомору в контексті причин того, чому вижили свідки були не готові говорити про свій досвід. Мабуть, головною причиною можемо назвати невимовний жах пережитого і доведення людей до такого стану, в якому повністю зникає відчуття гідності і навіть усвідомлення цінності чужого життя. Численні задокументовані свідчення говорять про це ж: *«Хто ж буде помагати, як кожен думає, щоб наїстись»* [144, с. 83].

Лише з розпадом Советського Союзу дослідники почали відкривати правду про Голодомор. Створюються каталоги свідчень тих, хто вижив, і їхніх нащадків. Проводяться заходи в Україні і за кордоном. Експозиції, присвячені Голодомору, з'являються в місцевих музеях. У цьому випадку ми можемо говорити радше про «введення вперше», ніж про «повернення» в колективну пам'ять. Ступінь травми від такого «введення» для нинішнього покоління українців є полем для інших досліджень, водночас можна стверджувати, що відкриття правди про минуле можна віднести до травматичного досвіду [211]. Як зазначає Т. Гундорова [242], Ф. Фанон [182, с. 145.] першим наголосив на травматичній природі колоніалізму і описував психосоматичні розлади, що стали наслідком пережитого колоніального досвіду. Науковець С. Дюрант вважав, що постколоніальний наратив, побудований на напруженні між спогадами про минуле й обіцянкою звільнення в майбутньому, спричинює те, що можна назвати скорботою [177, с. 1].

Звідси випливає наступне твердження: травматичним досвідом для українців став і *розпад Советського Союзу*, внаслідок якого широкі верстви населення отримали доступ до інших, правдивих або менш викривлених, версій минулого України, особливо ХХ століття. Історії на кшталт наведеної далі неможливо було уявити в публічному дискурсі за советських часів: *«Мій дідусь був офіцером советської армії, у 1943 році звільняв Київ від нацистських загарбників. Родині розповідав, що “взяли Київ за будь-яку ціну до 7 листопада” (річниця більшовицького перевороту) було наказом з*

Москви. Він ніколи не намагався оцінити кількість втрат з советського боку, але згадував, що через Дніпро переходили *“по трупах своїх”*. За словами мами і бабусі (його доньки і дружини), ці спогади були дозволені тільки в сімейному колі і не виносились навіть на застілля з колегами і друзями сім'ї (історія розказана мешканкою Києва улітку 2025 р.). Проте після 1991 р. наративи, що раніше не вписувались в інституціалізовану версію історії, залишаючись для розмов «на кухні», потрапляли в загальнонаціональний дискурс. Комунікативна пам'ять, або, як її називає М. Фуко, контр-пам'ять [183], тобто залишкові спогади, що витримали *«натиск офіційних історичних наративів»* і надали сенсу особистому досвіду, поволі почали входити до колективної пам'яті. Почали видаватись заборонені за советських часів автори (як приклад можемо навести збірку есеїв Є. Сверстюка, вперше видану в Україні не підпільно у 1993 р. [128]) або репринтних видань початку ХХ-го століття. Також активно перекладався українською доробок закордонних мислителів, недоступний в Советському Союзі. Такі видання були можливими і помітними в українському інформаційному просторі, оскільки Росія, зайнята власними проблемами після розпаду ССРСР, ще не окупувала книготоргівлю в Україні і не заповнила ринок російськомовним продуктом.

Після розпаду Советського Союзу українці стикнулись із лавиною правди про минуле, а саме минуле почало виглядати так, як про нього писав В. Беньямін: як *«суцільна катастрофа, яка нагромаджує уламки на уламках»* [170]. Х. Арендт зауважувала, що досвід тоталітарного режиму стає ще глибшою проблемою, коли зникає сам тоталітаризм (164). Як ми зазначали вище, великою мірою це пов'язано з відкриттям правди про злочини режиму. Але також можна говорити і про іншу причину: необхідність брати на себе відповідальність за власне життя і життя своєї країни. А. Стейн, яка досліджує механіку впливу культів і тоталітарних систем на людську свідомість, так описує ситуацію для людини, яка опиняється в стосунках прив'язаності до групи чи системи: *«Когнітивний дефіцит послідовника*

групи легко заповнюється її ідеологією, яка пропонує: *“Не хвилюйтесь. Ми подумаємо за вас”*» [225, с. 95]. З розпадом Советського Союзу на українців впало те, що К. Ваннер називає «тягарем мрій»: якими б бажаними не були мрії про незалежність, люди усвідомлювали, *«наскільки небезпечним може бути шлях до їх утілення»* [21, с. 9]. Проте навіть в цьому потоці трагічних подій і відкриттів про минуле українці *«неминуче знаходили золоті хвилини слави, які зілювали і допомагали рухатись далі»* [21, с. 10].

Серед інших трагічних подій, які збіглися в часі з розпадом Советського Союзу і які тією чи іншою мірою вплинули на самоусвідомлення і світогляд українців, можна назвати Чорнобильську катастрофу, а також наслідки советської війни в Афганістані. На думку К. Ваннер, приховування советською владою масштабів наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції стало поштовхом до активізації руху за незалежність України: *«радіоактивні опади ... впали на український ґрунт та зіграли ключову роль у просуванні поглядів на Україну як на експлуатовану Москвою колонію»* [21, с. 68-71]. Можна дискутувати про те, наскільки відчутним був цей поштовх, проте очевидним є факт, що чорнобильська катастрофа увійшла в комунікативну і колективну пам'ять українців і довгий час була одним з найяскравіших трагічних спогадів сучасності, який поступово почав витіснятися після вторгнення Росії в Україну в 2014 році. Травматичним досвідом була участь у війні Советського Союзу в Афганістані, а якщо говорити точніше, то усвідомлення українцями своєї ролі в цій війні. Як зазначив у приватній бесіді чоловік, що воював в Афганістані, а нині мешкає в Сумській області: *«Я тільки у 2020 році зрозумів, що був не героєм-визволителем, а загарбником»*. Викривлений міф війни в Афганістані в советські часи і в перші роки незалежності України певною мірою впливав на ідентичність українців. Нині ця війна залишається радше на рівні комунікативної пам'яті, проте можна стверджувати, що розкриття і усвідомлення правди про злочинну сутність вторгнення підсилює процес сепарації від «советської людини».

Активно ж цей процес був запущений Революцією гідності і вторгненням Росії в Крим і Донбас, а повномасштабне вторгнення 2022 року максимально пришвидшило пробудження національної свідомості і формування європоцентричної ідентичності. Національна ідентичність сучасних українців почала утверджуватись через осмислення не лише минулих злочинів Росії, а й того факту, що імперія продовжує своє існування і не змінює своїх намірів знищення українського народу. Певною мірою це можна трактувати як вибудовування ідентичності на протиставленні «себе» і «їх», що відсилає нас до перших етапів формування нації («ми не знаємо, хто ми, але знаємо, що ми не є ними»). Проте більше це говорить про інше: про усвідомлений вибір європейського шляху, про «пригадування» споконвічної європейської сутності українського народу і, можливо, про завершення епохи «буття на фронтах».

На підтвердження останньої тези можемо бачити безліч фактів, які оприявнюються в публічному просторі і в міжособистісному спілкуванні. Наведемо лише кілька для ілюстрації. Людина, яка народилась у 1988 році у східній частині України, де і мешкала до початку повномасштабної війни, говорить: *«У багатьох знайомих сім'ях Новий рік зустрічали двічі: об 11-й вечора і опівночі. Тобто спочатку зустрічали “за Москвою”. Багато хто мав в Росії родичів, з ними зідзвонювались для спільного “підняття келихів”.* Після 2014 року я менше чула про такі ситуації, а після початку повномасштабного вторгнення багато моїх знайомих підкреслюють свідомий розрив зв'язків».

Більше українців заявляють про спілкування українською в побуті (68 % у серпні 2025 р. проти 53 % у квітні 2022 р. [238]). Дослідження злочинів совєтського періоду не залишаються для вузького кола науковців, а виходять друком і потрапляють на полиці книгарень, як-от роботи Т. Вронської [30], О. Герасим'юк [34], С. Єкельчика [66], Л. Загоровської [72], М. Міцеля [100], О. Стяжкіної [31]; друкуються розсекречені архівні джерела, як у випадку зі справою Василя Стуса [135]. Видаються спогади очевидців тих чи інших злочинних подій, наприклад,

Ю. Вебера [22], К. Лянцкоронської [94]. Потужний потік правди руйнує сфабрикований міф про «три братні народи» і неминуче підсилює бажання українців дистанціюватися від тієї частини минулого, яка була насаджена силою або ретельно спланованою стратегією знищення національної ідентичності українців, та повернутися до «витоків». Бо, як писав Р. Лемкін в статті «Радянський геноцид в Україні», *«українець не є і ніколи не був росіянином. Його культура, його темперамент, його мова, його релігія — вони відмінні. Попри залежність від Москви, він відмовлявся від колективізації, приймаючи радше депортацію і навіть смерть»* [90, с. 38]. Якщо згадати вислів Д. Ловенталя про те, що *«спільнота час від часу переглядає свій набір важливого»* [213], можна сказати, що зараз активно, як ніколи, українці ревізують цей набір, позбавляючись усього чужорідного імперського і додаючи свою спадщину і своє сьогодення.

Як зазначає Я. Грицак [44, с. 5], точка відліку української ідентичності вкорінена в козацькій добі. На думку історика, такий початок жодним чином не заперечує і не ігнорує попередню багатовікову історію України, а скоріше підкреслює те, чим є українська нація зараз: спільнотою свободних, волелюбних людей. Під час повномасштабної війни семантичне ядро ідентичності трансформується. До «свободи» і «волелюбності» додаються «незламність», «стійкість».

Міняється і образ жінки в колективній свідомості. Жінка постає не лише як жертва війни чи носійка функцій турботи, а як політичний, військовий і громадянський суб'єкт. На відміну від визвольної боротьби початку ХХ ст. або періоду Другої світової війни, коли жіночий досвід здебільшого залишався на периферії історичного наративу, жіноча присутність у повномасштабній війні Росії проти України є видимою, публічно визнаною та інституційно зафіксованою. Сучасна українка ототожнюється з активною громадянською позицією: участю у волонтерських рухах, громадських ініціативах, інформаційному спротиві, міжнародній адвокації, що раніше інтерпретувалося як виняток, а не норма.

Нормалізується та легітимується жіноча присутність у Збройних силах. Жінки більше не сприймаються виключно як «медсестри» чи «зв'язківці», а як військовослужбовиці, командирки, інструкторки. Сучасний жіночий досвід активно фіксується в публічному просторі: через медіа, мистецтво, свідчення та меморіальні практики. Можемо стверджувати, що це створює передумови для формування більш інклюзивної колективної пам'яті, в якій жіноча ідентичність визнається не периферійною, а структуротворчою для національного наративу.

Повертаючись до ролі травматичних подій у формуванні ідентичності, варто зауважити наступні травми, які спричинила російська агресія. Адже разом з силою духу, волею до перемоги і незламністю вони так само впливають на те, ким ми стаємо як нація. Окрім жахів самої війни, які формують колективну травму для нинішнього і наступних поколінь, важливо зважати на кілька чинників, які посилюють травматичний досвід. Серед них – дисонанс між реальністю і сприйняттям війни як неможливої «в центрі Європи в XXI столітті», «на очах у всього світу». В часи, коли період світових війн здавався таким, що залишився в минулому, і навіть більш локально обмежені війни в Європі на кшталт війни 90-х років на Балканах видавалися такими, що більше не мають повторитися, вбивства тисяч людей, руйнування цілих міст і мільйонні потоки людей, які кидають домівки, стає шоком. Можна стверджувати і те, що в XXI ст. життя кожної людини є вищою цінністю, ніж це було в попередні століття: за рахунок підвищення загального рівня життя в усьому світі, зменшення рівня дитячої смертності, розвитку медицини, етичних стандартів в охороні здоров'я тощо.

Ще одним чинником, який беззаперечно впливатиме на колективну ідентичність українців, є травма вимушеного переміщення. Неможливо ігнорувати факт, що кількомільйонна група українців наразі проживає скорботу за втраченою домівкою і намагається адаптуватися в новому для себе місці. Як зазначає дослідник Р. Пападопулос, незважаючи на те, що ідентичність пов'язана з однаковістю, зі спільними рисами, вона також

передбачає відмінність і розрізнення. А це, своєю чергою, у випадку вимушеного переміщення, може викликати труднощі, оскільки люди *«розгублено намагаються збагнути, чи їхня ідентичність ґрунтується лише на тому, наскільки вони відрізняються від інших (особливо якщо порівняти з місцевими жителями), чи й далі диктується їхніми власними особливостями, які вони завжди вважали характерними для себе»* [113, с. 184]. Науковець С. Ерторер вказує на ще одну проблему: люди, які мають досвід вимушеного переміщення, демонструють нижчий рівень «безперервності ідентичності» [180]. Пападопулос також застерігає від ставлення до переміщених людей як «жертв», тому що це загрожує закріпленням за ними такої ролі і наділенням їх ідентичністю жертв з довготривалими і руйнівними для них наслідками. Водночас, говорить дослідник, є і інший ризик: надмірне зосередження уваги на стійкості переміщених людей зменшує в колективній уяві їхні страждання [113, с. 32]. Саме тому фахівцям, які працюють з темами ідентичності і національної єдності, важливо зважати на цю дилему. Не менш важливою, на нашу думку, є і робота з ідентичністю українських дітей, які мають досвід життя в окупації або депортації з окупованих територій в Росію, а відтак упродовж кількох місяців, а частіше років, жили в умовах російської пропаганди, примусового «переписування» ідентичності, мілітаризації і загрози фізичної розправи. За офіційними даними державної ініціативи з повернення дітей Bring Kids Back, станом на кінець 2025 р. Росія депортувала або примусово перемістила в межах окупованих територій 20 тис. українських дітей; разом з партнерами Україна повернула близько 2 тис. з них [243]. Україна має регламентовані Урядом алгоритми реінтеграції дітей після повернення, проте вони фокусуються на наданні комплексу необхідних дитині соціальних, медичних, реабілітаційних, психологічних послуг, а також матеріальному забезпеченні тощо [280]; проте можна стверджувати про брак рекомендацій для максимально «м'якого», не травматичного відновлення її української ідентичності.

Останнім застереженням в роботі з національною ідентичністю важливо назвати ризики побудови ідентичності, яка ґрунтується на ресентименті й протиставленні «нас» «їм», на «вивищенні» себе над іншими націями на підставі пережитих травм, а також на відмові від осмислення складних, неоднозначних дій українців в минулому і сьогоденні.

Спокусливою видається роль «жертви, яка вийшла переможцем», проте ця роль неминуче «прив'язує» до минулого, не дозволяючи дивитись в майбутнє і водночас загрожуючи тим, про що писала українська історикиня Н. Яковенко, цитуючи одного з польських інтелектуалів: *«Наша історія сповнена трагедій і поразок. Боже, не допусти, щоб мій народ упав від цього в пуху!»* [159, с. 265]. Так само спокусливим шляхом може видатися і шлях побудови власної ідентичності на пошуку відмінностей від «них», тобто Росії. Встановлення правди, повернення того, що привласнила імперія, також не дорівнює штучному відшукуванню або створенню українських «аналогів», як іноді можна спостерігати в культурному просторі. Загрозою є і можливе пробудження ресентименту, який нідерландський філософ С. Шаап називає «мстивою отрутою» [153]. Попри те, що ресентимент є прихованим бажанням помсти слабкого сильному і у випадку українців, які з перших днів повномасштабного вторгнення довели свою силу собі і світу, може видаватись нерелевантним ризиком, багатовікова історія гноблення і злочинів Росії в минулому і в сьогоденні може зіграти з українським суспільством в небезпечну гру. Не менш складним є і питання того, як в колективній пам'яті сучасних українців збережуться ті вчинки, які заслуговують на осуд. Українська поетеса Л. Костенко пише: *«Кожній нації є за що посипати собі голову попелом. Тільки не треба тим попелом запорошувати очі наступних поколінь»* [85], маючи на увазі той факт, що теперішні покоління не можуть нести відповідальності за вчинки своїх вже померлих предків. Питання колективної вини і колективної відповідальності народу є вкрай дискусійним у всьому світі. Особливо гостро воно постало після Голокосту, і в осмисленні цієї теми думки найвидатніших мислителів

століття розійшлися. Навряд чи ми дійдемо однакості і в питаннях важкого минулого українського народу, як-от питання про колективну вину і відповідальність нащадків тих українців, хто був причетний до Волинської трагедії або, наприклад, до радянського вторгнення в Чехословаччину чи Афганістан. Проте, говорить Костенко, *«кожен з нас зобов'язаний їх не повторити і не примножити»* [85].

Висновки до другого розділу. У розділі здійснено комплексний аналіз процесів формування української нації, колективної та історичної пам'яті, політики пам'яті й впливу колективних травм на конструювання національної ідентичності. Ми послідовно довели, що пам'ять у сучасному суспільстві постає як важливий соціально-політичний ресурс, що може впливати на загальну солідарність чи конфронтацію, самовизначення

Застосування теорії націєтворення, яку досліджували різні науковці, зокрема М. Грох, О. І. Бочковський, а також Я. Грицак, І. Гирич та інші дозволило показати, що процес формування української нації загалом добре застосовується в контексті концепції поетапного розвитку модерних націй, однак все ж має власну специфіку, зумовлену передусім тривалим бездержавним статусом і перебуванням у складі різних імперій, що призвело до асиметрії політичних можливостей та переривчастості інституційного розвитку. Особливу роль у цьому процесі відігравали культурні ініціативи, самоорганізація громадянського суспільства та поступове перетворення культурної солідарності на політичну суб'єктність.

Проаналізовано, що політика пам'яті в Україні формується у взаємодії державних інституцій, експертного середовища та суспільних ініціатив і впродовж перших десятиліть незалежності України відображала постійну конкуренцію між різними історичними наративами. Разом з тим, після 2014 року, подій Революції гідності та початку російської військової агресії державна політика пам'яті та утвердження національної та громадянської ідентичності, як і загалом погляди суспільстві на різні історичні події та

постатей загалом унормувалася та уніфікувалася. Меморіалізація, нормативно-правове регулювання та трансформація публічного простору виступають інструментами інституціоналізації певних інтерпретацій минулого, водночас залишаючи простір для дискусій, переосмислень і конфліктів. Окрему увагу приділено концепції «місця пам'яті» П. Нора, яка дозволяє осмислити, яким чином символічні простори, об'єкти, події можуть концентрувати колективні смисли та виконувати функцію інтеграції суспільства. На прикладі подій Майданів ми продемонстрували, що простір може набувати додаткових сенсів і формувати багаторівневі значення: від політичного та історичного до сакрального та ідентифікаційного, а також слугувати важливим чинником консолідації громадян навколо цінностей та візії майбутнього.

Крім того, дослідження теми колективних травм показало, що пам'ять про Голодомор, репресії, техногенні катастрофи, війни та інші критичні події є важливим чинником формування етичних орієнтирів, образу «свого» і «чужого», а також готовності суспільства до солідарних дій, а не тільки елементом національного нарративу державної політики. Водночас ми зауважуємо, що травматична пам'ять потребує відповідальної політики інтерпретації та інституційного опрацювання, аби уникнути її політичної інструменталізації та фрагментації суспільства. Доречно згадати бразильського соціолога П. Фрейре [147], який розглядав пригноблення як внутрішньозасвоєну структуру мислення, що відтворює асиметричні відносини навіть після формального звільнення. Ми також стверджуємо, що навіть болісні події з історії, яких український народ пережив чимало протягом одного тільки ХХ ст., мають бути належним чином відрефлексовані, а їхній вплив на ідентичність належним чином осмислений. У цьому контексті, вважаємо доречним згадати тезу М. Поллака: *«не можна забувати про жодну із трагедій, навіть якщо забуття таке зручне. А чого вже зовсім не можна – так це піддавати котрусь із трагедій забуттю, наприклад, із політичних міркувань»* [117, с. 96].

Загалом у розділі обґрунтовано, що колективна та історична пам'ять виступають одними з базових механізмів формування національної ідентичності, цінностей і стратегічних орієнтацій. Можемо стверджувати, що саме через пам'ять нація вибудовує уявлення про власну тяглість, суб'єктність і місце у ширшому цивілізаційному просторі, що створює передумови для аналізу геополітичного самовизначення, розгорнутого у наступному розділі дисертації.

РОЗДІЛ 3. ГЕОПОЛІТИЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ. МІЖНАРОДНЕ ПАРТНЕРСТВО, ЄВРОПЕЙСЬКА ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ, УЧАСТЬ У ПРОЦЕСІ РОЗБУДОВИ МИРУ: СУЧАСНИЙ СТАН

Вступ до третього розділу. У попередніх розділах цього дослідження було показано, що історична та колективна пам'ять відіграють визначальну роль у процесах формування української національної ідентичності, політики пам'яті та націєтворення. На нашу думку, раціональним продовженням цього аналізу має бути звернення до питання геополітичного самовизначення України, оскільки саме на рівні двосторонніх міжнародних відносин, а також політико-економічних та безпекових союзів національна ідентичність виходить за межі внутрішнього дискурсу та проходить випробування на суб'єктність у глобальному просторі.

Третій розділ дисертації присвячений філософсько-історичному осмисленню геополітичного вибору України в парадигмі Схід–Захід, а також аналізу процесів міжнародного визнання, європейської та євроатлантичної інтеграції. У центрі уваги перебуває теза про те, що геополітичне самовизначення України не є виключно наслідком поточних політичних рішень або реакцією на зовнішні виклики, а спирається на елементи колективної пам'яті, історичних наративів і ціннісних орієнтацій українського суспільства.

Особливу увагу в розділі приділено аналізу дихотомії Схід–Захід з погляду політико-символічного та цивілізаційного вибору в доповнення суто географічного виміру. Показано, що в українському контексті ця парадигма історично наповнювалася різними змістами, зумовленими досвідом перебування на цивілізаційному та політичному фронтірі, конкуренцією імперських і національних проєктів, а також боротьбою за власну суб'єктність. Війна Російської Федерації проти України розглядається як фінальний чинник, який остаточно зняв ілюзію можливості «проміжного»

або «нейтрального» статусу та актуалізував екзистенційний вимір геополітичного вибору.

Окремим предметом нашої уваги та аналізу є міжнародне визнання України як завершальний етап націєтворення. У цьому контексті ми вважаємо доречним запропонувати перегляд триетапної концепції націєтворення та розширення її шляхом введення четвертого етапу, а саме етапу зовнішнього або ж міжнародного визнання, який охоплює і формально-дипломатичне визнання держави, і інтеграцію до системи міжнародних союзів, безпекових структур і спільних ціннісних проєктів. Показано, що саме в цьому вимірі пам'ять може виступати стратегічним ресурсом геополітичного партнерства та міжнародної легітимації.

Завершальною частиною розділу є аналіз європейської та євроатлантичної інтеграції України, а також її участі в миротворчих операціях в інших країнах. У цьому контексті Україна розглядається як активний суб'єкт, здатний продукувати унікальний досвід постімперської трансформації, опору агресії та роботи з травматичною пам'яттю, що має потенціал для ширшого міжнародного осмислення.

3.1 Парадигма Схід-Захід як цивілізаційний та символічний вибір

Будь-яка держава як складне соціально-політичне утворення функціонує в системі постійних міжнародних взаємодій, формуючи багатовимірні мережі політичних, економічних, безпекових і культурних зв'язків. Її існування завжди є просторово зумовленим: держава має територіально окреслений політичний простір, визначені або умовно фіксовані кордони, а також певне географічне розташування, що істотно впливає на внутрішній розвиток, конфігурацію зовнішньої політики та місце в міжнародній системі.

Географічні чинники, такі як рельєф, клімат, доступ до природних ресурсів, транспортні коридори, морські та сухопутні комунікації, можуть суттєво впливати як на внутрішні, так і на зовнішні процеси. Вони можуть

сприяти, створювати додаткові можливості, але так само і обмежувати політичний розвиток держави. До прикладу, Ф. Фукуяма [150] згадує, що Ш. де Монтеск'є ще у XVIII ст. описує важливу роль географії й клімату на політичні інституції. Часто здатність ефективно інтерпретувати та використовувати ці просторові умови значною мірою визначає стратегічний потенціал держави і її роль у регіональних та глобальних процесах, а також характер взаємодії з іншими акторами міжнародних відносин.

Очевидним є те, що держави демонструють різний рівень політичної, економічної та інституційної спроможності. Нобелівські лауреати з економіки Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон [2] стверджують, що успіх або неуспіх держави залежить від її інституцій. Про важливу роль інституцій також говорить С. Гантінгтон [32]. Погоджуємося з цією думкою. Разом з тим хочемо зауважити, що не варто нехтувати важливістю просторових умов. Про це, зокрема наголошували З. Бжезінський [17] та К. Грей [186], Ф. Фукуяма [148]. А першими, хто досліджував, що успіх держав може бути зумовленим не лише історичними й соціальними чинниками, а й особливостями їхнього географічного положення, були Г. Маккіндер [214], Ф. Ратцель [277] та Р. Челлен [143].

Межі між державами можуть бути сформовані як природними бар'єрами (річками, гірськими масивами, кліматичними зонами), так і результатом політичних рішень, що мають умовний або штучний характер. Дослідження взаємозв'язку між просторовими характеристиками та політичними процесами здійснює геополітика – відносно молода наукова дисципліна, термін якої було введено в науковий обіг шведським ученим Р. Челленом у 1899 році [143]. Українська дипломатична енциклопедія наводить наступне тлумачення цього поняття: *«геополітика – наука, що вивчає тенденції та принципи організації політичного простору під комплексним впливом географічних, історичних, політичних та соціально-економічних чинників, які визначають стратегічний потенціал держави на глобальному, регіональному та локальному рівнях»* [143, с. 245].

Одні й ті самі поняття можуть функціонувати на кількох семантичних рівнях, зокрема в географічному та політико-символічному вимірах. У процесі історичного розвитку такі категорії, як «Схід», «Захід», «Північ» і «Південь», поступово вийшли за межі суто просторового позначення та набули виразного ідеологічного й цивілізаційного навантаження. У сучасному політичному дискурсі саме політико-символічний зміст цих понять часто визначає сприйняття держав і регіонів більшою мірою, ніж їхнє реальне географічне розташування. Серед найбільш показових прикладів можемо назвати Австралію, Японію чи Південну Корею, які безумовно належать до країн так званої Західної цивілізації, хоча географічно розташовані в іншій півкулі. Країнами так званого Глобального півдня узагальнено називають різні держави, зокрема й велику кількість африканських чи американських держав, які географічно розташовані у північній півкулі. Тож можемо стверджувати, що часто такий поділ є доволі умовним. Після Другої світової війни й аж до падіння комуністичної ідеології й розпаду Советського Союзу всі держави на схід від Німеччини називали Східним блоком. У 1990-х роках незалежні Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина та інші держави колишнього так званого соціалістичного табору почали називатися державами Центральної Європи, в той час як Україна, Білорусь, Молдова, тобто держави, що безпосередньо перебували у складі СРСР, називали Східною Європою. Зокрема, публіцист В. Портніков писав, що в роки холодної війни Східної Європи не існувало, оскільки політично континент був розділений на Схід і Захід [102, с. 140].

Часто можна зустріти твердження, що Україна перебуває між Сходом і Заходом. Це твердження можна розглянути у кількох вимірах, зокрема географічному й політичному. С. Рудницький зауважує, що *«Україна лежить на межах Європи й Азії, європейської полоси складкових гір і східно-європейської плити. Геоморфологічно й кліматично є Україна таксамо виразною граничною країною, туди переходять також важні рослинно- і звіринногеографічні межі. Тут стикаються зі собою раси, культурні круги,*

народи. Україна – це не тільки гранична країна, це також країна границь» [126, с. 398].

Географічно Україна розташована в самому центрі Європи. Однак, якщо додати до цього контексту політичний вимір, у якому ми вважаємо Заходом держави Європейського Союзу, а Сходом, передусім Російську Федерацію та її держави-союзниці, незавершена інтеграція держав до об'єднань котроїсь зі сторін може спровокувати подібні твердження. Україна відмовилась від участі у російських геополітичних і торгово-економічних союзах. А після початку російської агресії у 2014 р. це питання й поготів втратило свою актуальність. Водночас Україна досі не приєдналася до Європейського Союзу (ЄС) та Північноатлантичного альянсу (НАТО). З огляду на це, дійсно може здатися, що твердження про перебування України між Сходом і Заходом цілком коректне. Однак, ми відстоюємо думку, що сучасна Україна за геополітичним самовизначенням однозначно є західною державою. Протистояння з Росією є нічим іншим як боротьбою Сходу і Заходу, де Україна власне і є тим східним кордоном Західного світу. Зокрема, в цьому контексті мова також про суперечності політичних ідей та цінностей, де держави Заходу відстоюють ліберально-демократичні позиції, а представники Сходу, в цьому випадку Росія, пропагують авторитарний спосіб врядування. У цьому протистоянні неможливо заперечити, що Україна перебуває на стороні заходу. Тієї ж думки й тримався і І. Лисяк-Рудницький, стверджуючи: *«у формулі “Україна між Сходом і Заходом” поняття Захід стосується Європи в цілому, Україна західня остільки, поскільки вона становить органічну складову частину європейської спільноти»* [92, с. 1].

Водночас дискусії щодо перебування України між різними ідеологічними таборами мають своє коріння. Т. Маршал стверджував: *«землі, які ми населяємо, завжди визначали нашу долю. Вони визначали війни та політику, створювали наддержави та впливали на соціальний розвиток населення, яке зараз населяє майже кожную точку на Землі»* [216, с. 19]. Різні землі сучасної України дійсно в різний час належали до складу різних держав

й перебували під впливом подекуди навіть протилежних політичних концепцій та релігій. Така комунікація між різними чинниками називається фронтиром. У статті «Мультифронтір. Нова схема української історії» колектив авторів стверджує: *«у нашому трактуванні фронтір – це зона більш-менш сталої взаємодії на стику кількох принципово відмінних соціальних структур, внаслідок якої трансформуються старі або виникають нові структури»* [252]. У статті також подано п'ять типів фронтірів: політичний, правовий, економічний, етнічний і ментальний (релігійно-ідеологічно-ціннісний). Науковець С. Томашівський [140] ще у 1919 році визначив три конфлікти (власне, ті самі фронтири) які, на його думку, впливали й навіть визначали українське минуле. Зокрема, протистояння лісу проти степу (соціально-економічний), Сходу проти Заходу (політичний і релігійний, православно-католицький), півночі проти півдня (політичний і культурний) [145, с. 11]. Історик С. Громенко [145] та інші автори в цьому контексті вбачають в Україні територію не просто фронтиру, а мультифронтиру, тобто місця перетину одразу кількох чинників. Науковець також пояснює характер контактів. Зокрема, йдеться про те, що вони мають бути більш-менш сталими й відбуватися з певною періодичністю. А сам характер взаємодії може бути абсолютно різним, який тільки притаманний взаєминам між групами людей: торгівля, культурний обмін, війна, союзництво тощо [145, с. 11]. Також важливо, щоб актори, які взаємодіють між собою, були несхожими. Також варто зазначити, що від контакту деяких чинників можемо спостерігати результат, який буде їх синтезом, а деякі в кінцевому результаті вимагають «перемоги» одного. Тож фронтір точно не завжди є протистоянням. Це легко пояснити на прикладі. С. Гантінгтон [202] зазначав, що людина може бути наполовину французом і наполовину арабом, і в той саме час громадянином двох країн. Набагато складніше бути наполовину католиком і наполовину мусульманином.

Повернемося до українського контексту. В часи розділеності між різними державами С. Рудницький вказував, що попри всі чинники, що

роз'єднують, Україну все ж варто вважати однією землею, спільною для всіх українців, оскільки народ по обидва боки імперського кордону проживав один, спілкувався однією мовою, мав спільну вдачу, традиції та звичаї. Водночас, як зауважує науковець, крім народу, який проживає на цих землях, варто розглядати й інший аспект, за яким варто трактувати Україну як єдину територію серед інших територій Європи, а саме географічні чинники. Зокрема, Рудницький стверджує: *«Навіть серед незалежних держав мало таких, щоб могли зрівнятись з Українською такою географічною особистістю. Чорноморська одноцільність височин, оперта о Східні Карпати і гранітною грядою сягаюча по Азовське море, своїми межами майже зовсім припадає на границі України. Дають і ріки Україні багато одноцільности, ще більше клімат, ростинність та звіринність»* [127, с. 268]. Україна є великою державою серед інших держав Європи. Вона має вихід до двох морів, великі річки, а також гори, ліси, лісостеп та великий степ. Люди в різних регіонах мають дещо відмінні способи життя, обумовлені цими географічними чинниками.

Разом з тим ми вважаємо, що хоч територія України і була фронтиром або мультифронтиром, який тривалий час визначав історичну динаміку розвитку українських земель, у сучасних умовах (мульти)фронтири значною мірою втрачають свою безпосередню актуальність або трансформуються, особливо якщо йдеться не про позитивну взаємодію, а про боротьбу. Протистояння лісу і степу, півночі й півдня чи навіть конфесійні межі між католицизмом і православ'ям чи будь-якою іншою релігією більше не виконують визначальної ролі в умовах урбанізації, глобалізації, секуляризації та інституційної уніфікації соціального простору. Деякі з цих чинників хоч і продовжують перетинатися на українських землях, не становлять загрози один одному. Прикладом цьому може слугувати релігійне різноманіття в Україні. Більшість українців і декларують, що є православними християнами, водночас можемо зауважити про велику греко-католицьку спільноту, а також активні і доволі численні протестантські, римо-католицькі спільноти. Іслам

та юдаїзм також не просто представлені в Україні, а й поряд з іншими релігіями мають надзвичайно міцні історичні корені. Тож у контексті мультифронтиру протистояння, на нашу думку, історичні лінії поділу зберігаються переважно у символічному та наративному вимірах, як елементи колективної пам'яті, культурної спадщини та історичної інтерпретації минулого. У сучасному контексті фронтір дедалі менше постає як просторово-географічна межа і дедалі більше як ціннісно-ідеологічна зона напруження, у якій визначальним стає політична культура, модель суспільної організації та цивілізаційна орієнтація. Звісно, у межах цього ідеологічного протистояння котрась зі сторін може апелювати до вже перелічених чинників. Можемо простежити це в агресивній російській пропагандистській риториці про Росію як центр світового православ'я й традиційного суспільства, який вступає у жорстке протистояння з ліберальною Європою. В цьому сенсі ми можемо спостерігати, що історичний мультифронтір України трансформується у фронтір ідентичностей, де ключовим чинником стає свідомий вибір між альтернативними політичними та ціннісними проектами, а не спадкове перебування «на межі».

Тезу про Україну як мультифронтір в сенсі місця перетину інтересів великої кількості різних акторів можна обґрунтувати і з геополітичного погляду. В Україні розташовано географічний центр Європи. Окрім цієї символічної точки на мапі й монументу з відповідною інформацією, існує чимало різних наукових теорій про важливість території України як своєрідного центру. Одну з них на початку XX ст. сформував британський науковець Г. Маккіндер [214]. Його називають засновником і одним з перших геополітиків у сучасному розумінні цього слова. Науковець стверджує, що світ розділений на океанічну та континентальну півкулі, котрі мусять конфронтувати між собою. Він також вводить поняття світового острова, яким є Євразійський континент, що оточений Світовим океаном і є історичним центром сили [143]. На початку XX ст. він також сформував теорію про так зване «серце світу» (Heartland). Згідно з його концепцією,

територія, яку зараз ми чітко можемо назвати Україною, є своєрідним серцем світу. На момент написання праці Маккіндера України не існувало на політичній мапі світу як самостійної держави, однак за географічними орієнтирами можемо стверджувати, що серцем Європи за цією теорією була територія сучасної Східної Європи, здебільшого України. Г. Маккіндер вважав, що контроль над Східною Європою дозволить контролювати «серце світу», що, своєю чергою, дозволить встановити контроль над «світовим островом», а контроль над ним дозволить контролювати увесь світ [215, с. 194]. Низка подальших історичних подій світового масштабу, які відбулися протягом XX ст. й продовжуються досі цілковито підтверджують той факт, що Україна стає місцем, де часто вирішується майбутнє світу. Я. Грицак [43] згадував, що Україна стала місцем протистояння різних імперій та політичних проєктів ще у XIX ст. Історик зазначає: *«про Східну Європу кажуть, що у світі важко знайти інший такий регіон, де будівництво імперій та націй було би предметом цілковитої невизначеності. Це добре видно на прикладі карти конкуренції імперських та національних проєктів у Східній Європі: на українських землях не було жодної території, на яку би не претендували одночасно щонайменше два націоналізми і дві імперії»* [43, с. 206]. Україна продовжила перебувати у центрі світових подій і у XX ст. На її теренах відбулися події двох світових воєн, масові репресії та геноцид. Т. Снайдер назвав ці території, зокрема простір від центральної Польщі до західної Росії: Україну, Білорусь та країни Балтії кривавими землями. Т. Снайдер наводить приголомшливу цифру жертв: *«У серці Європи посеред XX століття нацистський та радянський режими убили близько 14 мільйонів людей»* [134]. Так само можна навести лаконічний й разом з тим дуже влучний вислів С. Рудницького: *«українська справа – це велика справа, світова справа»* [126, с. 555].

Думка про те, що Україна перебуває десь поміж Заходом і Сходом, ніби передбачає, що держава не належить ні до однієї, ні до іншої сторони. Разом з тим, Україна демонструє, що є країною Заходу. Парадигма

протистояння в українському самовизначенні належить радше до символічного і цивілізаційного виміру. В цьому вимірі геополітичний вибір одного з двох таборів однозначний і очевидний. Ми також стверджуємо, що це вибір на користь повернення до свого. Приналежність до західного світу зумовлена історичною і колективною пам'яттю та ціннісними орієнтирами, які протягом тривалого часу формувалися у свідомості українців.

Попри певну неоднозначність у політиці пам'яті та загалом у веденні зовнішньої політики на засадах багатовекторності, яку Україна проводила у перші десятиліття своєї незалежності, все ж головні ціннісні наративи та міжнародні орієнтири в різних сферах життя були закладені вдало. Захід в уявленні українців асоціювався зі свободою, демократією, самоврядуванням та силою права. А, отже, на побутовому рівні був чимось своїм. Політичний Схід натомість вважався продовженням імперсько-советської традиції з її традиційно-сильною, централізованою владою та чіткою ієрархією. Хоч довго саме такий спосіб побудови держави був для українців дійсністю, отже був добре знайомим. К. Гончаренко [39] знаходить відмінності між Сходом і Заходом навіть в «культурі мовчання» і «політиці голосу». Науковиця зазначає, вони *«формують відмінні концептосфери смислів, які в свою чергу є поясненням до потенційного оперування мовчанням, тишею, паузами чи голосом»* [39, с. 13].

Протягом советського періоду уся партійно-ідеологічна діяльність влади спрямовувалася на створення так званої «советської» людини, а Україна у цій парадигмі також належала до спільного історичного простору з Росією та іншими советськими народами і неодмінно мусила полишити свою національну ідентичність на користь ідеологічної. Советська ідеологія, масова культура та система освіти, а також символічний простір поширювали ідею периферійності України й вторинності її історії як похідної від «всесоюзної». Така агресивна державна політика усіляко намагалася витіснити будь-які інші наративи. Європейський вибір у цьому контексті трактувався як щось цілком чуже й неприйнятне українському народу. Ба

більше, в совєтські часи уявлення про Європу як альтернативу навіть не з'являлося.

Водночас, як ми вже згадували, у колективній пам'яті українців все ж зберігалися й альтернативні на той момент історичні уявлення, пов'язані з європейським культурним і політичним простором. Досвід Русі, Речі Посполитої, міжвоєнної доби, а також традиції місцевого самоврядування та правової культури формували підґрунтя для іншого бачення власної ідентичності – саме як частини європейської цивілізації. Ці наративи певний час були маргіналізованими або обмеженими локально чи регіонально, однак зберігали потенціал для актуалізації в моменти суспільних зламів. Разом синтез різних фрагментів перетворюється на елемент колективної пам'яті. Тож упродовж колоніального періоду, совєтської доби та перших десятиліть незалежності, попри наявність системних спроб трансформації й розмивання національної ідентичності, притаманні українському суспільству уявлення про власну історичну тяглість, культурну окремішність і суб'єктність зрештою виявилися домінантними. Навіть історичні травми та екзистенційна загроза, яка постійно висіла над українським народом в часи Російської імперії та СРСР не дозволили змінити ідентичність українців.

Ми також кілька разів зауважували у цій праці, що серед ціннісних орієнтирів українців у їх історичній пам'яті зберігалися саме європейські уявлення про свободу й волю, а також про те, якою має бути людина. Тут вважаємо доречним підкріпити це твердження ще одним визначенням поняття «історична пам'ять», яке наводить І. Гирич: *«Історична пам'ять – пов'язана безпосередньо з формуванням національної ідеї (міфу), бо вона формує оцінні пріоритети подій минулого»* [35, с. 45]. Таким чином, історична пам'ять визначає, що в минулому народі було правильним і природним, а що неправильним і чужорідним. Відтак, історію України можна і варто оцінювати як таку, що природно формувала український народ у європейському історичному контексті. Водночас у колективній пам'яті українського народу на емоційному рівні також збереглося чітке уявлення

про історичну пов'язаність України (в різних формах державності) з європейським культурним та політичним простором. Часто, й абсолютно закономірно, ці переконання зберігаються на рівні дрібних спогадів фрагментів зі шкільної програми чи популярних медіапродуктів. У праці «Геополітика» С. Рудницький дає своє бачення, чим є Україна: *«Україна – се земля, де живуть Українці. Вона є всюди там, де гомонить наша рідна українська мова й пісня, всюди там, де люди ховають давній український звичай, всюди там, де люди пам'ятають про спільну минулу долю й недолю, всюди там, де люди хочуть свободного, українського життя. Україна – се великий, багатий і славний колись край»* [126, с. 218]. Власне, пам'ять про спільну долю й недолю, про яку говорить С. Рудницький тісно пов'язує українців з європейським простором.

Серед кількох найбільш показових прикладів є уявлення про Русь як типово європейську державу. М. Грушевський активно обґрунтовував тяглість української держави з тих часів, а його знаменита праця називається «Історія України-Руси». Знання про черговість князів на київському престолі могли й не зберегтися, однак чи не всі українці знають, що Русь була великим торговим європейським шляхом «із варягів у греки», а Володимир Великий прийняв християнство та охрестив Русь, оскільки прагнув зближення з тогочасними могутніми європейськими, християнськими державами, зокрема з Візантією. Крім того, українці переконані, що князь Ярослав Мудрий був великим діячем європейських політичних традицій. Він сформував першу писану збірку законів «Руську правду», мурував собори та збирав бібліотеки. В українському освітньому та культурному просторі закріпився також образ князя Ярослава Мудрого як «тестя Європи», що пов'язано з династичними шлюбами його доньок із представниками правлячих династій низки європейських держав. Найбільш відомою серед них є Анна Ярославна, дружина французького короля Генріха I. Вважається, що саме Анна привезла у Францію так зване Реймське Євангеліє [124], на якому складали присягу французькі монархи. Початки української демократії

та самоврядування можна також вивести з часів Русі, де влада київського князя не була абсолютною, а кияни чи мешканці інших земель не були його особистою власністю. Натомість важливі питання щодо розвитку, державного будівництва, війни та миру, а також запрошення чи вигнання князя вирішувало славнозвісне віче. Окрім цього, на рівні згадок мап тогочасного періоду зі шкільних підручників й виринає спогад, що Русь – європейська держава, на яку зі сходу постійно робили набіги кочові ворожі племена й народи. Цей елемент пам'яті продовжується й доповнюється розумінням, що монгольське завоювання було лихом, що прийшло зі сходу в той час, як Русь стала щитом усієї Європи й не дозволила завойовникам просунутися далі вглиб Європи. Інший сюжет колективної пам'яті українців говорить про те, що очільник Галицько-Волинського князівства Данило Романович був коронований Папою Римським і отримав від понтифіка титул короля Русі за аналогією з іншими королями держав Західної Європи, проте історичних документів, які б підтверджували цей факт, досі не знайдено. Період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтського, а також у складі Польського королівства, а пізніше Речі Посполитої також, безумовно, є частиною сприйняття українцями себе як європейців. Власне, на політичні традиції цієї доби багато істориків вказують як на джерела формування серед українців шляхетського стану, а безпосередню участь представників українських земель у політичному процесі як на досвід, що багато в чому сформував українські уявлення про політичний процес поза московським тиском. Польський науковець Т. Стрієк [226] також апелює до впливу Речі Посполитої на русинсько-козацьку політичну думку та національну ідентичність, зокрема й такого, що підтверджується джерелами. І, як припускає науковець, звертаючись до інших істориків, зокрема й українських, *«можливо, найбільш помітним є переконання у природному праві кожного народу на свободу»* [226, с. 633].

Крім того, окреме, чільне місце в пам'яті українців займає козацька доба. Козацькі вольності та волелюбність є джерелом колективної пам'яті. Історикиня Н. Старченко знаходить першоджерело всенародної волелюбності. Науковиця зазначає, що політичні ідеї, які актуалізувалися й поширилися у бездержавному ХІХ ст., походять з часів Речі Посполитої і залишалися в пам'яті мешканців Гетьманщини, хоч ті і демонстрували певну ворожість до неї. Н. Старченко також зауважує: *«розуміння свободи як “прав і вольності” вибухне в призерку козацького світу “Історією русів”, яка стане “декларацією прав української нації” та “вічною книгою українського народу” (за Оглоблиним). Вона послужить механізмом передачі-закріплення республіканської культури в українському полі та протистояння культурі імперській»* [245].

Переосмислення подій Переяславської ради й подальшої російської експансії на українські землі ми вже частково згадували у цій праці. Загалом доба козаччини з її архетипним персонажем-козаком і цінностями лягла в основу українського романтизму, який був органічною частиною західного. Разом з тим, Я. Грицак у діалозі з Ізою Хруслінською зазначає, що не слід недооцінювати, що між національними державами ХХ ст. і тими чи іншими спробами створення однорідних держав у ХVІ-ХVІІ ст. існує певний зв'язок. *«У тому сенсі існує певний зв'язок між державою української козацької старшини та сучасною Україною ... модель цієї держави є європейською і що виникла вона у межах західнохристиянської культури»* [45, с. 93]. Крім того, існує кілька легенд про те, як козаки воювали у європейських війнах. За однією з них козацький загін воював у тридцятилітній війні (1618-1648 рр.) на боці Франції й навіть відзначився під час захоплення фортеці Дюнкерк. За іншою легендою українські козаки разом з іншими європейськими народами у об'єднаній армії продемонстрували свій героїзм у битві з військом Османської імперії під Віднем у 1683 р. Не можна стверджувати, що багато людей розповість подробиці про ці події. Власне, деякі з подій не витримують перевірки на достовірність фактів. Однак ці історії є радше

епізодами, які знайшли своє втілення у піснях та переказах, навіть у мультиплікаційних фільмах. У цій праці ми також вже згадували про постать гетьмана І. Мазепи. Його союз зі шведським королем є промовистим прикладом геополітичного партнерства України з іншими європейськими державами. Виводячи джерела української демократії та самоврядування з часів Русі, також варто згадати про козацьку громадянську активність, зокрема про традиційне козацьке коло або майдан. До цього історичного періоду неодноразово зверталися інтелектуали, «будителі» української нації. Вони апелювали до народної пам'яті про часи козацької волі й тим самим об'єднували народ. Навіть після поразки у подіях 1917-1921 рр. та втрати Україною державності українська еміграція продовжила пошук зовнішніх партнерів у Європі. Д. Гордієнко [41] зазначає: *«досвід воєнної поразки зумовлював пошук зовнішнього оперття у боротьбі за відновлення української державності і вибір української еміграції був однозначним: “Між Сходом і Заходом, ми твердо обрали Захід”»* [41, с. 53].

Ми навели лиш кілька епізодів з історії, які на рівні спогадів зі шкільної програми, міфів чи легенд вкарбувалися в пам'ять українцям. Такі короткі міфи чи легенди не потребують додаткового осмислення, не вимагають заглиблення в тему або історичний контекст конкретного періоду. Вони виконують функцію якорів свідомості і працюють за принципом «Авжеж, я знаю про це. Так, ми такі». До порівняння, період Союзного Союзу, попри те, що хронологічно був зовсім нещодавно, а ідеологічно робив акцент на зовсім інших цінностях, не залишив по собі стійких міфологізованих або символічних епізодів, які б вкарбувалися в колективній пам'яті народу так само природно.

В цьому контексті варто ще раз повернутися до дихотомії Схід–Захід. Події початку XXI ст., а особливо російська збройна агресія проти України, стали чинником радикального переосмислення парадигми цього погляду на світ. Війна актуалізувала питання не лише політичного вибору, а й екзистенційного самовизначення українців, у якому цивілізаційна орієнтація

на Захід дедалі більше сприймається як вибір цінностей, способу життя та моделі майбутнього. Схід більше не сприймається як абстрактний «інший», він впродовж століть укріплюється і набуває конкретних рис авторитаризму та імперського насильства, тобто стає ворожим, що сприяє консолідації української ідентичності навколо європейського вектора.

Таким чином парадигма Схід–Захід у сучасному українському дискурсі постає як процес поступового звільнення від нав'язаних імперських уявлень і переосмислення власного історичного досвіду. Через трансформацію колективної пам'яті та наративів ідентичності геополітичний вибір України набуває характеру логічного продовження націєтворення, а не ситуативного політичного рішення.

Разом з тим, на нашу думку, війна Російської Федерації проти України стала вирішальним чинником остаточного переосмислення парадигми Схід–Захід передусім в суспільній свідомості самих українців, але також в широкому європейському та світовому контексті. Якщо раніше різні інтерпретації цієї дихотомії можна було якось пояснити, то повномасштабна збройна агресія Росії, яка почалась 24 лютого 2022 р., остаточно визначила маніпулятивність і штучність подібних тверджень. Війна дуже показову акцентувала на асиметрії цінностей цих полюсів. Деспотична, імперська модель «Сходу» є повною протилежністю ціннісно орієнтованому «Заходу». В таких умовах неможливо бути «між». У цьому контексті ми можемо говорити, що війна окрім збройного протистояння набула характеру екзистенційного вибору, який зафіксував геополітичне й цивілізаційне самовизначення України в очах усього світу. Український народ знову консолідувався навколо європейських цінностей як таких, що віками були йому притаманні, й таких, які він відстоюватиме до останнього. Отже, можемо стверджувати, що війна стала каталізатором завершення тривалого процесу націєтворення й одночасно чинником трансформації колективної пам'яті, у якій парадигма Схід–Захід сприймається як чітка межа між

вільним світом й загарбником. Кордон Сходу та Заходу проходить по східному кордону України.

3.2 Визнання та міжнародне співробітництво України: пропозиції щодо впровадження 4-го етапу націєтворення

У своїй праці Я. Грицак писав: *«боротьба за Україну вирішувала долю не лише України, але й усієї Східної Європи, а з огляду на особливо важливу роль цього регіону у світовій геополітиці мала певний вплив і на весь світ»* [43]. Наприкінці 1990-х геополітик З. Бжезінський [17, с. 62] назвав Україну новим і важливим простором на євразійській шахівниці, геополітичним опорним пунктом. Географічне та геостратегічне положення України, а також той факт, що вона звільнилася від російського впливу, змушували західних політиків та аналітиків пильно слідкувати за процесом становлення держави. Було очевидно, що Росія намагатиметься зберегти і посилити свій вплив. Водночас ситуація залишала можливими різні сценарії розвитку подій.

Небажання Російської Федерації остаточно «відпустити» Україну після 1991 року зумовлене синтезом імперських уявлень про власну історичну і цивілізаційну й, як наслідок, власну вищість і право привласнювати собі усі здобутки інших держав, зокрема й України, а також геостратегічних міркувань. Геополітик З. Бжезінський стверджує: *«незалежність України кинула виклик самій суті претензій Росії на те, що вона є богонатхненною прапороносицею панслов'янської ідентичності»* [17, с. 115]. Існування незалежної України з власною мовою, пам'яттю та європейським вектором розвитку підважував уявлення про велич Росії. Перетворення України з «молодшого брата» на суб'єкта, здатного запропонувати альтернативну модель постсовєтського розвитку. З-поміж усіх колишніх республік Совєтського Союзу вихід України з орбіти впливу Росії був найстрашніший. З. Бжезінський також згадував: *«найболючішою була втрата України. Поява незалежної української держави не тільки змусила всіх росіян іще раз*

обдумати природу власної політичної та етнічної ідентичності, але й стала істотною геополітичною невдачею для російської держави» [17, с. 118].

Попри намагання Росії впливати на українську внутрішню і зовнішню політики, з моменту проголошення незалежності Україна поступово вибудовувала систему міжнародних відносин, у межах якої її державність отримувала дедалі ширше міжнародне визнання. Україна також є однією з держав-засновниць ООН, участь у європейських та міжнародних інституціях, розвиток двосторонніх партнерств із державами Заходу засвідчили включення України до світового політичного простору як окремого актора. Водночас це визнання тривалий час мало радше формальний характер і не завжди супроводжувалося сприйняттям України як повністю самостійного геополітичного суб'єкта, зокрема через інерцію постсовєтських уявлень і вплив російського чинника.

Зміни у сприйнятті Заходом України почалися з подій Майданів і продемонстрували західним країнам, що український народ визначився у своїх геополітичних прагненнях. Однак разюча зміна ситуації настала після анексії Росією українського Криму і початку російської військової агресії у 2014 році. Брутальне порушення міжнародного права Росією чітко окреслило розуміння Заходом ситуації. Ще більше ситуація змінилася після початку повномасштабного вторгнення 2022 року. Війна змусила міжнародну спільноту переосмислити роль України в системі європейської та глобальної безпеки. Відчайдушність і героїчний спротив українського народу на полі бою сприяв укріпленню дипломатичних позицій держави. Україна перестала сприйматися як держава, що стала жертвою агресії і потребує гуманітарної допомоги, натомість показала себе активним суб'єктом геополітики. Україна продемонструвала здатність чинити опір більшому та сильнішому актору світової політики, мобілізувати суспільство та відстоювати спільні для демократичного світу цінності. Саме в цей період відбулося якісне перетворення зовнішнього визнання. Водночас слід було остерігатися ситуації, яка мала місце з висвітленням у світових медіа подій війни на

Балканах Тоді французький філософ А. Бадью [10] обурювався, що ситуацію подають з приміткою «всього в 2-х годинах літаком від Парижа», що, як стверджує науковець, звучить безглуздо, оскільки йдеться про етичні принципи, про сутність людини як жертви і про права, які є універсальними і невіддільними. Певне дистанціювання було й в українському випадку. Західні політики пояснювали своїм суспільствам (і навпаки, українці пояснювали мешканцям інших країн), що Київщина, де російські війська вчиняли воєнні злочини, страту цивільних, мародерство тощо, знаходиться за кілька годин польоту від їхніх столиць.

Формальне прийняття незалежності України у 1990-х, обережні спроби співробітництва та спільних ініціатив у 2000-х, активне інвестування, євроінтеграційні та євроатлантичні процеси у другій половині 2010-х перейшло у стійке союзництво та визнання України як рівноправного партнера.

У цьому сенсі міжнародна підтримка України, поглиблення співпраці з Європейським Союзом, набуття статусу кандидата на членство в ЄС та посилення військово-політичної взаємодії з державами Заходу можна розглядати як прояв четвертого етапу націєтворення – етапу зовнішнього визнання. Україна утверджується в міжнародному просторі як європейська держава не лише за деклараціями, а й через реальну участь у спільних безпекових, політичних та ціннісних проєктах, що остаточно закріплює її цивілізаційний вибір.

В розрізі теми цієї праці та триетапного циклу націєтворення ми вважаємо за доцільне запропонувати певне доповнення цієї концепції. Ми вже порушували цю тему у статті «Етапи формування української нації: аналіз можливості розширення триетапної концепції націогенезу» [28]. Можемо спостерігати, що у XIX та XX ст. здобуття державної незалежності «неісторичними» націями вважалось головним успіхом і фактично закріпленням їх націєтворчих процесів. Разом з тим варто зауважити, що фінальна мета у вигляді незалежної держави не є константою. На прикладі

України, Литви, Латвії, Естонії та інших держав можемо бачити, що сформована нація може здобути та за якийсь час втратити державу, а разом з нею можливість промовляти до світу. Ми вбачаємо в цьому доречність зауважити, що окрім проголошення незалежності, держава повинна отримати світове визнання. Ми пропонуємо вважати четвертим етапом націєтворення етап міжнародного визнання держави, її історичного спадку та напрацювань. В цьому контексті ми говоримо не лише про офіційне визнання незалежності й встановлення дипломатичних стосунків з державою, а й про визнання у інших сферах та започаткування міцного міжнародного співробітництва. Ми також зауважували, що, на нашу думку, виокремлення такого четвертого етапу створює логічне підґрунтя для підсумування попередніх, їх осмислення або переосмислення. Крім того, в умовах глобалізації світу в такому міжнародному співробітництві також постає необхідність ще раз переосмислити шлях народу на кожному з етапів. Це поєднує минуле із сучасним та створює низку завдань для майбутнього.

У контексті теми цієї праці ми також вбачаємо за необхідне зауважити, що пам'ять може стати тим чинником, за допомогою якого держава може забезпечити собі міцне геополітичне партнерство, участь у економічних та безпекових союзах, а також реалізувати низку міжнародних ініціатив різного рівня. Ми наведемо кілька коротких прикладів співпраці, коли для зміцнення міжнародного партнерства звертаються до теми пам'яті. У 2020 році Україна, Литва і Польща створили нову, тристоронню платформу для політичного, економічного та соціального співробітництва між державами з назвою «Люблінський трикутник» [259]. Спільна декларація про заснування нового формату співпраці починається словами: *«Міністри закордонних справ України, Республіки Польща та Литовської Республіки визнають багатовікові історичні та культурні зв'язки між своїми народами»* [259]. Назва та формат нової платформи для співпраці також апелюють до спільної історії трьох народів, а саме Люблінської унії (1569). Разом з тим, одним з додаткових аспектів взаємодії в межах формату є розширення безпекового

співробітництва. Для цього в м. Люблін було створено спільну литовсько-польсько-українську бригаду імені Великого гетьмана Костянтина Острозького (LitPolUkrBrig). Постать діяча, чиім іменем названо військове формування, також апелює до спільних історичних наративів. Ще одним прикладом може слугувати партнерство України зі скандинавськими державами, зокрема зі Швецією. Співробітництво двох народів сягає корінням часів Русі та періоду козаччини. Швеція активно підтримує Україну у війні з Росією, однак окрім Безпекової угоди [265] і військової допомоги Швеція зробила один символічний, але надважливий дипломатичний жест: у 2023 році передала Україні засвідчену копію рукопису Конституції Пилипа Орлика 1710 року [269] та копію листа короля Карла XII від 1711 року про визнання незалежності України [249]. Ці символічні жести засвідчують пам'ять про багатовікову історію співпраці, чим посилюють зміст співробітництва в сьогодення й окреслюють спільні плани на майбутнє. Про давні історичні українсько-французькі стосунки свого часу згадував президент Франції Е. Макрон [251]. Можна також згадати про кілька прикладів, коли у різних культурно-мистецьких центрах світу некоректні раніше назви робіт або національності авторів змінювали правильними варіантами. Зокрема, відбулося перейменування картини художника Е. Дега «Російська танцівниця» на «Танцівниця в українському вбранні» в Метрополітен-музеї в Нью-Йорку [274]. Ми обрали лиш кілька прикладів з-поміж великої кількості для того, щоб продемонструвати, що у сфері політики, міжнародних відносин та міжкультурної комунікації також надзвичайно важливим є апеляція до спільної пам'яті. Прикладом партнерства, яке на нашу думку також заслуговує на окрему увагу, є стосунки України та Великої Британії. Зокрема, 6 лютого 1996 року британська станція «Фарадей» стала українською станцією «Академік Вернадський». Велика Британія безоплатно передала свою стару дослідницьку станцію з огляду на значний вклад українських науковців в дослідження континенту, а також як відповідь на те, що після розпаду СРСР Росія відмовилась передавати жодну з п'яти антарктичних

станцій, які функціонували під час советського періоду й на яких працювали, зокрема, українці [248]. Цей кейс надзвичайно цікавий, оскільки саме він може бути одним з таких, на які в майбутньому можна буде опиратися, започатковуючи нові проєкти, зокрема у сфері науки. Однозначно, надзвичайно вагомим з геополітичного погляду є підписання між державами Угоди про сторічне партнерство [293]. На нашу думку, такі жести співпраці і підписання таких документів є створенням історичних передумов до міцного та багаторічного партнерства.

3.3. Інтеграція України до наддержавних організацій: участь у миротворчих процесах

Г. Кіссінджер [79, с. 20-21], аналізуючи політичні системи, зауважив, що на протигау Китаю чи Ісламському світу, де політична боротьба ставила за мету встановити контроль над рамками порядку, а численні династії, що змінювалися, вважали, що відновлюють занепаду, водночас легітимну систему, Європа прийняла свої поділи й процвітала завдяки фрагментації та плюралізму. Він стверджував: *«Ідея Європи видавалася чи то географічним окресленням, чи вираженням християнства або придворного суспільства, або ж просвітницьким осердям спільноти освічених і сучасних. Проте хоч вона сприймалася як єдина цивілізація, Європа ніколи не підпорядковувалася одноосібному правлінню та не мала єдиної, сталої ідентичності»* [79, с. 20]. Зважаючи на строкату історію Європи, можна частково погодитися з цією тезою. Ба більше, у ній можна простежити початки сучасного девізу Європейського *«єдність у різноманітності»* (лат. *In varietate concordia*) [278]. Це гасло надзвичайно влучно ілюструє багаторівневе співробітництво та співіснування 27 різних держав в одному геополітичному наддержавному утворенні. Спільне населення держав ЄС становить близько 445 мільйонів осіб, а загальний номінальний внутрішній валовий продукт складає 17 трлн доларів США, що робить ЄС однією з найпотужніших світових економік, яка

забезпечує високий рівень життя людей [244]. Можна багато розповідати про об'єднану Європу. Зокрема, ми вже частково згадували про основні цінності ЄС. Згадаємо також, що з плином часу західний вектор розвитку геополітичного самовизначення українського народу став тотально домінантним в Україні. Зокрема, й завдяки пам'яті та побутовому сприйняттю природності приналежності до Заходу. За інформацією Transparency International Ukraine [261] станом на вересень 2025 року троє з чотирьох громадян підтримують вступ України до ЄС [261]. У 2023 році цей показник був рекордним, тоді 92 % і 89 % громадян України підтримують вступ держави до ЄС та НАТО відповідно [255].

Варто коротко пригадати євроінтеграційний рух України. Після проголошення незалежності Україна у 1990-х роках задекларувала прагнення інтеграції до європейського політичного та правового простору, що було закріплено у приєднанні до Ради Європи (1995) [241] та укладенні Угоди про партнерство і співробітництво з ЄС (1994 р., набула чинності у 1998 р.) [292]. Водночас, як ми зазначали, держава намагалася зберігати нейтралітет та балансувати у зовнішній політиці, що зумовлювало обмежену інституційну глибину інтеграції. Після Помаранчевої революції європейський курс набув більш виразного політичного змісту, однак все ж залишався нестабільним через внутрішні суперечності та відверте несприйняття частиною суспільства. Період президентства В. Януковича можна схарактеризувати як символічний і місцями позірний рух до євроінтеграції, водночас головним зовнішньополітичним пріоритетом був вектор зближення з Росією. Справді переломним моментом для європейських і євроатлантичних прагнень України стала Революція гідності 2013-2014 років, яка закріпила європейську інтеграцію як цивілізаційний вибір українців. Протести, що починалися з гаслами за інтеграцію в ЄС та європейські цінності переросли у справжню революцію. Після Майдану Україна нарешті підписала Угоду про асоціацію з ЄС (2014 р.) [291], також набула чинності поглиблена і всеохопна зона вільної торгівлі. Ці події сформували певні інституційні рамки для системної

адаптації українського законодавства до європейських стандартів. У 2022 році після початку повномасштабної російської агресії Україна офіційно подала заявку на вступ до ЄС [240] та отримала статус країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу [263], [264] що стало символічним і політичним визнанням незворотності європейського курсу.

Євроатлантичний напрям формувався паралельно, починаючи з участі України в програмі НАТО «Партнерство заради миру» (1994 р.) [254] та розвитку інструментів політичного і військового співробітництва. Питання членства тривалий час залишалося політично чутливим в державі. Апелюючи саме до відсутності консенсусу серед українських громадян, на Бухарестському саміті НАТО у 2008 році Україні було відмовлено у плані щодо членства в Альянсі [268]. Водночас після 2014 року інтеграція з НАТО набула стратегічного характеру, зокрема через реформування сектору безпеки, стандартизацію та розширення практичної взаємодії. Конституційне закріплення курсу на членство в ЄС і НАТО (2019 р.) [262] остаточно зафіксувало цей вектор як елемент національної ідентичності та державної стратегії.

Вступ України до НАТО, як і саме співробітництво держав в межах альянсу у сучасному світі дещо змінило фокус. Гібридні загрози у світі та геополітична невизначеність, зокрема й через різку зміну риторики щодо міжнародного співробітництва з боку президента США Д. Трампа змушують як самі держави-члени Альянсу, так і Україну шукати нові формати співпраці. В цьому контексті Україна активно працює на дипломатичній арені та укладає двосторонні договори. Міністерство оборони України зазначає, що з 2024 р. Україна підписала 28 двосторонніх угод про співробітництво у сфері безпеки з міжнародними партнерами (станом на листопад 2025 р.) [246]. Угоди передбачають співпрацю у сфері оборони та довгострокову підтримку. В різні часи Україна також намагалася розвивати діяльність в межах участі у регіональних об'єднаннях, зокрема в рамках Східного партнерства, Тримор'я, Люблінського трикутника, ГУАМ,

Дунайської комісії, а також двосторонніх політичних союзів. Деякі з цих організацій практично зникли або є надзвичайно малоактивними. Разом з тим, на міжнародній мапі світу Україна точно відзначається своєю активністю. Варто визнати, що цей процес активізувала війна, розв'язана Росією. Україна опинилася на перших шпальтах світових медіа, а президент В. Зеленський здійснив десятки візитів та виголосив десятки промов перед парламентами різних держав. Це допомогло консолідувати партнерів у допомозі державі, від гуманітарної підтримки до важкого озброєння. Міжнародна суб'єктність України значно зросла. Понад це, досвід України у веденні війни в сучасних умовах, підтримки функціонування інституцій та самоорганізації суспільства з метою вижити і вистояти може бути надзвичайно цінним для інших держав світу. Глобальна невизначеність та потреба відстоювати свою безпеку актуалізує Україну як носія особливого досвіду. А. Камю [174] стверджував, що без революції міжнародного масштабу не буде жодних ефективних змін, апелюючи до прагнення глобального миру. Досить раціональним є вважати, що сучасний світ надзвичайно далекий від встановлення глобального миру. Цілі сталого розвитку ООН також опинилися під загрозою. Однак в умовах глобальної невизначеності Україна чітко усвідомлює своє геополітичне місце, яке на боці Заходу, або, деталізуючи, на боці Європи. Загалом шлях України на зближення та повноправне членство ЄС і НАТО можна схарактеризувати як поступову еволюцію від політики балансування до чітко артикульованої цивілізаційної орієнтації, яка поєднує прагматичні безпекові інтереси з ціннісним вибором і символічним включенням до європейського політичного простору.

Важливо також згадати про участь України у миротворчих процесах, що також відіграє важливу роль у зміцненні міжнародної суб'єктності та інтеграції у систему колективної безпеки. За інформацією Міністерства закордонних справ Україна є однією з держав-партнерів НАТО, яка безпосередньо долучалася до усіх основних операцій та місій Альянсу [267].

Починаючи з 1990-х років Україна долучалася до миротворчих операцій, беручи участь у місіях в різних регіонах. Десятки тисяч українських військовослужбовців, починаючи з 1990-х років, взяли участь в операціях з підтримки миру в таких регіонах, як Косово, Боснія і Герцеговина, Східна Славонія, Ангола, Македонія, Гватемала, Таджикистан, Афганістан, Хорватія, Кувейт, Сьєрра-Леоне, Придністров'я, Ірак, Ліван, Ефіопія, Еритрея, Грузія, Судан, Кот-д'Івуар, Демократична Республіка Конго, Ліберія тощо.[256]. Таким чином Україна показала себе як відповідальний і надійний партнер, який здатен активно докладатися до підтримки міжнародної стабільності.

Після 2014 року акцент української участі у миротворчих операціях значно трансформувався. Україна опинилася у війні з ворогом, який значно переважає її за людськими і матеріальними ресурсами. Тож головний фокус і пріоритет, природно, на захисті власної держави. Президент В. Зеленський відкликав усі миротворчі місії наприкінці 2022 р. [266]. Разом з тим, з 2014 до 2022 року українці також брали участь у восьми миротворчих місіях, найбільш відомою з яких є місія ООН в Демократичній республіці Конго [266].

Варто також зауважити, що в цьому контексті мир розглядається не як відсутність воєнних дій, а як комплексний процес відновлення інституційної стійкості, соціальної згуртованості та справедливості. Український досвід набуває значення не лише як національний виклик, а і як потенційний внесок у міжнародну теорію та практику розбудови миру (peacebuilding) – процесу, який розпочинається після завершення гарячої фази конфлікту. Адже, окрім практичної площини, як зазначає Дж. П. Ледерак, у ХХ ст. дослідження миру розпочалось як окрема академічна дисципліна, і цей процес був значно пришвидшений двома світовими війнами [89, с. 23]. І як будь-яка сучасна дисципліна, вона не може бути замкненою в собі, а потребує міждисциплінарного підходу. Зокрема, український досвід може бути цінним у питаннях роботи з травматичною пам'яттю, гібридними загрозами та

постімперською трансформацією. А. Камю зауважував, що доля усього людства буде залишатися невизначеною доти, доки не буде розв'язано проблему миру та світового порядку [174].

Висновки до третього розділу. У третьому розділі нами здійснено філософське осмислення геополітичного самовизначення України у парадигмі Схід–Захід та проблеми міжнародного визнання та співробітництва України. Також здійснено аналіз ролі війни як переломного чинника цивілізаційного вибору України.

Після 2014 року й початку російської агресії, а пізніше після 2022 року та повномасштабного вторгнення Росії Україна поступово формує нову модель зовнішньої політики, у якій безпекове співробітництво, гуманітарна дипломатія, намагання встановити механізми відповідальності агресора за воєнні злочини, депортацію населення та викрадення дітей інтегруються в ширше бачення справедливого миру. Україна чітко і послідовно демонструє свою рішучість захисту власної держави, а в ширшому контексті і всієї Європи. Повномасштабна війна певною мірою пришвидшила процеси європейської інтеграції. Україна подала офіційну заявку на вступ до ЄС, а пізніше отримала офіційний статус держави-кандидата.

Крім того, партнерство України з іншими європейськими державами часто апелює до історичних коренів співпраці. В цьому контексті ми стверджуємо, що пам'ять постає як політико-ціннісний ресурс, який може приносити результати у зовнішньополітичній діяльності держави. Ми також пропонуємо доповнити концепцію націєтворення, згідно з якою неісторичні нації формуються у три етапи. Ми пропонуємо додатковий четвертий етап, а саме *етап міжнародного (зовнішнього) визнання*, коли нація не тільки отримує свою державу, а й сприймається міжнародною спільнотою, укладає угоди, союзи, підписує інші міжнародні документи. Це потрібно для зміцнення державності та утвердження сталої позиції на міжнародній арені.

Можемо коротко підсумувати, що міжнародна активність України та її прагнення увійти до складу різних міжнародних організацій не були реактивними. Щобільше, через певне намагання вести обережну політику (багатовекторність, балансування), а також відсутність протягом певного часу повного консенсусу всередині держави та деякі міжнародні скандали рух України до ЄС та НАТО був дещо сповільненим. Однак після 2014 р. цей рух до політичних та безпекових об'єднань остаточного набув своєї сучасної форми. Сучасна Україна у своєму геополітичному самовизначенні постає як європейська держава, що спирається на історично зумовлені основи. Як зауважує Н. Яковенко, часові не вдалося зламати генеральну «напряму» лінію української історії, попри численні зовнішні впливи та періоди бездержавності [160, с. 3].

ВИСНОВКИ

У цій дисертаційній роботі нами здійснено комплексний історико-філософський аналіз ролі колективної та історичної пам'яті як чинника формування національної ідентичності та геополітичного самовизначення сучасної України. У межах праці пам'ять розглядається не як пасивна форма збереження минулого або сукупність символічних репрезентацій, а як активний соціально-політичний ресурс, що бере участь у конструюванні смислів, ціннісних орієнтирів і моделей колективної дії. Такий підхід дозволив простежити, як пам'ять безпосередньо впливає на процеси націєтворення, політику пам'яті та зовнішньополітичну орієнтацію держави.

У першому розділі було закладено теоретико-методологічні підвалини дослідження. З метою комплексного та всебічного опрацювання таких понять як пам'ять та нація здійснено поєднання комплексу різних методів. З цією метою обґрунтовано доцільність міждисциплінарного поєднання герменевтичного, феноменологічного, концептуального, дискурс-аналітичного та деколонізаційного підходів для аналізу пам'яті, ідентичності та націєтворення, а також застосовано гендерний підхід. Показано, що герменевтична перспектива дозволяє осмислювати колективну пам'ять і геополітичні інтенції як взаємопов'язані елементи цілісного процесу становлення нації. Феноменологічний підхід акцентує на пережитому досвіді, трансгенераційній травмі та механізмах закріплення пам'яті в символах, ритуалах і наративах. Дискурс-аналіз і концептуальний аналіз дозволили виявити еволюцію ключових понять та домінантні моделі інтерпретації минулого, а деколонізаційний і гендерний підходи дали можливість критично переосмислити імперські й совєтські наративи, а також асиметрії репрезентації досвіду в колективній пам'яті.

Окремо варто наголосити на філософському вимірі проведеного дослідження. Дисертаційне дослідження демонструє, що проблематика пам'яті виходить за межі історіографічного чи культурологічного аналізу і

потребує саме філософського аналізу як простору смислотворення, нормативних уявлень і колективної саморефлексії. Пам'ять у нашому дослідженні постає як категорія, що поєднує онтологічний, аксіологічний і політичний рівні аналізу, дозволяючи розглядати націю як процес постійного самопереосмислення у змінному світі.

У другому розділі *доведено*, що колективна та історична пам'ять є фундаментальними чинниками формування української національної ідентичності. Показано, що націєтворення в українському випадку має етапний характер й загалом перегукується з процесами творення інших європейських націй. Однак особливістю є те, що процес формування української нації відбувався в умовах тривалого впливу імперської та советської спадщини, конкуренції історичних наративів і зовнішнього політичного тиску.

Вже після проголошення Україною незалежності у 1991 році історична та колективна пам'ять певний час постають як простір конфронтації за інтерпретацію минулого. Водночас активізація держави у формуванні та впровадженні політики пам'яті, а пізніше й політики утвердження національної ідентичності, підкріплена активностями, ініціативами громадянського суспільства та академічного кола, зокрема істориків, філософів, літературознавців, культурологів з плином часу уніфікують публічний та символічний простори. У цьому контексті політика пам'яті та практики меморіалізації розглядаються як ключові механізми інституціоналізації історичних смислів і закріплення ціннісних орієнтирів.

На прикладах осмислення комунікативних травм, які існують в українському суспільстві, відкритті трагедії Голодомору, досвіду подій Помаранчевої революції та Революції гідності, а також процесів декомунізації й деколонізації публічного простору продемонстровано, що пам'ять функціонує як чинник консолідації суспільства та формування громадянської суб'єктності. Показано, що «місця пам'яті» виступають не тільки носіями символічних значень, а також точками концентрації

колективного досвіду, які формують уявлення про історичну тяглисть, відповідальність і право на власний шлях розвитку. Колективні травми, зокрема пов'язані з трагедією Голодомору та репресіями, виконують подвійну функцію, а саме внутрішньої ідентифікації та міжнародної легітимації українського історичного наративу.

Водночас ставитись і працювати з ними потрібно надзвичайно обережно. Можемо згадати концепцію «отруєних пейзажів» М. Поллака [116], яка дозволяє осмислити простір пам'яті як насичений травматичним досвідом, замовчуваннями та витісненими смислами. Це особливо актуально в українському контексті, де імперські та советські часи призвели до нашарування травматичних смислів. Подолання таких «отруєних» смислових ландшафтів можливе лише через критичну роботу з пам'яттю, що передбачає не витіснення минулого, а його рефлексивне осмислення, інтеграцію травматичного досвіду та формування нових наративів, здатних слугувати основою для цілісної ідентичності й геополітичної суб'єктності України.

У межах дослідження також показано, що колективна пам'ять безпосередньо пов'язана з формуванням суб'єктності і на індивідуальному рівні, і на національному. Осмислення минулого визначає не лише образ історії, а й здатність спільноти діяти, брати на себе відповідальність і формувати уявлення про своє майбутнє. У цьому сенсі пам'ять перестає бути ретроспективною категорією і набуває проспективного виміру, стаючи чинником політичної волі та стратегічного вибору.

У третьому розділі цього дослідження здійснено осмислення геополітичного самовизначення України в парадигмі Схід–Захід, а також проблеми міжнародного визнання як завершального етапу націєтворення. Обґрунтовано тезу про те, що геополітичний вибір не є виключно результатом зовнішньополітичних, економічних чи навіть безпекових чинників, а формується в оперті на трансформацію колективної пам'яті та ідентичності. Показано, що історичні наративи, уявлення про «своє» і «чуже», а також досвід колоніальної залежності суттєво впливають на

сприйняття Україною власного місця у світовому порядку. Особливу увагу приділено війні як фінальному акценту, чиннику, що остаточно руйнує уявлення про Україну як «сіру зону» між Сходом і Заходом та актуалізує цивілізаційний вибір на користь європейської ціннісної моделі. На цій підставі запропоновано розширити концепцію націєтворення, за якою нації, які називають неісторичними, формуються у три етапи, шляхом доповнення четвертим етапом, а саме етапом міжнародного, або зовнішнього, визнання. Цей етап інтерпретується не як формальний дипломатичний акт, що веде до встановлення дипломатичних стосунків, а як тривалий процес утвердження держави як суб'єкта міжнародних відносин, активізації двостороннього співробітництва, включення до системи союзів, безпекових і політичних форматів та прийняття відповідальності за участь у глобальних процесах. Адже, як зазначав польський соціолог П. Штомпка, *«ми є тим, що отримали від інших, яких ми зустріли в житті»* [157, с. 372]. Можливо, цим твердженням він робив відсилання до Сартрової ідеї про те, що *«важливо не те, що інші зробили з нас, важливо те, що ми самі робимо з того, що інші зробили з нас»* [67, с. 9]. Цю тезу можна застосовувати і на рівні держав.

У праці також продемонстровано, що історична та колективна пам'ять виходять за межі внутрішнього національного колективного простору і отримують втілення у міжнародному вимірі. Апеляція до спільних подій, травм та цінностей набуває функцій важливих інструментів дипломатії, сприяє посиленню міжнародної солідарності та формуванню міцних партнерств, як двосторонніх, так і на рівні регіональних чи глобальних об'єднань. Тож ми вважаємо, що пам'ять в цьому контексті доцільно сприймати і використовувати як стратегічний ресурс зовнішньополітичної діяльності.

Крім того, у дослідженні зазначено, що сучасна Україна має досвід, який є унікальним в умовах глобальних геополітичних потрясінь та потенційних загроз. В. Єрмоленко слушно зауважує: *«Західний світ і досі живе в ілюзії “пост-”, тобто завершення історії, в ілюзії архівування,*

пам'яті та переосмислення минулого – не помітивши, що ми знову опинилися в Історії, причому в найгіршому сенсі цього слова» [59, с. 5-6]. Тож роль України у подіях світового масштабу буде дедалі вагомішою.

Війна Росії проти України виступає у дослідженні не тільки зовнішньополітичним чи безпековим чинником, а й також каталізатором трансформації колективної пам'яті. Вона прискорила процеси переосмислення імперської та совєтської спадщини, актуалізувала витіснені травматичні досвіди та водночас сприяла формуванню нових наративів солідарності, спротиву і гідності. У цьому контексті пам'ять функціонує як механізм мобілізації та моральної легітимації боротьби за незалежність і суверенітет.

У роботі доведено, що колективна пам'ять виконує функції інтеграції, мобілізації та стратегічного орієнтування суспільства, водночас залишаючись простором, який потребує особливої уваги та делікатності у ставленні через свою потенційну конфліктність чи переінтерпретації. Політика пам'яті постає як сфера публічної відповідальності, де визначальними є прозорість, інклюзивність і здатність до критичної рефлексії. Показано, що саме відповідальне ставлення до минулого є необхідною умовою формування цілісної національної ідентичності та стійкого геополітичного самовизначення України. У цьому сенсі доречною є думка Е. М. Сьорана про те, що *«нація вмирає, коли стає нечула до фанфар»* [139, с. 107], що в контексті даного дослідження означає втрату чутливості до власної історичної пам'яті як чинника ідентичності та стратегічного вибору.

Можна також стверджувати, що проведене дослідження виводить наступну тезу: без відповідального переосмислення минулого неможливе ані формування цілісної національної ідентичності, ані стійке геополітичне самовизначення. Історична та колективна пам'ять виступають одночасно ресурсом і викликом, оскільки потребують постійної рефлексії, відкритості до діалогу (зокрема, за потреби, в процесах з розбудови миру) та здатності протистояти маніпуляціям. Саме в цьому напруженні між пам'яттю,

ідентичністю та політикою формується сучасна українська нація як активний суб'єкт історії.

Результати дисертаційного дослідження підтверджують, що історична та колективна пам'ять є ключовим чинником політичного й цивілізаційного вибору. Український досвід постає як показовий приклад постімперської трансформації, у межах якої переосмислення минулого стає передумовою відновлення суб'єктності, міжнародного визнання та повноцінної участі у європейському та глобальному просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Агеєва В. Проти культурної амнезії. Есеї про національну пам'ять та ідентичність. Київ : Віхола, 2025. 432 с.
2. Аджемоглу Р., Робінсон Дж. Чому нації занепадають / Пер. з англ. Дем'янчук О. 4-те вид. Київ : Наш формат, 2019. 440 с.
3. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / упоряд. Тодійчук О., Ульяновський В. Київ : Либідь, 1995. 816 с.
4. Арендт Х. Люди за темних часів / Пер. з англ. Рогачевська Н. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. 318 с.
5. Арістотель. Політика. Поетика. Харків : Фоліо, 2023. 512 с.
6. Аркас М. Історія України-Русі / упоряд. Коваль Р. Київ : Наш формат, 2020. 528 с.
7. Арон Р. Опій інтелектуалів / Пер. з франц. Філіпчук Г. Київ : Юніверс, 2006. 272 с.
8. Ассман А. Права та обов'язки людини: у пошуках нового суспільного договору / Пер. з нім. Витрикуш І. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 104 с.
9. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Пер. з нім. Дмитренко К., Доронічева Л., Юдін О. Київ : Ніка-Центр, 2014. 440 с.
10. Бадью А. Етика: нарис про розуміння зла / Пер. з франц. Артюх В., Рєпа А. 2-ге вид., змін. Київ : Комубук, 2019. 216 с.
11. Бадью А. Похвала політиці: Статті та виступи / Пер. з франц. Рєпа А. Львів: Видавництво Анетти Антоненко, Київ : Ніка-Центр, 2019. 224 с.
12. Бадью А. Століття / Пер. з франц. Рєпа А. Львів : Видавництво Анетти Антоненко, 2019. 304 с.
13. Барт Р. Camera Lucida. Нотування фотографії. Пер. з англ. Червоник О. Харків : Музей Харківської школи фотографії, 2022. 176 с.
14. Батлер Дж. Фрейми війни. Чиї життя оплакують? Пер. з англ. Кравчук Ю. Київ : Медуза, 2016. 276 с.

- 15.Бачинський Ю. Україна irredenta / 3-тє вид. Київ : Основні цінності, 2003. 176 с.
- 16.Берджер Дж. Про погляд. Пер. з англ. Свято Р. Харків : IST Publishing, 2024. 184 с.
- 17.Бжезінський З. Велика шахівниця / Пер. з англ. Фешовець О. Харків : Ранок, Фабула, 2019. 288 с.
- 18.Бочковський О.І. Вибрані праці та документи : у 3 т. Київ: Україна модерна, ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. Т.2. 976 с.
- 19.Бочковський О.І. Вибрані праці та документи : у 3 т. Київ: Україна модерна, ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. Т.3, кн. 1. 440 с.
- 20.Вайтгед А.Н. Символізм, його значення та дія / Пер. з англ. Передрій Б. Львів : Контур, 2025. 80 с.
- 21.Ваннер К. Тягар мрій: Історія та ідентичність у пострадянській Україні / Пер. з англ. Буйських Ю. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 316 с.
- 22.Вебер Ю. Російська Окупація Чернівців / Пер. з нім. Осачук С. Чернівці : Книги – ХХІ, 2016. 136 с.
- 23.Вейль С. Сила. Згода. Справедливість. Любов. Зло / Пер. з франц. Конович Л. Львів : Shrapnel Publisher, 2024. 96 с.
- 24.Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неокласичної історіографії; Про історичне мислення : Монографія / Пер. з польськ. Саган В., Серяков С., Склокін В. Київ : Ніка-Центр, 2012. 296 с.
- 25.Винайдення традиції / за ред. Гобсбаума Е., Рейнджера Т. / Пер. з англ. Климчук М. 3-тє вид. Київ : Ніка-Центр, 2015. 444 с.
- 26.В неділю рано сонце сходило: Гуцульська коляда. *Локальна історія*. 2025. № 10 (84). С. 4-5.
- 27.Волошин Р. Герой як символ і елемент колективної пам'яті нації. Творення героїв у сучасну епоху. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2025. Вип. 62, с. 45–54. DOI: 10.30970/PPS.2025.62.5 (дата звернення: 28.12.2025)

28. Волошин Р. Етапи формування української нації: аналіз можливості розширення триетапної концепції націогенезу. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. Вип. 54, с. 3-9. DOI: 10.32782/apfs.v054.2025.1 (дата звернення: 14.12.2025).
29. Волошин Р. Роль колективної пам'яті у процесі формування спільнот: Майдан як «місце пам'яті». *Вища освіта України*. 2024. № 3 (94). DOI: 10.32782/NPU-VOU.2024.3(94).02 (дата звернення: 14.12.2025).
30. Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). Київ : Темпора, 2019. 420 с.
31. Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ : Темпора, 2021. 456 с.
32. Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / Пер. з англ. Цимбал Т. Київ : Наш формат, 2020. 448 с.
33. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Пер. з нім. Таращук П. Київ : Фоліо, 2025. 480 с.
34. Герасим'юк О. Розстрільний календар. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 432 с.
35. Гирич І. Як Україна ставала українською: Громадсько-політичне життя на підросійській Україні XIX – поч. XX ст. Київ : Кліо, 2024. 192 с.
36. Гілен П., Ляйстер Т. Культура в підмурках громадянського суспільства. Пер. з англ. Стріха Я. Харків : IST Publishing, 2018. 120 с.
37. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с.
38. Гончаренко К. Деколонізований образ Кобзаря в оптиці сучасної української літератури: філософський аспект. *Культурологічний альманах*. 2025. Вип.3, с. 242-249. DOI: 10.31392/cult.alm.2025.3.30 (дата звернення 14.12.2025)
39. Гончаренко К. «Культура мовчання» як інструмент «політики голосу». *Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис*.

- Вип. 4 (87), 2022. С. 13-21. DOI: 10.31392/NPU-VOU.2022.4(87).02 (дата звернення 14.12.2025)
40. Гончаренко К. Механізм формування інтерпасивного мовчазного суб'єкта в освітньому просторі. *Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис*. Вип. 1 (88), 2023. С. 32-39. DOI: 10.32782/NPU-VOU.2023.1(88).04 (дата звернення 14.12.2025)
 41. Гордієнко Д. Народження Східної Європи: українські трансформації. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. 448 с.
 42. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2022. 656 с.
 43. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2022. 416 с.
 44. Грицак Я., Комаров О. Шлях становлення української ідентичності. Запоріжжя : Платформа спільних дій. 36 с.
 45. Грицак Я., Хруслінська І. Розмови про Україну / Пер. з польськ. Матіяш Б. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 360 с.
 46. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ : К.І.С., 2017. 1136 с.
 47. Грушевський М. Нарис історії українського народу. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2022. 576 с.
 48. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Тов-во «Знання в Україні», 1991. 240 с.
 49. Гундорова Т. Транзитна культура і постколоніальна травма. Київ : Віхола, 2024. 272 с.
 50. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
 51. Гусерль Е. Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії / Пер. з нім. Кебуладзе В. Харків : Фоліо, 2021. 348 с.

- 52.Гадамер Г.-Г. Істина і метод / Пер. з нім. Мокровольський О. Київ : Юніверс, 2000. 464 с.
- 53.Геллнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Пер. з англ. Касьянов Г. Київ : Таксон, 2003. 300 с.
- 54.Голька М. Суспільна пам'ять та її імпланти. Пер. з польськ. Саган В. Київ : Ніка-Центр, 2022. 216 с.
- 55.Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі / Пер. з англ. Таращук П. Київ : Основи, 2008. 1080 с.
- 56.ДЕТОКС / за ред. Івшиної Л. 2-ге вид. Київ: ТОВ «Українська прес-група», 2024. 796 с.
- 57.Джадт Т., Снайдер Т. Роздуми про двадцяте століття. Пер. з англ. Грицак П. Львів : Човен, 2019. 384 с.
- 58.Дипломатична історія України: підручн. / Головченко В., Матвієнко В. Київ : Ніка-Центр, 2018. 420 с.
- 59.Діалоги про війну / укл. Муха О. Харків : Віват, 2024. 512 с.
- 60.Джуліман Е. Примирення: Вказівники вздовж шляху / Пер. з норв. Біла О. Київ : Ультрадрук, 2018. 288 с.
- 61.Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Пер. з англ. і польськ. Склокін В. Київ : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
- 62.Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. Київ : Знання України, 2006. Т. 1 кн. 2. 272 с.
- 63.Драгоманов В. Листи на Наддніпрянську Україну. Партія Українських Соціалістів-Революціонерів, 1915. 114 с.
- 64.Епплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України / Пер. з англ. Кисіль О., Маттінглі Д. Київ : HREC PRESS, 2025. 440 с.
- 65.Європейський словник філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей. Том п'ятий / упор. Васильченко А., Кассен Б., Сігов К. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. 496 с.

- 66.Єскельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ і кияни після Великої війни. Київ : Laurus, 2018. 306 с.
- 67.Єрмоленко В. Далекі близькі. Львів : Видавництво Старого Лева, 2024. 300 с.
- 68.Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. 3-тє вид. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 480 с.
- 69.Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Femina, 1995. 685 с.
- 70.Жижек С. Річ із внутрішнього простору / Пер. з англ. Швед П. Київ : Клубук, 2022. 416 с.
- 71.Забужко О. Let my people go. Київ : Факт, 2006. 232 с.
- 72.Загоровська Л. Таборів діти. Львів : Видавництво Старого Лева, 2024. 480 с.
- 73.Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 1(2). С. 71–76.
- 74.Зонтаг С. Про фотографію / Пер. з англ. Стріха Я. Харків : МОКСОР, 2024. 244 с.
- 75.Карлайл Т. Герої, культ героїв та героїчне в історії. Пер. з англ. Курило С. Київ : Видавець Олексій Бешуля, 2024. 264 с.
- 76.Кебуладзе В. Нерадикальна революція і нація як конструкт. *Філософська думка*. № 6, 2014. С. 26-28.
- 77.Кебуладзе В. Феноменологія досвіду. Київ : Дух і Літера, 2012. 280 с.
- 78.Кемпбелл Дж. Тисячолікий герой. Пер. з англ. Мокровольський О. Львів : Terra Incognita, 2021. 416 с.
- 79.Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер нації в історичному контексті / Пер. з англ. Коваль Н. 4-те вид. Київ : Наш Формат, 2025. 400 с.
- 80.Козеллек Р. Часові пласти: дослідження з теорії історії / Пер. з нім. Швед В. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. 436 с.

81. Колективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини: колективна монографія / наук. ред. Масловські Н., Шептицький А. Пер. з польськ. Саган В. Київ : Ніка-Центр, 2023. 200 с.
82. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 384 с.
83. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Пер. з англ. Шліпченко С. Київ : Ніка-Центр, 2013. 184 с.
84. Комзюк Л. Порівняльний аналіз конституційних проектів М. Драгоманова і М. Грушевського 1884 і 1905 рр. у контексті еволюції концепцій самостійності України кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження»*. 2009. № 1. С. 148-154.
85. Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала. *Наукові записки. Т. 17. Філологія*, 1999. С. 3-10.
86. Костомаров М. Книги биття Українського Народу. Львів-Київ : Новітня Бібліотека, 1921.
87. Куварос Дж. Спадок. Есеї про мислення поколінь / Пер. з англ. Туркало О. Київ : Ніка-центр, 2025. 160 с.
88. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за ред. Шаповала Ю. Київ : ІПіЕНД, 2013. 600 с.
89. Ледерак Дж. П. Розбудова миру / Пер. з англ. Каратєєв Д., Лозова Л. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 256 с.
90. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / упор. Стасюк О. Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с.
91. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1926. Wien : Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. 580 с.
92. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / Пер. з англ. Бадік М., Гавришків У., Грицак Я., Дешиця А., Киван Г., Панкєєва Е. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 554 с.

93. Локальна історія. 2025. № 7-8 (81-82). Українські січові стрільці.
94. Лянцкоронська К. Воєнні спогади. 22 вересня 1939 – 5 квітня 1945 / Пер. з польськ. Ткачик Н. Чернівці : Книги – ХХІ, 2023. 424 с.
95. Маланюк Є. Про Росію і малоросійство. Збірник / упоряд. і ред. Баган О. Тернопіль : Крила. 2024, 352 с.
96. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки) / Пер. з англ. Вакуленко С. Київ : Критика, 2013. 640 с.
97. Маффесолі М. Час племен. Занепад індивідуалізму у постмодерному суспільстві. Київ : Видавничий дім «Києво- Могилянська академія», 2018. 264 с.
98. Мейс Дж. Свічка у вікні / 3-тє вид. Київ: ТОВ «Українська прес-група», 2023. 120 с.
99. Міхновський М. Самостійна Україна. Харків : Фоліо, 2023. 319 с.
100. Міцель М. У пошуках цапа-відбувайла: фобії пізнього сталінізму в Україні (1944-1953). Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 352 с.
101. Мокрик Р. Культурна колонізація. Страх приниження та опір України в радянській імперії. Львів : Локальна історія, 2025. 432 с.
102. Мости замість стін, або Що об'єднує українців? / упор. Терен Т. Львів : Видавництво Старого Лева, 2020. 144 с.
103. Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 382 с.
104. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
105. Наєм М. Як вдихнути вільно: Посібник з деколонізації. Київ : Лабораторія, 2025. 264 с.
106. Наймарк Н. М. Геноцид: світова історія. Київ : HREC PRESS, 2024. 204 с.

107. Націоналізм: теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія / упор. Лісовий В., Проценко О. 3-тє вид. Київ : Смолоскип, 2010. 684 с.
108. Національна ідентичність і громадянське суспільство / Бистрицький Є. та ін. 2-ге вид., допов. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 464 с.
109. Нові підходи до історіописання / за ред. Берка П. / Пер. з англ. Портнов А., Портнова Т. Київ : Ніка-Центр, 2013. 368 с.
110. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / Пер. з франц. Рєпа А. Київ : Кліо, 2014. 272 с.
111. Огаркова Т., Єрмоленко В. Життя на межі: Україна, культура та війна. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2025. 256 с.
112. Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов, 1841-1895: Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів : с портретом небіжчика. Львів : Друкарня В. Манєцкого, під управою В. Годака, 1896. 442 с.
113. Пападопулос Р. У чужому домі. Травма вимушеного переміщення: шлях до розуміння і одужання / Пер. з англ. Бодак І. і Яцюк Н. Київ : Лабораторія, 2023. 416 с.
114. Петренко-Цеунова О. Шляхетна традиція: наскрізні сюжети української культури. Київ : Стилєт і стилос, 2025. 368 с.
115. Плохій С. Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності. Перероб. і доп. вид. Пер. з англ. Ключко Р. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. 512 с.
116. Поллак М. Отруєні пейзажі. Пер. з нім. Ваховська Н. Чернівці : Книги – ХХІ, 2015. 112 с.
117. Поллак М. Топографія пам'яті. Пер. з нім. Назаркевич Х. Львів : Човен, 2018. 216 с.
118. Пономарьов В. Цвітіння чудової квітки. Ольгерд Бочковський і відродження націй. 2-ге вид. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. 184 с.

119. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги. Т. 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. / Пер. з англ. Буценко О. Київ : Основи, 1994. 495 с.
120. Потебня О. Думка й мова (фрагменти) / *Слово, Знак, Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / упор. Зубрицька М. Львів : Літопис, 1996. 633 с.
121. Пчілка О. Товаришки. Новели. Київ : Віхола, 2024. 248 с.
122. Рассел Б. Історія західної філософії. Пер. з англ. Лісняк Ю, Таращук П. Харків : Фоліо, 2023. 862 с.
123. Ребет Л. Теорія Нації. Київ : Залізний тато, 2024. 234 с.
124. Реймське Євангеліє Анни Ярославни (факсимільне відтворення тексту Місяцеслову Реймського Євангелія). Торонто : Фундація Енциклопедії України, 2018. 84 с.
125. Романов С. Доля чи воля. ЖІНКИ ЕПОХИ MODERNE. Біла Церква : АТЕНА, 2025. 640 с.
126. Рудницький С. Історія. Геополітика. Географія / уклад. Ковалевська О, переклад. з нім., чеськ., рос. Андрущенко. В 5-х кн. Кн. 2. Геополітика. Київ : Темпора, 2017. 624 с.
127. Рудницький С. Історія. Геополітика. Географія / уклад. Ковалевська О, переклад. з нім., чеськ., рос. Андрущенко. В 5-х кн. Кн. 3. Географія. Початки досліджень. Київ : Темпора, 2018. 824 с.
128. Сверстюк Є. Блудні сини України. Київ : Знання України, 1993. 256 с.
129. Семків Р. Сатирико-гумористичний дискурс Революції Гідності. Філософська думка, 2016. № 4. С. 118-122.
130. Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. Київ : АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1993. 540 с.
131. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Ушкалова Л. 2-ге вид. Харків : Видавець Савчук О., 2016. 1400 с.

132. Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. Таращук П. Київ : Основи, 1994. 224 с.
133. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. Климчук М., Цимбал Т. Київ : Ніка-Центр, 2013. 278 с.
134. Снайдер Т. Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталіним / Пер. з англ. Семенюк Ю. Львів : Човен. 2025, 688 с.
135. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / уклад. Кіпіані В. Харків : Віват, 2020. 688 с.
136. Ставицька Л. Дискурс помаранчевої пристрасті. *Критика*. 2005. № 3 (89). С. 13-16.
137. Сторожук С. Нація: історія і теорія проблеми (історико-філософський вимір). Київ : ВАДЕКС, 2013. 320 с.
138. Сторожук С., Гоян І. Загальноєвропейський контекст українського національного пробудження на початку ХІХ століття. *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти: монографія*. Кн. 7 / за ред. Качкана В. Івано-Франківськ : Вид-во ІФНМУ, 2023. 288 ст.
139. Сьоран Е. М. Силогізми гіркоти. Падіння у час / Пер. з франц. Абрамова М. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 280 с.
140. Томашівський С. Українська історія: Нарис. Старинні і середні віки. Львів : Вчора і нині, 1919. 154 с.
141. Трансформація української національної ідеї / упоряд. Доній О. Київ : Наш формат, 2019. 464 с.
142. Тьоніс Ф. Спільнота і суспільство. Основні поняття чистої соціології. Пер. з нім. Комарова Н., Погорілий О. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 262 с.
143. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / ред. Губерський Л. та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.

144. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив: у 6 т. / упор. Іваннікова Л., Мицик Ю. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 4. 504 с.
145. Український мультифронт: нова схема історії України (неоліт — початок XX століття) / упор. Громенко С. Харків : Фабула, 2024. 480 с.
146. Франко І. Молода Україна. Часть перша: Провідні ідеї й епізоди. Львів, 1910. 158 с.
147. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / Пер. з англ. Дем'янчук О. Київ : Юніверс, 2003. 168 с.
148. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції / Пер. з англ. Корнут Р. 2-ге вид. Київ : Наш формат, 2019. 576 с.
149. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / Пер. з англ. Сахно Т. 5-те вид. Київ : Наш формат, 2024. 192 с.
150. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Корнут К., Цимбал Т. Київ : Наш формат, 2019. 608 с.
151. Фюрст М, Тринкс Ю. Філософія. Пер. з нім. Кебуладзе В. 2-ге вид. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 536 с.
152. Ханенко-Фрізен Н. Інший світ або етнічність у дії: канадська українськість кінця двадцятого століття. Київ : Смолоскип, 2011. 392 с.
153. Шаап С. Мстива отрута. Ріст невдоволення / Пер. з нід. Святенко С. Київ : Видавництво Жупанського, 2015. 224 с.
154. Шкандрій М. В обіймах імперії: Література й імперський дискурс від наполеонівської до постколоніальної доби / Пер. з англ. Тарашук П. Київ : Комубук, 2023. 488 с.
155. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі). Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2000. 354 с.

156. Що дасть нам силу? Есеї українських інтелектуалів на фокус-тему українського ПЕН 2019/2020 / упор. Терен Т. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 208 с.
157. Штомпка П. Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору / пер. з польськ. Яковина М. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2025. 400 с.
158. Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків : Фоліо, 2014. 511 с.
159. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 376 с.
160. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Харків : Фоліо, 2025. 734 с.
161. Янкова Н. Історичні коди у творчості Михайла Грушевського: Монографія. Київ : Академія, 2013. 160 с.
162. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London : Verso, 2016. 240 p.
163. Appiah K. A. Ethics of Identity. Princeton : Princeton University Press, 2005. 384 p.
164. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1973. 527 p.
165. Aristotle. Poetics / Transl. by Heath M. London : Penguin Books, 1996. 62 p.
166. Assmann A. Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity / transl. from Germ. by Clift S. New York : Fordham University Press, 2016. 302 p.
167. Assmann J. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*. No 65, 1995.
168. Assmann J. Religion and Cultural Memory / transl. from Germ. by Livingstone R. Stanford : Stanford University Press, 2006. 234 p.
169. Barthes R. Mythologies. New York : Hill and Wang, 1972. 158 p.
170. Benjamin W. Theses on the Philosophy of History / transl. by Harry Zohn, edited by Arendt H. New York : Schocken, 1968.

171. Bleicher J. Contemporary Hermeneutics: Hermeneutics as Method, Philosophy and Critique. London : Routledge & Kegan Paul, 1980. 288 p.
172. Bloch M. The Selected Works / transl. from French. London : Routledge, 2015. 1212 p.
173. Brubaker R. Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutional Account, Theory and Society, 1994.
174. Camus A. Świadek wolności: Artykuły, wykłady i przemówienia z lat 1946-1958. Warszawa : Wydawnictwo Agora, 2025. 232 s.
175. Cultural Trauma and Collective Identity / Alexander J. C. et. al. Berkeley : University of California Press, 2004. 314 p.
176. Dilthey W. Selected Works, Vol. III: The Formation of the Historical World in the Human Sciences. Princeton : Princeton University Press, 2002. 416 p.
177. Durrant S. Postcolonial Narrative and the Work of Mourning. Albany : SUNY, 2004.
178. Eliade M. Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return / transl. from French by Willard R. New York : Harper & Brothers, 1959. 176 p.
179. Erikson E. H. Identity and the Life Cycle. New York : WW Norton, 1994. 192 p.
180. Ertorer, S. E. Managing Identity in the Face of Resettlement. *Identity*. 2014. No 14(4), p. 268–285.
181. Fanon F. Black skin, white masks. / tran. from French by Philcox R. London : PENGUIN BOOKS, 2008. 206 p.
182. Fanon F. On National Culture. Mutual Foundations for National Culture and Liberation Struggles / The Wretched of the Earth / transl. from French by Philcox R. New York : Grove Press, 2004.
183. Foucault M. Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews / New York: Cornell University Press, 1977. 240 p.

184. Foucault M. *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language* / trans. from French by Alan Sheridan. New York : Vintage, 1972. 256 p.
185. Gellner E. *Culture, Identity, and Politics*. Cambridge : Cambridge University Press, 1987. 200 p.
186. Gray C. S. *Geopolitics, Geography and Strategy*. London : Routledge, 1999. 298 p.
187. Habermas J. *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. Massachusetts : MIT Press, 1990. 450 p.
188. Habermas J. *The Theory of Communicative Action*. Beacon Press, 1984. 512 p.
189. Halbwachs M. *On Collective Memory* / transl. from Fr. by Coser L. A. Chicago : The University of Chicago Press, 1992. 244 p.
190. Hall S. The question of cultural identity. *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Oxford : Blackwell Publishing, 1996.
191. Handelsman M. *Rozwój narodowości nowoczesnej*. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1924. 269 s.
192. Hegel G. W. F. *Lectures on the Philosophy of World History*. Cambridge : Cambridge University Press, 2012.
193. Heidegger M. *Being and Time* / transl. from Germ. by Macquarie J., Robinson E. Oxford : Blackwell, 2001. 589 p.
194. Herder J. G. *Ideas for the Philosophy of the History of Mankind*. Princeton : Princeton University Press, 2024. 792 p.
195. Hirsh F. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. London : Cornell University Press, 2005. 368 p.
196. Hirsh M. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York : Columbia University Press, 2012. 308 p.
197. Hobsbawm E. *Nations and Nationalism Since 1780*. 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2022. 206 p.

198. Hobsbawm E. Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914–1991. London : Abacus, 1995. 640 p.
199. Hroch M. European Nations / transl. from Czech by Graham K. London : Verso Books, 2015. 336 p.
200. Hroch M. How Much does Nation Formation Depend on Nationalism? *East European Politics and Societies*. 1989. DOI: 10.1177/0888325490004001006 (дата звернення 14.12.2025).
201. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe / trans. from Czech by Ben Fowkes. New York : Columbia University Press, 2000. 220 p.
202. Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Ney York : Simon & Schuster, 1998. 368 p.
203. Jaspers K. Filozofia egzystencji. Wybór pism / przekł. Wołkowicz A. Warszawa : PIW, 1990. 468 s.
204. Jaspers K. The Origin and Goal of History. London : Taylor & Francis, 2021. 314 p.
205. Jorgensen M., Philips L. Discourse Analysis as Theory and Method. London, Thousand Oaks, New Delhi : Sage Publications, 2002. 229 p.
206. Klein K. L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*. 2000. No 69.
207. Krejci Y., Velimsky V. Ethnic and Political Nations. Ethnicity. London : Croom Helm, 1981.
208. Kristeva J. Nations without Nationalism. New York : Columbia University Press. 1993. 108 p.
209. Kozelleck R. Nachwort zu: Beradt C. Das Dritte Reich des Traums. Frankfurt a. M., 1994. 232 s.
210. Lauretis de, T. The Essence of the Triangle or, Taking the Risks of Essentialism Seriously: Feminist Theory in Italy, the U.S. and Britain. *Differences*. Vol. 1. 1989.

211. Lazali K. Colonial Trauma: A Study of the Psychic and Political Consequences of Colonial Oppression in Algeria / transl. from Fr. by Smith M. B. Cambridge : Polity Press, 2021. 250 p.
212. Locke John. Political Essays / ed. by Mark Goldie. Cambridge : Cambridge University Press. 1997. 456 p.
213. Lowenthal D. The Heritage Crusade and the Spoils of History. Cambridge : Cambridge University Press, 1998.
214. Mackinder H. J. The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*. Vol 23, No 4. 1904. P. 421–437.
215. Mackinder H. J. Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction. London : Constable and Company, 1919. 272 p.
216. Marshall Tim. Więźniowie geografii, czyli wszystko, co chciałbyś wiedzieć o globalnej polityce / tłum. z jęz. ang. Filip Filipowski. Poznań : Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2017. 394 s.
217. Mill John Stuart. On Liberty / ed. by Michael B. Mathias. New York : Routledge. 2006. 192 p.
218. Naimark N. M. Stalin's Genocides. Princeton: Princeton University Press, 2010. 176 p.
219. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Pierre Nora Representations*. No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory. 1989.
220. Olick J. K. The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility. London : Routledge, 2013. 240 p.
221. Renan E. What is a Nation? and Other Political Writings / transl. from French by Giglioli M. F. N. New York : Columbia University Press, 2018. 376 p.
222. Ricoeur P. Memory, History, Forgetting / transl. from French by Blamey K., Pellauer D. Chicago : The University of Chicago Press, 2006. 642 p.

223. Seton-Watson H. Nations And States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. Boulder : Westview Press, 1977. 563 p.
224. Sontag S. Widok cudzego cierpienia / przeł. Magala Sł. Kraków : Karakter, 2023. 128 s.
225. Stein Alexandra. Terror, Love and Brainwashing: Attachment in Cults and Totalitarian Systems. 2nd ed. London; New York : Routledge, 2021. 286 p.
226. Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2007. 849 s.
227. Szacka B. “Pamięć społeczna. *Encyklopedia socjologii*. T. 3. Warszawa : Oficyna Naukowa. 2003.
228. Szacka B. “Pamięć zbiorowa”. *Wobec przeszłości. Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej*. Warszawa : Instytut im. Adama Mickiewicza. 2005.
229. Taylor Ch. Multiculturalism and the Politics of Recognition. Princeton: Princeton University Press, 1994. 175 p.
230. The Future of the Past: New Perspectives on Ukrainian History / ed. by Plokhy S. Cambridge : Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute, 2016. 506 p.
231. Thompson P., Bornat J. Głos przeszłości: wprowadzenie do historii mówionej / tłum. z jęz. ang. Tomanek P. Warszawa : Centrum Archiwistyki Społecznej, 2021. 708 s.
232. War Remains: Mediations of Suffering and Death in the Era of the World Wars / ed. by Cronqvist M., Sturfelt L. Lund : Nordic Academic Press, 2018. 220 p.
233. Weber Max. Political Writings / trans. from Germ. by Speirs R.; ed. by Lassman P. Cambridge : Cambridge University Press. 1994. 426 p.

234. Wesseling H. L. Towards a History of Decolonization / *Itinerario*. Vol. 11, Issue 2. 1987, P. 95-106.

Електронні ресурси:

235. 1990 – початок студентської «Революції на граніті». *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/2/1990-pochatok-studentskoyi-revolyuciyi-na-graniti> (дата звернення: 14.12.2025).
236. 1991 – Всеукраїнський референдум та вибори Президента України. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/gruden/1/1991-vseukrayinskyy-referendum-ta-vybory-prezydenta-ukrayiny> (дата звернення: 14.12.2025).
237. 2025 deadliest year for civilians in Ukraine since 2022, UN human rights monitors find. *Office of the High Commissioner for Human Rights in Ukraine*. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en/2025-deadliest-year-for-civilians-in-Ukraine-since-2022-UN-human-rights-monitors-find> (дата звернення: 14.12.2025).
238. 34-та річниця Незалежності: якою бачать Україну громадяни? *Gradus Research*. URL: <https://gradus.app/uk/open-reports/34th-anniversary-independence-how-do-citizens-see-ukraine/> (дата звернення: 14.12.2025).
239. Внутрішньо переміщені особи. *Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики, сім'ї та єдності України*. URL: <https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo> (дата звернення: 14.12.2025).
240. Володимир Зеленський підписав заявку на членство України у Європейському Союзі. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskiy-pidpisav-zayavku-na-chlenstvo-ukrayini-u-73249> (дата звернення: 14.12.2025).

241. Вступ України до Ради Європи. *Державна податкова служба України*. URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/mijnarodne-/arhiv/integratsiya-ukraini-do-es/spivrobotnytstvo-z-radou_es/chlenstvo-v-radi-evropy/vstup/ (дата звернення: 14.12.2025).
242. Гундорова Т. Постколоніальний роман генераційної травми та постколоніальне читання на Сході Європи. *Україна модерна*. URL: <https://uamoderna.com/md/hundorova-postkolonial-novel-generational-trauma/> (дата звернення 14.12. 2025)
243. Діти війни. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 14.12.2025).
244. Європейський Союз. *Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції*. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/european-union/> (дата звернення: 14.12.2025).
245. Звідки походить прагнення українців до свободи. Наталія Старченко. Локальна історія. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/zvidki-pokhodit-pragnennia-ukrayintsiv-do-svobodi-nataliia-starchenko/>
246. З ким Україна має безпекові угоди і що вони передбачають – пояснення Міноборони. *Міністерство оборони України*. URL: <https://mod.gov.ua/news/z-kim-ukrayina-maye-bezpekovi-ugodi-i-shho-voni-peredbachayut-poyasnennya-minoboroni> (дата звернення: 14.12.2025).
247. Історія Голодомору. *Музей Голодомору*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/istoriia-holodomoru/> (дата звернення: 14.12.2025).
248. Історія станції «Академік Вернадський». *Національний антарктичний науковий центр Міністерства освіти і науки України*. URL: <http://uac.gov.ua/vernadsky-station/station-history/> (дата звернення: 14.12.2025).

249. Лист про Україну як незалежну державу 1711 року. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/07/5/161523/> (дата звернення: 14.12.2025).
250. Майдан: життя або смерть. *NV*. URL: <https://nv.ua/ukr/project/-40003162.html> (дата звернення: 14.12.2025).
251. Макрон: Анна Ярославна – важлива постать українсько-французьких відносин. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/06/26/7067693/> (дата звернення: 14.12.2025).
252. Мультифронтир: нова схема української історії. *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skHEMA-ukrayinskoyi-istoriyi/> (дата звернення: 14.12.2025).
253. Нормативна база щодо пам'ятних дат та ювілеїв. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/dokumenty/normatyvna-baza-shchodo-pamyatnyh-dat-ta-yuvileyiv> (дата звернення: 14.12.2025).
254. Партнерство заради миру. Рамковий документ. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_001#Text (дата звернення: 14.12.2025).
255. Підтримка громадян вступу України до НАТО та ЄС перебуває на рекордно високому рівні. *Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції*. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/pidtrymka-gromadyan-vstupu-ukrayiny-do-nato-ta-yes-perebuvaye-na-rekordno-vysokomu-rivni/> (дата звернення: 14.12.2025).
256. Понад 42 тисячі українців брали участь у міжнародних миротворчих операціях. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/249068694> (дата звернення: 14.12.2025).

257. Промова В. Ющенко з нагоди 75-х роковин Голодомору. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=J_WaHvjwFKE (дата звернення: 14.12.2025).
258. Радянський чи советський: яке слово вживати? *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/blog/suspilstvo/radyansky-chy-sovyetsky-yake-slovo-vzhyvaty> (дата звернення: 14.12.2025).
259. Спільна декларація міністрів закордонних справ України, Республіки Польща та Литовської Республіки щодо заснування Люблінського трикутника. *Міністерство закордонних справ України*. URL: <https://mfa.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-ministriv-zakordonnih-sprav-ukrayini-respubliki-polshcha-ta-litovskoyi-respubliki-shchodo-zasnuvannya-lyublinskogo-trikutnika> (дата звернення: 14.12.2025).
260. Сумніви щодо конкурсу «Великі українці». *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/story/2008/05/080517_great_ukrainian_is (дата звернення: 14.12.2025).
261. Три чверті українців підтримують вступ України до ЄС. *Transparency International Ukraine*. URL: <https://ti-ukraine.org/news/try-chverti-ukrayintsiv-pidtrymuyut-vstup-ukrayiny-do-yevrosoyuzu/> (дата звернення: 14.12.2025).
262. У «Відомостях Верховної Ради України» опублікований Закон про внесення змін до Конституції України щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал парламенту України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/168096.html> (дата звернення: 14.12.2025).
263. Україна на шляху вступу до ЄС. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/ukraines-path-towards-eu-accession_uk (дата звернення: 14.12.2025).

264. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes> (дата звернення: 14.12.2025).
265. Україна та Швеція підписали безпекову угоду. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-shveciya-pidpisali-bezpekovu-ugodu-91233> (дата звернення: 14.12.2025).
266. Українські миротворці. *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ukrayinski-mirotvortsi/> (дата звернення: 14.12.2025).
267. Участь України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки під проводом Альянсу, Силах реагування НАТО та навчаннях. *Місія України при НАТО*. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/ukrayina-ta-nato/uchast-ukrayini-u-mirotvorchih-operaciyah-pid-provodom-alyansu> (дата звернення: 14.12.2025).
268. Чому заблокувала вступ України в НАТО. Меркель вперше пояснила свою політику щодо Путіна. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61729910> (дата звернення: 14.12.2025).
269. Швеція передала українським архівам засвідчену копію Конституції Пилипа Орлика. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3718499-svecia-peredala-ukrainskim-arhivam-zasvidcenu-kopiu-konstitucii-pilipa-orlika.html> (дата звернення: 14.12.2025).
270. Яким має бути сучасний підручник історії? *LB.ua*. URL: https://lb.ua/society/2010/05/26/46211_yakim_maie_buti_suchasniy_pidruchni.html (дата звернення: 14.12.2025).
271. Яковенко Н. Нова доба – нові підручники. *Нова доба*. URL: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf> (дата звернення: 24.06.2025).

272. Annales: Histoire, Sciences Sociales. *Cambridge University Press*. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/annales-histoire-sciences-sociales-english-edition> (дата звернення: 14.12.2025).
273. Culture of Ukrainian borscht cooking inscribed on the List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. *UNESCO*. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/culture-ukrainian-borscht-cooking-inscribed-list-intangible-cultural-heritage-need-urgent> (дата звернення: 14.12.2025).
274. Dancer in Ukrainian Dress. *The Metropolitan Museum of Art*. URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/436157> (дата звернення: 14.12.2025).
275. EU values explained in One Minute. *European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20210325STO00802/eu-values-explained-in-one-minute> (дата звернення: 14.12.2025).
276. How the Global Religious Landscape Changed from 2010 to 2020. *Pew Research Center*. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2025/06/09/how-the-global-religious-landscape-changed-from-2010-to-2020/> (дата звернення: 14.12.2025).
277. Ratzel F. History of Mankind. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/historyofmankind01ratz> (дата звернення: 14.12.2025).
278. Symbols. *European Union*. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/symbols_en (дата звернення: 14.12.2025).
279. Temporary protection for 4.33 million people in November 2025. *Eurostat*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/w/ddn-20260112-1> (дата звернення: 12.01.2026).
280. Деякі питання виявлення та повернення дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від

- 21.01.2025 р. № 66, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.12.2025).
281. Деякі питання Українського інституту національної пам'яті : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.11.2014 р. № 684. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.12.2025).
282. Конституція України : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.12.2025).
283. Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті : Указ Президента України від 28.01.2010 № 75/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/2010#Text> (дата звернення: 14.12.2025).
284. Про географічні назви : Закон України від 2005 р. № 2604-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2604-15#Text> (дата звернення: 14.12.2025).
285. Про дерадянізацію законодавства України : Закон України від 21.04.2022 № 2215-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20/#Text> (дата звернення: 14.12.2025).
286. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF/ed20190507#Text> (дата звернення: 14.12.2025).
287. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу : Закон України від 21.08.2025 № 4579-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text> (дата звернення: 14.12.2025).
288. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 2015 р. № 317-VIII. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 14.12.2025).

289. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 2023 р. № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 14.12.2025).
290. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради України від 24.08.1991 № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 14.12.2025).
291. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони № 984_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 14.12.2025).
292. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами № 998_012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (дата звернення: 14.12.2025).
293. Угода про сторічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії № 826_002-25. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_002-25 (дата звернення: 14.12.2025)